

AVRASYA ETÜDLERİ

TÜRKÇÜLÜK
Türkiye'de ve Azerbaycan'da
Büşra Ersanlı BEHAR

Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin
Olumlu ve Olumsuz Yönleri
Ayşe Yener KOLAT

Afganistan'da İktidar Mücadelesi ve Pakistan
Moonis AHMAR

Türk Dünyasında Kültür İşbirliği
Polad BÜLBÜLOĞLU

Ukrayna Kiliselerindeki Gelişmeler
İlber ORTAYLI

Amerika - Orta Asya İlişkileri
Bülent ARAS & İhsan ÇOLAK

İslamiyet Orta Asya'da Mit mi Gerçek mi?
Günden PEKER

Orta Asya'da Topluluklar-arası
Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama
Paul KUBICEK

Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda
Kadınların Rolü
Aslı ÖZATAŞ

3

Sonbahar

1996

Yazarlar İçin Not:

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle ilgi alanı Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlır.
- Avrasya Etüdleri Türkçe, İngilizce, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe ve Kazakça dillerinde üç ayda bir yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün ve analitik olması, beş bin kelimeyi geçmemesi gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte makalenin ve yazarın özgeçmişinin kısa bir özeti de gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo veya bilgisayarda yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayımından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.

Çevirmenler

Türkçe-İngilizce

: Elif ÖZGÜVENÇ
Elif YENEROĞLU
Fred STARK

İngilizce -Türkçe

: Cem OĞUZ
Meltem ULUER

Türk Lehçeleri

Kazakça

: Maulen AKANOV
Bibizada BEKZHAN
Zhanar TEMİRBKOVA

Özbekçe

Kırgızca

Türkmençe

: Abduselam GULAMOV
: Ruslan KIŞTOBAYTEGİN
: Meretgeldi MIRATDURDIYEV

- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir; Bunlar dergiyi destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayımlanır.
- İsteme ve Yazışma adresi:

TİKA Yayın Birimi Kızılırmak Sokak No: 31
06640 Kocatepe - Ankara / TÜRKİYE
Tel : [90.312] 417 27 90
Faks: [90.312] 417 27 99
E-mail: olgan@tika.gov.tr

- Yayına Hazırlık - Dizgi - Baskı : Yeni Forum
Tel : 467 12 80 Faks: 467 85 40
- ISSN 1300-1604

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Necati UTKAN
Büyükelçi
Başkan

Yayın Kurulu

Prof. Ali L. KARAOSMANOĞLU
Yayın Kurulu Başkanı

Mustafa AKŞİN
Emekli Büyükelçi

Ecmei BARUTÇU
Emekli Büyükelçi

Ayhan ÇİLİNGİROĞLU
Sanayi ve Teknoloji Eski Bakanı

Kamuran GÜRÜN
Emekli Büyükelçi

Kâmrân İNAN
Milletvekili, Emekli Büyükelçi

Osman OLCAY
Emekli Büyükelçi

Seyfi TAŞHAN
Dış Politika Enstitüsü Başkanı

...

Yazı İşleri Müdürü
Olğan BEKAR

Yazı İşleri
Sibel SAKA
Refik ÇETİNKAYA
Ebru ERKAN

Teknik Yönetmen
Ömer KANBÜROĞLU

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇÜLÜK
Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı Yıllar)
Büşra Ersanlı BEHAR
• 2 •

Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin
Olumlu ve Olumsuz Yönleri
Ayşe Yener KOLAT
• 21 •

Afganistan'da İktidar Mücadelesi ve Pakistan
Moonis AHMAR
• 30 •

Türk Dünyasında Kültür İşbirliği
Polad BÜLBÜLOĞLU
• 45 •

Ukrayna Kiliselerindeki Gelişmeler
İlber ORTAYLI
• 48 •

Amerika - Orta Asya İlişkileri
Bülent ARAS & İhsan ÇOLAK
• 57 •

İslamiyet Orta Asya'da Mit mi Gerçek mi?
Günden PEKER
• 73 •

Orta Asya'da Topluluklar-arası
Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama
Paul KUBICEK
• 85 •

Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda Kadınların Rolü
Aslı ÖZATAŞ
• 102 •

Çarlık Rusyası, SSCB ve BDT Devirlerinde Yer
Adlarında Değişim Süreci
Hasan KANBOLAT
• 110 •

Kitap İncelemeleri
• 126 •

Düzeltilme ve Özür

YAZ 1996 sayısında İdris Bal'ın "Orta Asya'da Sovyet Kontrol Yöntemleri" başlıklı yazısının 98. sayfasında, 8.satır "Toplunun, politik sistemde birleştirilmesinin yolu KP üyeliği idi" ve 16. satır, "Üyeliğe alma politikası partinin toplumun kaymak..." şeklinde okunacaktır. Sayın yazardan ve okuyucularımızdan özür dileriz.

NURGÜL-OLGAN
KİTAPLIĞI

TÜRKÇÜLÜK

Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı yıllar)

Büşra ERSANLI BEHAR

Sovyetlerin dağılmasıyla, geniş Avrupa-Asya coğrafi bölgesi içinde önemli bir kültürel yaşama alanı oluşturan Türklük gerçeğine ilgi çok arttı. Türkçülük de hem bir aidiyet tarifi hem de bir araştırma alanı olarak gelişme göstermektedir. Bağımsız 6 Türk ülkesiyle yeniden gündeme gelen Türkçülük artık sadece kavimler, "esir Türkler", mağdur ve devletsiz halklar olarak ele alınmıyor, sadece "antropoloji" ve "etnoloji" olmaktan çıkıyor. Türkçülük, aynı zamanda farklı ve benzer bağımsız ülkeler çerçevesinde de ele alınmaktadır. Türkçülük resmi devlet politikası olsun ya da olmasın, muhalif bir siyasi program çerçevesinde ele alınsın ya da alınmasın, artık bugün dünya ülkeleri tarafından tanınan ve özgür dış politika ilişkileri içinde bulunan 6 bağımsız devletin çeşitli kademelerinde, bu ülkelerin halkları ve aydınları arasında tartışılan, yön verilmeye çalışılan bir alandır; geçmişi de olan bir fikir akımıdır. Dolayısıyla bu ülkelerin yarattığı bağımsızlık atmosferi içinde ayrı bir inceleme konusu da oluşturmaktadır.

Henüz bu gerçeğin yaygın bir biçimde kabul gördüğü ileri sürülemez. Sovyet sonrası bağımsız ülkeler Türk kültür atmosferi çerçevesinde ele alınmıyor, alınsa bile ağırlıklı olarak kavmi, etnik bir marjinalite olarak değerlendiriliyor. Türklük gerçeğinin tarihsel çeşitliliği Sovyetlerin çizdiği -ve farklı tarihlerde sık sık statü ve ad değiştiren- idari sınırlarla kısıtlı görülüyor; 1991 yılından beri varlığını güçlendirmeye çalışan farklı siyasi iradelerin kültür politikaları olarak ya da kültürel ortak yaşama alanı olarak vurgulanmıyor. Genel anlamda Türkçülüğe karşı bir çekingenlik var, hem tek tek ülkelerin resmi politikalarında hem de yabancı ülkelerin çeşitli dış politika yaklaşımlarında bu türkelik "pan-

* Doç. Dr. Büşra Ersanlı Behar Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir.

** Bu makale, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün "Türkiye, Kafkasya, Orta Asya, Rusya" konferansları dizisi kapsamında 21 Mayıs 1996 tarihinde "Türkçülüğün Türkiye ve Azerbaycan Varyantları" adı altında yapılan konuşmanın genişletilmiş şeklidir.

Türkizm" endişesi şeklinde tezahür etmektedir. Türkçülüğün etnik çatışmalar üzerinde bir kültürel semsiye olarak oynayabileceği olumlu rol genellikle göz ardı ediliyor. Bölge uzmanları ve ilim adamları da bu çekingenlikten payını alıyor. Türk cumhuriyetleri üzerine yapılan araştırmalarda Sovyetoloji hala geçerliliğini korumasına rağmen özellikle çeşitli Türk dillerinin ya da lehçelerinin mahalli kaynaklarına ağırlık vererek yapılan araştırmalar pek yaygın değildir. Hele ikisini birlikte değerlendiren çalışmalar daha da azdır. Dolayısıyla yeni Türk cumhuriyetleri akademik çevrelerde dahi tam olarak hazmedilememiş olmaktadır.

Bu makalede Azerbaycan'da ve Türkiye'de 1990lı yıllarda Türkçülüğe atfedilen anlamlar ve Türkçülük çerçevesinde yapılan çalışmalar ele alınacak, siyasal, sosyal ve kültürel faaliyetleri gözden geçirilecektir. Ancak öncelikle bölgenin yakın siyasal geçmişi içinde Türkçülüğün tezahür biçimlerini sınıflandırma denemesi ile başlamakta yarar görüyoruz.

TÜRKÇÜLÜĞÜN TEZAHÜR BİÇİMLERİ

Türkçülüğün milliyetçilik akımlarının ilk gelişme safhalarındaki vasıfları romantik, ırsi, dini ve ırki milliyetçilik çerçevesinde değerlendirilebilir ve 19. yy sonu ve 20. yy başı Avrupa "bilimsel" milliyetçilik tanımına uyum sağlayan bir milliyetçilik akımıdır. Bu, imparatorluğa, ya da federatif sisteme dayalı bir vatan bilinci değil, Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaseti"nde işaret ettiği etnik özelliklere dayanan bir milliyetçiliktir. Aynı tartışmaya katkısı olan Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali'nin daha önceleri tarif ettiği "Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak" yönündeki Türkçülük, yani Türkiyeli Ziya Gökalp'in görüşlerini de şekillendiren Türkçülük, bu romantik etnik bakış açısıyla yoğunlaşmış, kısaca Türkçülüğü Türk ülkelerinde siyasal bir akım olarak ortaya çıkaran ilk dalgayı oluşturmuştur. Bu çerçevede "suni olarak pan-Türkizm, pan-İslamizm gibi ideoloji icadına gerek olmadığını Türklüğün tabii bir birlik oluşturduğunu" (1) vurgulayan da Hüseyinzade Ali'dir. Siyasi/sosyal felsefi yaklaşım ve programla gelişmiş olan bu ilk Türkçülük akımı Azerbaycan ve Türkiye için aşağı yukarı eş zamanlıdır.

Bu birinci akımın büyük çoğunlukla aynı şahıslar tarafından geliştirilmesi Türkçülüğe yeni bir boyut katmış ve Türkiye'de İkinci Meşrutiyet döneminde ilmi/kültürel araştırma alanı olarak kabul edilebilecek bir Türkçülük doğmuştur. Buna özellikle *Milli Tettebular Mecmuası*'nda Fuad Köprülü'nün araştırmalarını ve genel olarak *Türk Yurdu*'nun içeriğini ve Türk Ocaklarının ilk dönem yayınları ve faaliyetlerini örnek gösterilebiliriz. Azerbaycanlı Türkçülerin de bu yöndeki katkıları en çok bu dönemin demeklerinde ve onların yayın or-

ganlarında görülmüştür. Siyasi kimlik anlayışının henüz Osmanlılık olduğu bu dönemde Türkçülük çalışmaları daha çok edebi, sosyal, kültürel ve az sayıda olmakla beraber iktisadi araştırmalar olmuştur. Bu dönemde Türklük etnik/edebi bir gerçeklik olarak çalışıldığı gibi Kürtlük ve Ermenilik üzerine bazı araştırmalar da tercüme edilmişti (2). Cumhuriyete adını verdikten hemen sonra bu tür Türkçülük ancak Ziya Gökalp'in sosyolojik ve iktisadi araştırmalarında kalmıştır. (3)

Üçüncü akım Türkçülük tamamen Türkiye'ye özgüdür: Türkçülüğün ulus-devlet menfaati olarak görülmesi ve devlete isim babalığı yapması. Bu türü de bağımsızlıkçı ve meşruiyetçi olarak ikiye ayırmak mümkün. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu sırasında Türkçülük daha çok meşruiyet kaygılarıyla vurgulanmış ve muhtevasına fazla önem verilmemiştir. Osmanlının geniş topraklarının küçülmesi sonucu Türklükle özdeşleşen yerli halk Cumhuriyetin adı olmuş ancak Türk dünyası içindeki farklılık ve bu farklılığın tarihi üzerinde durulmamıştır. Siyasi pragmatik araç olarak görülen Türkçülük açıkça meşruiyet için kullanılmıştır. Türk tarih tezindeki "süreklilik" (4) kanımca bu iktidar kaygısı ile sınırlıdır: Türklük kavramını geniş, farklılıklar içeren anlamlardan uzaklaştırarak sadece Türkiyelilerin siyasi vatandaşlık adı olarak görmek ve dolayısıyla Türk sıfatını Türkiye Cumhuriyetinin tekelinde farzetmek... Böylelikle Türk dünyası bir bütün olarak Türkiye Türkçülüğü ile kolaycı bir yaklaşımla bir tutulmuş ve bu dünyanın zengin farklı ve benzer özellikleri tam olarak araştırılmamış ve bunun sonucu olarak da anlaşılamamıştır.

Dördüncü akım, dünyadaki ideolojik çatışmalara paralel olarak bir siyasal reaksiyon çerçevesinde muhalefet yönünde örgütlenmiş Türkçülüktür. Türkiye'de 1940ların Türkçülüğünün resmi ideolojinin dışında faaliyet göstermesi ve geliştirilmesi hem Avrupa'da yükselen ırkçılık politikalarından güç bulmuş hem de muhteva olarak coğrafyaya dayandırılan aidiyet tanımına bir reaksiyon olarak gelişmişti. "Bozkurt", "Kopuz", "Çınaraltı", "Orhun" dergileri Nihal Adsız ve diğerlerinin (5) bir yandan Avrupa'daki akımlardan etkilenmesi bir yandan da daha önceden Zeki Velidi Togan gibi Türkçülüğü ilmi olarak çalışanların marjinalleştirilmesi (6) bu muhalif aşırı sağ ve faşizan Türkçülüklere neden olmuştur. Bugün Azerbaycan'daki bazı parti ve yayın organlarının faaliyetleri de, Elçibeyin darbe yoluyla politika dışına itilmesi ve Aliyev'in bazı politikalarda önemli değişiklikler yapmasına bir reaksiyon olarak değerlendirilebilir. Bir yandan sadece Türkiye Cumhuriyetine ad olan diğer yandan Batı'da gelişen faşizan akımlara yaklaşan anti-komünizm yüklü "Türkçülük" ilmi/kültürel alanda itibardan düşmeye başlamış ve bu alandaki meşruiyetini kaybetmeye yüz tut-

muştur.

Beşinci tür Türkçülük, köken olarak Türk olmayanların ya da böyle bir mesafeyi tercih edenlerin farklı gayelerle bir çalışma alanı olarak seçtikleri Türkçülüktür. Orientalistler (şarkiyatçılar) arasında önemli bir yer tutan 19. yy Türkologları, aslında birinci akım Türkçülüğe yani romantik/etnik bileşime yön veren kişilerdir. Günümüze kadar Türk dostları, Türk düşmanları, seyyahlar, orientalistler olarak varlıklarını sürdürmüş olan bu aydınların faaliyetlerine "öteki" olarak Türkçülük hareketleri veya çalışmaları da diyebiliriz. Türkçüler arasında özellikle Vasili Bartold gibi bazı Rus Türkologlar Türk dostu kategorisinde değerlendirilmekte hatta Türkçülüğün gelişmesinde önemli rol oynayan araştırmacılar olarak görülmektedir. Bazı Rus milliyetçileri arasında ise Slavizmi Moğolizmle ve dolaylı olarak da Türklükle birlikte bir Asya kimliği çerçevesinde değerlendirenlere de rastlanmaktadır (7). Bu tür bütünleştirici aidiyet çalışmalarının amaçlarından en önemlisi Avrupa dışı kuvvetli bir kimlik yaratma gayreti olarak görülebilir. Orientalizmi sadece ilmi açıdan görenler çok olduğu gibi özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısında kendi ulus-devlet menfaatleri nedeniyle stratejik ve jeopolitik istihbarat amaçlı Türkologlar da vardır.

Bugün ise Türkçülük konjonktürel/kültürel, bölgesel/kültürel ya da ilmi/evrensel olarak ele alınabilir. Aslında hiçbir Türkçülük türü ilmi/evrensel soğukkanlı bir araştırma ile desteklenmeden etkin olamamıştır. Ancak bugün bu beraberliğe olan gereksinim eski romantik devirlerden çok daha kuvvetlidir. Bugün açıkça görülmektedir ki kullanılmamış Türkçe kaynaklar (Arap, Latin, Kril ve tekrar Latin alfabelerinde) çok yaygındır. Herbir Türk cumhuriyeti ve genelinde Türk dünyası için bu kaynaklar zengin araştırma olanakları yaratmaktadır.

Tüm bu yaklaşımların bir sentezini ya da derin bir analizini bugünün Azerbaycan'ında ya da Türkiye'sinde görmek mümkün değil ancak Türkçülüğe yaklaşımlar açısından 1990'lı yılların yarattığı açılımlar, bu alandaki gelişmeler anlamlı ipuçları vermektedir. Yukarıda saydığımız yaklaşım türleri, birbirlerini tamamen dışlamaz, değişik türlerinin birkaçı birarada, ya da ayrı ayrı düşünülebilir. Örneğin son yılların moda olan "küreselleşme" akımı içinde konjonktürel/kültürel Türkçülük, ilmi/evrensel Türkçülük anlayışından uzaksa önemli problemler ortaya çıkabilmektedir. Çünkü "küreselleşme" akımı dünya halklarını ve devletlerini müttefikler ve düşmanlar ayrımcılığından kurtarmayı hedeflerken bazı kültürleri üstün tutarak sözde "kültürlerüstü" evrensel bir demokrasi anlayışı dayatmaktadır. "Küreselleşme" akımını bir politik akım olarak kabul edersek Türkçülüğün ayırıcı ve birleştirici özelliklerini birlikte ele almak,

milli politik ve bölgesel politik etkilerini soğukkanlılıkla çözümlemek gerektiğini düşünebiliriz. Aslında Türkçülüğü yüzyılın sonunda dahi "ulus-devlet menfaatleri"ni gözardı ederek incelemeye çalışmak yetersiz kalmaktadır. Ayrıca Türkçülüğü tarihsel gelişiminden kopuk ya da ülkelerin kendi değerlendirmelerini gözardı ederek ele almak da mümkün değildir. Dolayısıyla sözkonusu iki ülkenin kendi iradeleriyle (iktidar ya da muhalefette) tanımladıkları milli menfaatleri açısından baktığımızda Türkçülük akımının türünü ve faaliyet alanını belirlemek daha kolay olacaktır.

TÜRKİYE'DE DEVLET ADI OLARAK "TÜRK LÜK"

Türkiye'de Türkçülük yüzyılın başında kültürel ilmi bir çalışma alanı olarak başlamış ve kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülmesiyle savunmacı ve tekçi bir siyasal program olarak görülmüştür. Kendi kabuğuna çekilme ve küçülmenin sonucu resmi devlet adı olmuştur, ilmi ve kültürel yanı kısmen terk edilmiş ve Ziya Gökalp'in ve diğer belli başlı Türkçülerin fikri katkıları zenginleştirilmemiş ve dolayısıyla resmi söyleme de akseden bir kültürel zenginlik olarak sunulamamıştır. İkinci safhada Türkçülük ise bir muhalefet hareketi (1940'lar) olarak tezahür etmiştir, ilmi kültürel yönden zenginleştirilmesine izin verilmeyen Türkçülük akımı paralel bir aidiyet biçimi, bir tepki hareketi olarak büyük ölçüde de efsanevi yanları vurgulayarak öne çıkmıştır. Üçüncü safhada ise Türkçülük (1960'ların ikinci yarısı ve 1970'ler) ise baskıcı ideolojik, aşırı anti-komünist, anti-sosyalist ve hatta anti-sosyal demokrat bir imaj yaratmıştır. Bugün dahi bu tür önyargılı Türkçülük yani Türkçü düşünce ve çalışmaların farklı ideolojiler tarafından benimsenemeyeceği saplantısına raslanmaktadır (8)

BÖLGESEL DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞINDA "TÜRK LÜK"

1990'lı yıllarda Türkiye'de Türkçülüğün resmi ve gayri resmi aydınlar ve araştırmacılar tarafından yeniden ele alınması, bütün dünyada olduğu gibi Sovyetlerin dağılması ve dünya ülkelerarası dengelerinin değişmesiyle hız kazandı. Bu politik değişim Türkiye'de Türkçülüğün dördüncü safhasını yaratmıştır ve iki açıdan önem kazanmasına neden olmuştur.

Birinci neden bölgesel, geniş ve çeşitlenmiş bir dış politika arayışı ve endişeleridir. Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Ekonomik İşbirliği Örgütü türünden faaliyetlere hazırlanan Türkiye'de ciddi olarak bir bölgesel kültürel yakınlık stratejileri geliştirme gereksinimi olmuştur. Amerika başta olmak üzere batı ülkelerinin, genellikle "fundamentalizm" korkusuyla Türkiye'ye model ülke rolü

biçmesi (9) Türkçülük çalışmalarını diplomatik ve kültürel anlamda güçlendirme dürtüsü yaratmıştır. Bu bağlamda Türkçülük dil, din ve kültürel yaşam biçimi benzerliklerinin teşvik ettiği bir bölgesel/kültürel çalışma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Özal döneminde bu gereksinim henüz Sovyet baskısından yeni kurtulmaya çalışan ve bağımsızlığını vurgulamak isteyen diğer Türk Cumhuriyetlerine "biz size yol gösteririz" etkisi de yarattığından bazı sorunlar çıkmıştır (10). Bu diplomatik sorunların nedenleri yine ilmi/kültürel Türkçülük çalışmalarının Türkiye'de yetersiz kalmış olması, Türkçülük çalışmalarına esas olarak anti-komünist dürtülerle ve Rus kültürü içindeki Türkçülüğün anlamını iyi bilmeden yaklaşılmış olmasıdır. Ayrıca marjinal de olsa Batı Avrupa türü emperyal gayeler de beslenmiştir. Oysa Rus siyasal hegemonyası altındaki milli mücadeleler ve Türkistan'ın özerkliği mücadeleleri çok geniş bir yelpazede incelenmeyi beklemektedir.

Türkiye'de, özellikle ders kitaplarında, ülke geçmişini ve bugünü kavratma yöntemi olarak Türkçülüğün tarihi ve gelişimi değil daha ziyade sathi bir düşman sıralama jargonu çerçevesinde "Türk" olmanın mutlak bir dayanışma unsuru olduğu benimsenmiştir. Bu talihsiz resmi politika hem bilgisizliği besleyerek devam ettirmekte hem de diplomatik ilişkileri ve uluslararası çeşitlenmiş politika oluşturulmasını engellemektedir. Çünkü hafıza, sürekli savunmaya uyarlanmıştır. Düşman, tehdit ve tehlike telaffuz edilerek yapılan Türkçülük, bugünün dünyasında öncelerden çok daha menfi bir etki bırakmaktadır. Özellikle bölgesel politikalar açısından çağın kapanma ve savunma çağı değil, katılma ve etkileme çağı olduğu gözönünde bulundurulduğunda "düşmanlaştırma" eğiliminin kısıtlayıcı, hareket alanını küçültücü etkisi daha açıklıkla anlaşılabilir.

Örneğin Birinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultay'ı Türkiye'de ideolojik açıdan keskin bir imajı olan ve kendi sağ kanat dar milliyetçi ideolojisi dışında bir Türkçülüğü tanımayan Milliyetçi Hareket Partisi (11) inisiyatifinde başlatılmıştır. Antalya'da 21 Mart 1993 tarihinde toplanan bu Kurultay Türk halkları ve aydınlarının mutlu bir karşılaşması olmasına rağmen dış politika çerçevesinde konjonktürel/kültürel Türkçülüğün hazırlıksız ve desteksiz yapıldığını göstermiştir. İyi çalışılmamış bir alan olduğu hemen ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1910'larda gelişmekte olan ilmi/kültürel Türkçülük çalışmaları, Türkiye devletine adını verdikten sonra 1930'larda basitleştirilerek ve siyaset içinde tekleştirilerek bilimsel bir araştırma alanı olmaktan çıkarılmıştı.

İkinci (1994 Eylül-İzmir), Üçüncü (1995 Eylül-İzmir), Dördüncü (1996 Mart-Ankara) Kurultaylarda siyasi liderlerin, özellikle Cumhurbaşkanı Demirel'in böl-

gesel barış için verdiği isabetli mesajları içeren açış konuşmalarına rağmen, yine Türkçülük tartışmaları sathi ve duygusal kalmış ve komisyonlarda farklı Türk ülkelerinde var olan Türkçülük yorumlarıyla ilgili tartışmalar, siyasal ve ilmi arayışlar ele alınmamıştır. Mesela Özbekistan'da 1995 yılı içinde "Türkistan" kavramı üzerine yapılmış çok önemli tartışmalar ve bu kavramın akademik ve resmi platforma çıkması (12) ve hemen sonra inmesi anlatılamamıştır. Ankara'daki son toplantıda Özbek delege Türkiyeli Türkçüleri neredeyse kırmamak için Özbekistan'da kurulan Türkistan Araştırma Merkezi'nin adının sonradan Merkezi Asya Araştırma Merkezi olarak değiştirildiği yolundaki bilgiyi vermek istememiştir.

Bu kurultaylarda bağımsız Türk devletlerinin geçirdiği fikri ve kavramsal sorunlardan çok, "ezilen Türkler", "mağdur Türkler", "esir Türkler" teması, azınlık durumundaki ve baskı altındaki Türk toplulukları aracılığıyla işlenmektedir. Sadece bu açıdan baktığınızda da, Kurultayların insan hakları sorunlarını somut bir biçimde ele aldığı ve dünyada gelişmekte olan insan hakları mücadelesi ile bütünleşme gayreti gösterdiği de söylenemez. Çünkü bu toplantıların yönlendirilişi, çoğunlukla ilmi çalışmalardan uzak olan duygusal Türkçülük sergilemektedir; her Türkü birbirinin aynı görmek gibi çağı geçmiş ırkçı bir yanılgı hakimdir. Dolayısıyla aslında farklı ve benzer Türkleri biraraya getirme gibi olumlu bir işlev gören bu kurultaylarda Rusya ve Sovyetlerin siyasi kültürü içinde farklılıklar içeren milliyetçilik çizgilerini takip etmek güçleşmektedir.

Örneğin 19. yüzyıl Kazakistan'ında Manas Destanını da toparlayan tanınmış aydın Çokan Velihanov çizgisini izleyen Kırgız edebiyatçı Cengiz Aytmatov ile Kazak edebiyatçı Olcas Süleymanov'un Türk dünyası içinde verdikleri aidiyet mücadelesi, benimsedikleri reform ve kalkınma modelleri daima Rusya ile federasyonu savunma (13) biçiminde olmuştur. Bu önemli kişiler yakın geçmiş Türk tarihinin ve çağdaş Türk tarihinin önde gelen aydınlarıdır dolayısıyla Türkçülük çalışmaları içinde rolleri ancak farklılıklarıyla değerlendirilebilir. Bu farklılıklar onları Türkçülük çalışmaları kapsamından da ayırmaz. Ancak siyasi görüşlerinin ve mücadele biçimlerinin farklılığı da bilinmelidir.

Türkiye'de bölgesel-dış politika aracı olarak Türkçülük ağırlıklı olarak Batı eğilimli, ekonomik gayeli ancak duygusal romantik/irsi bir özellik taşımıştır. Bir yandan ekonomik gayeli olup, dünya sistemine entegre olmaya çalışırken yani pragmatik realist bir politika izlerken Türkçülük faaliyetlerinde ve çalışmalarında özellikle "dilde, fikirde işte birlik" gibi son derece önemli bir gaye ile yapılan işlerde sadece duygusal olmak Türkiye'de aslında yine Türkçülük araştırmalarının yetersiz kalmasıyla bağlantılıdır. Aynı bölgesel-kültürel Türk-

çülüğü doğu yönelimli bir bakış açısıyla yapmak istemek, -ki bu yönelimde olan bazı aydınlar azdır- daha da çok ilmi araştırmalar gerektirmekte ve bu araştırmaların özellikle batı sınırını da aşarak Arap, Çin, Moğol, İran kültürel ve siyasal etkisiyle yoğrulmuş ve Türklükle olgunlaşmış Türkistan tarih ve kültürünü çok daha etraflı bilmeyi zorunlu kılmaktadır. En azından Özbekistan'daki Türkçülük ve İslamcılık çalışmalarını yakından izlemek ve tarihçesine vakıf olmayı gerektirmektedir.

İÇ POLİTİKADA "TÜRKÜLÜK"

Türkiye'de Türkçülük çalışmalarının hız kazanmasının ikinci nedeni yeniden kimlik yani aidiyet belirleme ihtiyacıdır. Türkiye'nin 70 yılı aşan bir cumhuriyet ve demokrasi denemesinden sonra böyle bir gereksinim duyması ülke içindeki Kürt sorunu ve ayrıca resmiliği, sade bilgi ile donanmamış ve tutarlılığa kavuşmamış bir tarih eğitimi ile ilgili görülebilir. Gene 1994 Eylül ayında Ankara'da toplanan Türk Dünyası Tarih Kongresi çerçevesinde bu sefer kimlik ve aidiyet biçimini belirleme amacıyla yapılan Türkçülük bilimsel çalışmalara bir süreklilik kazandırmamıştır. Farklı bağımsız ülkelerin yani Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın, Türkiye'de yazılan "ortak" tarih kitaplarıyla tatmin olabileceği düşünülmüş ve Türkçülük, farklılıklarıyla çalışılmamış olduğu için etkin bilimsel bir faaliyetler dizisi örgütlenememiştir. Ancak şunu itiraf etmek gerekir ki bu Kongre 130 kadar tarihinin birbirlerinin tarih eğitimine ve tarih bilimine yaklaşımlarını tanıması açısından hayli yararlı olmuştur. Ayrıca "Türklerin tarihi"nin yazılması işine farklı birikimleri olan bilim adamlarının da katılmasına dolaylı da olsa yol açmış olabilir. Bu kitapların hazırlığı 1996 yılı içinde hala sürmektedir. Kısacası şimdilik, Türkiye'deki Türkçülük diğer Türk cumhuriyetlerinin siyasi iradelerinin kolaylıkla benimsenmemesinden dolayı, ilmi/evrensel donanımla desteklenmemiş sathi bir bölgesel politika gibi kalmıştır.

Ayrıca kimlik ve aidiyet biçimini vurgulamak için Türkçülük bir iç politika stratejisi olarak görüldüğünde eğitim alanındaki aksamalar dikkatle izlenmelidir. Özellikle Türkiye'de okutulan tarih kitaplarında haklı olarak yeniden ele alınan Türkçülük, yüzyıl başında Türkiyeli Türkçülerle Azerbaycanlı, Kırmızı, Kazanlı Türkçüler arasındaki dayanışma gözardı edilerek incelenmektedir. Yeni bağımsız Türk ülkeleri bir dizi yeni ortaya çıkmış coğrafyalar gibi değerlendirildiğinden ortak katkılarla, farklı açılımlar yaratan Türkçülük akımının neticede önemi vurgulanmamış olmaktadır. Zaman zaman bu kadar geniş bir coğrafyada göçer ve yerleşik vasıflarıyla varolmuş olan Türkler dünyasının her

bir ferdi neredeyse Türkiyeli gibi ele alınabilmektedir. Bu tutum kaba bir yorumla siyasi "pan-Türkizm" olarak değerlendirilebilir. Ancak gerçek eğilim siyasal anlamda yayılmacı bir Türkçülük değil, Türkler dünyasının sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel farklılıklarının yanı sıra zenginliğinin iyi bilinmemesinin yarattığı daralma eğilimidir.

Yine iç politika çerçevesinde baktığımızda Türkiye'deki tarih kitaplarında Türklerin tarihinin son derece eklektik ve karışık bir biçimde anlatılmakta olduğunu görürüz. Ancak 1970'lerdeki ve 80'lerdeki kitaplarla karşılaştırıldığında Türkçülüğü vurgulu bir üstünlük hissi ile anlatma eğilimi azalmıştır (14). Daha soğukkanlı ve gerçekçi bir anlatım sezilmektedir. Yeni yazılan kitaplarla bu tutumun daha da azalacağını ümit edebiliriz.

Türkiye'nin başarıyla sürdürdüğü en somut bölgesel Türkçülük, 8500 kadar Türk kökenli öğrencinin Türkiye'nin çeşitli meslek ve yüksek okullarında eğitim görmesinin sağlanması olmuştur. Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetlerinde bazı disiplinlerin Türkiye'dekinden daha üstün seviyeli olmasına rağmen bugün eğitim kalitesi geçici olarak çok düşmüştür, "geçiş dönemi" sıkıntılar, mali açıdan ve eğitim içeriği açısından büyük problemler yaratmaktadır. Tüm bu nedenlerle ister tıp, ister matematik, tarih ya da işletme okusun Türkiye'de eğitim gören bu öğrenciler ve aileleri aldıkları eğitimden genel hatlarıyla memnundurlar. Eğitim alanındaki bu önemli atılıma, iletişim alanında Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın tüm faaliyetlerinin ve TRT Avrasya yayınlarının katkısını da eklemeliyiz.

Genel olarak baktığımızda Türkiye'nin bölgesel/kültürel Türkçülük politikası Batı ülkelerinin yerel çatışmaları uysallaştırma ve daha gerçekleştirilebilir bir dünya ekonomisi ortamı yaratma amacıyla çizdiği "küreselleşme" planı ile uyumludur ancak ilmi/evrensel Türkçülükle bütünleşemediğinden önemli zaafı barındırmaktadır. Türkiye Türkçülüğü, müslümanlığın ve Türklüğün tarihi ve gelenekleriyle kavramsallaştırılabilecek doğu eğilimli bir Türkçülüğü de tanımlamaktadır ve bunu öğrenme, bu yönde ilmi çalışma yapma kaygısı çok marjinaldir. Türkistan'ın tarihi Zeki Velidi Togan'dan sonra o denli etraflı bir biçimde ele alınmamıştır. Oysa bugünkü duruma göre yörenin aynı titizlikle ve kültürel bir yaşama alanı olarak yani Türkistan anlayışıyla da incelenmesi gerekmektedir. Türkistan'ın tanımında etnik farklılaşmaları doğal ve vazgeçilmez bir tarihsel olgu gibi kabul etmek vardır. Ayrıca bu anlayışın sosyalist federal bir tecrübeyle de bir anlamda pekiştirdiğini ileri sürebiliriz. Türklerin yakın ve daha uzak geçmişlerinde kendi aralarındaki farklılaşmaların da bugünkü "dostluk" anlayışına önemli bir boyut kattığını düşünebiliriz. Bu boyut, kimlikleri ek-

lemleyerek genişletmek ve farklarını anlayarak kabullenip "homojen" varsayılan ulus menfaatinden komşu-bölge menfaatine sıçramanın dinamik bir örnek yolu olabilir. Siyasal kültür birliğinin- Avrupa Topluluğu'nda olduğu gibi- ortak zorunluk addedilmesi ise "küreselleşme" anlayışının çelişkili yanıdır.

AZERBAJCANDA RESULZADE - ELÇİBEY TÜRKÇÜLÜĞÜ

1992-1993 döneminde kısa süren Elçibey iktidarından sonra bugün Azerbaycan'daki Türkçülük esas olarak devlet seviyesine çıkmayı amaçlayan muhalif ve bağımsızlıkçı bir Türkçülüktür. Azerbaycanlı aydınlar 1991 yılından beri bu Türkçülüğü yüzyılın başlarında Hüseyinzade Ali, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu, Uzeyir Hacıbeyli ve diğerlerinin ilmi/kültürel ve siyasal Türkçülüğünün devamı doğrultusunda yaşatmaya ve güçlendirmeye çalışmaktadır. Devamlılığın ana başlangıç noktası olarak görülen Resulzade tecrübesi 70 yıllık Sovyet yönetiminden sonra daha politik bir Türkçülükle yeniden yorumlanmaktadır.

Bugünkü Azerbaycan Türkçülüğü 1918-1920 Azerbaycan Demokratik Respublikası ile bir devamlılık öngörmekte ve genel hatlarıyla resmi yayın politikası da bu izlenimi vermektedir(15). Ancak Elçibey Türkçülüğü ile Aliyev Türkçülüğü bir hayli farklıdır. Elçibey bir yandan Halk Cephesi Hareketi ile ve sonraki yasamalarla halkına özellikle dil ve eğitim alanında güçlü bir aidiyet hissi kazandırmış ve Türkçülüğü bu bakımdan iyi kullanmıştı. Diğer yandan ise esas olarak duygusal yaklaşımlarıyla dış politikada önemli sorunlara yol açmıştı. Yüzyıl başı kültürel edebi dil milliyetçiliğinin Elçibey şahsiyetindeki duygusal devamlılığı bazı pragmatik siyasa seçimlerine engel olabiliyordu. Örneğin Dağlık Karabağ sorununun en yüksek bir noktada krize dönüştüğü 1993 başlarında dış politikada Türkiye ve İran'la ilişkilerin dengeli yürütülememesi Elçibey Türkçülüğünün zaafı olarak görülebilir.

İç politikada, genelde sosyalist prensiplerle, federalist anlayışla Türkçülüğü bağdaştırma eğilimi de vardı. Eylül 1992 kararında tüm azınlıklara her türlü dil eğitim ve kültürel hakları tanımayı garanti altına almak istiyordu (16). Federalist geleneğin bir parçası olarak azınlık haklarını geniş bir biçimde tanıma politikası ile güçlü Türkçülüğünün ciddi bir iç politika çelişkisi yarattığı ileri sürülebilir. Ancak yeni bağımsız olmuş ve bunu siyasal yapılarına kavuşturmaya çalışan bir önderliğin, Türkçülüğü bir siyasal kültürel rehber olarak değil de bir üstünlük ve tahakküm vasıtası olarak kullanması yani Türkçülüğü Sovyet sistemini hiç yaşamamış ve bugünün dünya dengesini pragmatik amaçla kul-

lanılamayacak bir biçimde değerlendirmesi beklenemezdi. Ebulfeyz Elçibey idealleri açısından tamamen çağdaş bir liderdi. Türkçülüğü ve pan-Türkizmi soğuk savaş stratejileri penceresinden görmüyordu. Ancak idealleri ve şahsiyetinin yarattığı olumlu etki siyasetçiliği ve idareciliği için geçerli görülmüyordu (17).

Elçibey Türkçülüğünün temel ilkelerinden bazıları 1995 yılında Azerbaycan'da yayınlanan *Cumhuriyet* adlı gazetede şöyle özetlenmiştir:

"1. Türkçülük Azerbaycan Türk maneviyatının temelidir. 2. Türkçülük ve demokrasiye uzvi vahdet teşkil edir. 3. Türkçülük ve İslamcılığın aynı maneviyatın iç içe bağlılığının ifadesidir. 4. Türkçülük ve Azerbaycancılık karşı karşıya dayanmayan aksine bitev ve dialektikası ile birleşen vahdetdir. 5. Türkçülük milli ifratçılık değil, milli değerlerin beynelmilel konteksde özünü ifade ve özünü tasdik formasıdır. 6. Türkçülük şovenizme, basğıya, tazyike karşı olan hümanist sistemdir" (18).

Bu ifadelerle tamamen samimi hümanist bir demokrasi ideali dile getirilmiş oluyordu.

ALİYEV VE SINIRLI "TÜRKÇÜLÜK"

Aliyev iktidarında da, bir bakıma Elçibeyin attığı adımlar devamlılık gösterdi ancak "Türklük" kavramı ikinci plana itildi ve daha pragmatik bir politika izlenmeye başlandı. Bugünkü Rusya Federasyonu devletini memnun etme kaygısıyla Rusların taktığı "Türk dilli halk lafzını" dahi ortadan kaldırarak yeni anayasada (1995) devlet dili "Azerbaycan dili" olarak yazıldı (Madde 21). Bugün Azerbaycan orta öğretiminde okutulan Latin harflerle basılmış 1994 tarihli 6. ve 7. sınıf tarih kitaplarında yazarlar "Azerbaycan dili" anlayışına tamamen ve tarihsel nedenlerle karşı çıkmaktadırlar (19). Özellikle 7. sınıf kitabında Azerbaycan'ın arazi adı olduğu dilin ise etnik gerçeklikle bağlantılı bulunduğu belirtilmektedir. Bu da Aliyev'in anayasaya yazdırdığı "Azerbaycan dili" anlayışını Elçibey döneminde hazırlanan kitaplara da aktarma ya da bunları sansür etme gibi bir eğilim içinde olmadığını göstermektedir. Yüksek öğrenim için hazırlanmış olan 1995 baskısı *Siyasi Tarih* kitabında Türk cumhuriyetleri arasındaki münasebetler yüzyıl başı Türkçülük hareketleriyle birlikte ele alınmakta ve bölgesel işbirliğindeki rolü de vurgulanmaktadır (20). Bu siyasi tarih kitabında ayrıca Türklerin yaşadıkları coğrafyanın 20. yy başı Türkçülerin belirlediği coğrafya ile aynı olduğu vurgulanmaktadır.

Azerbaycan'da bugün Türkçülüğün siyasi anlamda muhalif konumda güçlenmesinin en büyük sebeplerinden biri Resulzade-Elçibey Türkçülüğünün resmi devlet politikasından uzaklaştırılmış olmasıdır. Aliyev de Türkçülüğün resmi ol-

mayan bir konumdaki sınırlı varlığına ses çıkarmamaktadır. Yazılı ve sözlü muhalefetle yetinmek diğer konularda ise demokrasiyi kısıtlı tutmak yolunu benimsemiştir. 1995 Aralık ayında yapılan seçimlerde Türkçülüğü savunan parti ve gruplara karşı demokratik olmayan bazı uygulamaların olduğu Azerbaycan aydınları tarafından belirtilmektedir. Ancak diğer Türk cumhuriyetlerinden farklı olarak bu ülkede basın yayın hayatında ve görüldüğü gibi yeni ders kitaplarında belli bir çeşitlilik, farklılaşma vardır ve tartışmalar sürdürülebilmektedir. Ayrıca Azerbaycan'da Türkçülüğün muhalefet düzeyinde de olsa varlığı ve 19. yüzyıl sonundan bugüne devamlılığı, Türkçülük akımının sadece Türkiye'nin bir iç meselesi olmadığını, bölgesel ve dolayısıyla evrensel bir araştırma alanı oluşturmak zorunda bulunduğunu ve bu yönde geliştiğini göstermektedir.

YİNE DİLDE "TÜRKÜLÜK"

Yakın geçmişinde silahlı güçlerden ziyade dilde, edebiyatta ve eğitimde yaptıkları atılımlarla bağımsızlık mücadelesi vermiş olan Azerbaycan (21) Sovyet dil ve eğitim politikasının baskısıyla uzun bir süre kendisini en büyük silahından yoksun hissetmiştir. 1960'ların sonunda da meşhur şair Bahdiyar Vahabzade ve tarihçi Süleyman Eliyarlı edebi ve sözlü bir muhalefet (22) yoluyla Türkçülüğü geliştirmek için çok çaba sarfetmişlerdir. Yine bu tür aydınlar Azerbaycan Halk Cephesinin fikri formasyonunu da kuvvetlendirmişlerdir. Bugün de Musavat Partisi ve Halk Cephesi öncülerinin en çok tartıştığı bağımsızlık göstergesi dil ve eğitimdeki faaliyetlerdir.

Dil ve alfabe değişimi tartışmaları bağımsızlığın ilk günlerinden beri şiddetle sürmektedir. 1992-1993 yıllarında dil ve alfabe konuları yaygın bir biçimde ele alınmış ve latin alfabesi benimsenmiş olmasına rağmen örneğin Sosyal-Demokrat Parti ve o zaman en büyük muhalefet partisi olan Milli İstiklal Partisi liderleri ve birçok aydın tarafından eleştirilmiştir. Bağımsızlık konusunda hemfikir olan yaklaşık tüm siyasi partiler latin alfabesine geçilmesine ve dilin "Türk dili" olarak anılmasına karşı çıkmışlardır (23). 1995 bahar aylarında Azadlık gazetesinde yer alan bir tartışmada dilin 1936'ya kadar adının Türkçe olduğu sonraları Stalinist politikayla Azerbaycan dili lafzının ortaya atıldığı ve bunun "Azerbaycan devletçiliğine karşı önemli bir tahribat" olduğu ileri sürülüyordu (24). Bu tartışmada da çok yakından izlendiği gibi halkın dilini Azerbaycan dili olarak adlandırma, coğrafi esasa dayandırılan Sovyet sisteminden kopamayışın ifadesidir.

Aslında bilimsel olarak Azerbaycan dilinden değil Azerbaycan'da konuşulan dillerden söz edilebilir ki bunlar Türkçe, Rusça, Farsçanın lehçeleri, Kürtçe, Er-

menice vs.'dir. Ya da Stalinist bakış açısıyla bütün dillerin birleşerek tek bir dil haline gelmesi beklenebilir, tabii bu durumda da Türk dili diğer dilleri "Azerbaycan dili" adıyla asimile etmiş olmasa da bulandıracaktır. Halkın yüzde 80'ininden fazlasının konuştuğu dilin öz adının anılmaması kısa vadede diğer halkların dilleri için yaratılan bir psikolojik demokrasi atmosferi olarak görülse de, uzun vadede Azerbaycan Türklerine dillerinin edebiyatlarının verdiği siyasal gücün yarattığı ve yaratacağı dinamizmi menfi yolda etkileyebilecektir. Bugün Azerbaycan tarihçiliğinde halkın adının, dilinin tedrici inkişafı ve yapılanması önemli bir yer tutmaktadır. Ve en önemlisi bu tarih kitapları bağımsızlığın ilk eserleridir.

TÜRKÜK VE "TÜRKİYECİLİK"

Yıllar boyu yurt dışında ve bu arada Türkiye'de faaliyet gösteren Milli Musavat Partisi perestroika dönemi sonunda Azerbaycan'daki gelişmeler doğrultusunda yeniden ülke içinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Aslında 1989 yılında Gence'de şekillenen Yeni Musavat hareketi dışardaki Milli Musavat Partisiyle biraraya gelmiş 1992'de partinin üçüncü yeniden kuruluşu kurultayı yapılmış ve partinin yeni programı şekillenmiştir.

Gerek Musavat partisi ileri gelenlerinin gerekse Halk Cephesi aydınlarının değerlendirmelerine göre Azerbaycan Türkçülüğünde, "Türkiyecilik" hiç yoktur hatta bunun altı da çizilmektedir. Musavat Partisinin öncülerinden Nesip Nesipzade "Türkçülük ne değildir" derken özellikle bunu vurgulamaktadır ve şöyle devam etmektedir: "Azerbaycan Türkleri Türkiye Türkleri ile aynı köklü olsa da, formalaşmış, ayrıca millettir. Azerbaycan Türklerinin devletinin adı Azerbaycan Respublikasıdır ve onun menafiyini hiç bir devlete hatta gardaş Türkiye Cumhuriyetinin menafiyine bile gurban vermek olmaz." (25). Türkçülüğü ne muasırılığa ne de müslümanlığa zıd gören Nesipzade "yeni Turan" anlayışını insan hakları ve demokrasi için bir inanç sistemi olarak değerlendirmektedir. En önemlisi, siyasi iradede Türklük şuuru olmadan ülkesinin güçlenebileceğine inanmamaktadır.

"Türkiyecilik" konusunda Azerbaycan ilk Cumhuriyet yıllarında yani 1918-20 arasında Osmanlı İmparatorluğuyla hem çok yakın hem de güvensiz ilişkiler yaşamıştır (26). Ayrıca 1991- 1992'de Muttalıbov yönetiminde ve Elçibey iktidarı sırasında yani 1992 ve 1993 yıllarında Türkiye'nin Azerbaycan'a vadettiği yardımları karşılayamamış olması ve bazı konularda mesafeli davranması, Azerbaycan Türkçülüğü içinde Türkiyecilik yolundaki bazı marjinal fikirlerin dahi yaşamasına izin vermemiştir. Azerbaycan Türkçülüğünde 1918-

1920'ye çok etraflı bir referans vardır (27). Bağımsızlık yolunda kaldığı yerden devam etmek isteyen Azeri Türkçüleri ayrıca Bakü'yü Türkçülüğün uluslararası merkezi olarak da görmektedirler. Özellikle dil, edebiyat ve sanat alanındaki Türkçülükleriyle övünerek kısa süren ilk bağımsızlık dönemlerinin devamını yaşatmaya çalışmaktadırlar.

FARKLI İDEOLOJİLER VE "TÜRKÜK"

Ayrıca daha yüzyılın ilk yıllarından itibaren sosyalist ve sosyal demokrat eğilim ile Türkçülük çok yakın bir temas içinde bulunmuştur. 1906'da kurulan sosyal demokrat Hümmet Partisi'nin kurucuları arasında Mehmet Emin Rezulzade'nin de bulunuşu tesadüfi değildir. 1917 yılında ise Musavat Partisi ile Ademi Merkeziyet Partisi'nin (28) birleşmesi ve Türk Federalist Musavat Halk Fırkası adı altında ortak mücadeleleyi tercih etmeleri, siyasal tercih bakımından Azerbaycan Türkçülük ve bağımsızlıkçılık anlayışının Türkiye'dekinden farklı bir biçimde sol ve sağ ideolojilerin bazı çeşitlemeleriyle ittifak kurduğunu göstermektedir. Perestroika döneminin sonlarında da milliyetçiliğin ve sonra Türkçülüğün savunucusu Azerbaycan Halk Cephesi, sosyal demokratların, liberallerin ve musavatçıların, yani yirminci yüzyıl sonu bağımsızlıkçıların beraberliğiyle kurulmuştur. 1992'den bu yana sosyal demokratlar da, liberal sağ da, Halk Cephesi ve Musavat Partisi'nden ayrı olarak Azerbaycan milli benliğini ve bağımsızlığını "Azerbaycanlılık" yönünde savunmaktadırlar. Bu doğrultuda İsa Kamber'in liderliğindeki Musavat Partisi devlet gözetiminde serbest rekabeti, Milli İstiklal Partisi ise liberal sağ görüşü temsil etmektedir.

13 Nisan 1996'da Bakü'de Uluslararası Türkoloji Araştırma Merkezi'nin kuruluş toplantısı yapılmıştır. Bu Merkezin kurucuları arasında, Azerbaycan'ın tanınmış mimarı olan ve restorasyon çalışmaları yürüten uzmanı Cafer Gıyasi, tanınmış dilçi Tefik Hacıyev, yazar Kamil Veliyev, avukat Güllü Yoloğlu ve diğerleri vardı. Kuruluş beyannamesinde hükümet dışı bir örgüt olacağı ve çeşitli iş çevrelerinin mali desteğini alacağı belirtildi. Merkezin "ilmi, medeni, ictimai ancak siyasetten de azad olmayan bir medeniyet birliği" siyasetini izleyen bir merkez olma gayesi taşıdığı açıklıkla ifade edildi.

Azerbaycan Türkçülüğünde kültür ile siyaseti ayırma eğilimi hiç olmamıştır, bugün de yoktur. Tefik Hacıyev, Merkez'in kuruluşu için yaptığı konuşmasında "Bakü'nün 1926 Türkoloji kurultayıyla Türkleri dünyaya tanıttığını, dilin enerjisinin dünyaya ilan edildiği"ni söylemiş, Sovyet Türkoloji Konferansının da Bakü'yü merkez olarak seçtiğini, bugün de böyle olduğunu vurgulamıştır. "Türkoloji Türk halklarının ilmine ve medeniyetine hizmet etmelidir," demiştir. 14

Nisan 1996 günü Tefik Hacıyev Azerbaycan televizyonda da uzun uzun Türkçülüğün çeşitli alanlarından ve öneminden söz etmiştir. İki saat süren bu mülakat da Azerbaycan Türkçülüğünün dil, din, kültür içeriğinin yinelenmesi olmuştur.

Azerbaycan'da 1958 yılında , İlimler Akademisi bünyesinde Şarkışınaslık Enstitüsü'nün kurulmuş olması, ilmi Türkçülük alanında atılmış önemli bir adım olarak görülmektedir. Böylece Türkiye üzerine de çalışmalar başlamıştı. İlmî çalışmalar açısından Azerbaycan Türkçülüğünde 1960lı yılların sonu, edebiyat, dil, tarih ve ayrıca iktisat, sosyoloji ve felsefe alanlarında hayli gelişmiş kabul edilmektedir. Bugünkü akademik Türkçülerin önemli bir referansı da o günlerde Esmeralda Hasanova'nın Türkçülük üzerine yaptığı doktora tezidir (29). Bu kitap Türkiye'deki Türkçülük akımının o dönemdeki en yetkin monografisi olarak değerlendirilmektedir.

Yeni bağımsızlıktan sonra aşırı Türkçü olarak değerlendirilen bazı yayın organları özellikle demokrasiye geçiş sorunları nedeniyle kapatılmıştır. 1993'de çıkan *Bozkurt* gazetesi bir yıl içinde kapatılmış, 1994 yılında *Ana Yurdum* adlı bir bağımsız uluslararası gazete çıkarmaya teşebbüs edilmiş ve bir örnek nüshadan sonra devam etmemiştir. Yine 1993 yılında çıkan *Menlik* gazetesi Türkiye'nin Milliyetçi Hareket Partisi çizgisinde bir gazete olarak görüldüğü için yayını devam etmemiştir. Özellikle *Bozkurt* ve *Menlik* duygusal ajitasyon ve propaganda üslubu ağır basan gazetelerdir, Azerbaycan'ın özgün Türkçülüğünü tam olarak yansıttığı ileri sürülemez. Bu saydıklarımız, bugün yayını süren *Azadlık* gazetesi gibi analitik ve edebi türde gazeteler değildir. Ayrıca Türkiye'deki muhalif Türkçülüğünün muhtevası ile Azerbaycan muhalif Türkçülüğünün yakın tarihteki siyasal ideolojik farklılaşması nedeniyle 1970lerin sağ ideoloji yüklü Türkiye Türkçülüğü pek rağbet görmemektedir.

Azerbaycan Türkçülüğünün önemli bir boyutu da İslam dininin tarihte ve bugün sağladığı kültürel etkidir. Bugün Azerbaycan tarihi yeniden yazılırken İslam dininin Azerbaycan'da zorla "qılinc gücüne" kabul ettirildiği yolundaki görüşlerin uydurma olduğu ancak Azerbaycan'da "arap ağalığı"nın "inzibati idare sistemi" kurduğu ve bu nedenle erken orta asırlarda İslama ve hilafete karşı bir mücadele verildiği üzerinde durulmaktadır. Ancak o dönem için İslamın bir siyasi ve kültürel ilerleme vasıtası oluşturduğu yolunda değerlendirmeler de yapılmaktadır (30). Ayrıca İslamiyetin yüzyılın başında da Azerbaycan milliyetçiliği ve Türkçülüğü ile bir bütün oluşturduğunu hatta milliyetçi şura yön verdiğini söylemek mümkündür (31). Osmanlı imparatorluğunda da yaygın olan İslamcılık Azerbaycan'da İslam öncesi kimlik anlatımıyla da bütünleştirilmiştir.

Azerbaycan halkının Türklük bilincinin teşekkülü de bu sürecin kuvvetlenmesiyle açıklanmaktadır.

Özetle Azerbaycan'da bugün Türkçülük hareketi daha çok muhalif aydınların Aliyev'i etkileme ya da iktidarın fikri yönünü değiştirme çabası konumundadır. Bu Türkçülüğün özünde, Dağlık Karabağ çatışması karşısındaki pişmanlık, doğal zenginliklere sahip çıkabilmek ve dünyaya açılmak dürtüleri vardır. İlkeler açısından Resulzade'nin bir devamı olarak görülmekte ve Elçibey'in katkılarıyla yorumlanmaktadır ancak Aliyev yönetiminde pragmatik çözümler ağır basmaktadır. Azerbaycan'ın son 4-5 yıldaki dış politikası içinde Türkçülük, Elçibey'in Rus-Sovyet-Türkiye gerçeğini yorumlayışında, Elçibey ve Aliyev iktidalarında Batıya yöneliminin yaygınlaşmasında ve nihayet bir süre ihmal edilen Orta Asya Türk devletlerine örnek olma emelinde de rol oynamıştır. Musavat Partisi'nin 1994 Üçüncü Berpa Kurultayında kabul edilen Programında Türk ve İslam dünyası ile dayanışmanın gerekliliğini vurgulamakta, aksi takdirde Azerbaycan'ın yalnız kalacağı belirtilmektedir. Türk İslam dünyası ile dayanışma ise tamamen insan haklarının korunması ve demokrasi mücadelesi olarak ifade edilmektedir (32).

Azerbaycan Türkçülüğünün Türk dünyasına katkısı tarihsel gerçeklerde de görülmektedir. Örneğin federalist bağımsızlıkçı görüşlere sahip olan, aynı zamanda Türkçülük prensiplerini de benimseyen Türk Ademi Merkeziyet Partisi 1917'de Azerbaycan'da Yusufbeyli tarafından kurulmuş ve iki ay içinde Musavat Partisiyle de birleşerek kurulacak cumhuriyete öncülük etmişti. Aynı isimli ve benzer yönelimli bir partinin Azerbaycan etkisiyle hatta Azerbaycan'dan bir üyenin de katılımıyla kısa bir zaman sonra Orta Asya'da da kurulduğunu biliyoruz (33). Bugün de diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkiler geçtiğimiz birkaç yıla oranla artış kaydetmektedir. Bu gelişmede sadece BDT ilişkilerinin ana etken olduğunu ileri sürmek yetersiz olur.

* * *

Bugün Azerbaycan'da da Türkiye'de de Türkçülük sadece siyasi bir programla kısıtlı, meşruiyetle yetinen bir Türkçülük değildir. Yüzyıl başında farklı motiflerle gelişen ancak fikri/siyasi alanda ortak gayretlerle pekişen Türkçülük Türkiye'de liberal olmayan sağ Azerbaycan'da ise liberal sol eğilimlerin etkisiyle beslenmiştir. Bugün Türkiye'de kültürel/bölgesel yanı vurgulanırken Azerbaycan'da siyasi/edebi yanı öne çıkmaktadır. Türkiyede Türkoloji-Türkiyat araştırmaları "orientalist-egzotik" özelliğini yavaş yavaş aşmaktadır. Azerbaycan'da da "Şarkışınaslık" kapsamının dışında da dinamik edebi/linguistik ve ideolojik bir ilgi alanı olarak görülmektedir. Her iki ülkenin de oryantalist sınırları aşma

eğilimi Türklük gerçeğinin bölgesel bir araştırma ve kimlik konusu olduğunun bir göstergesidir.

Kanımcı, şimdiye kadar esas olarak sadece iç ve dış politika malzemesi olarak görülen Türklük gibi akımların aynı zamanda farklı disiplinlerle bütünleşen bir araştırma konusu olması ve özellikle bu ikisinin birleştirilmesi eğilimi, yadırganmak şöyle dursun yakın bir gelecekte şimdiye kadar olduğundan daha da fazla teşvik görecektir. Her iki ülkenin bu konudaki en çarpıcı ortak yanı entelektüel tarihlerinde Türklüğün en önemli fikir akımı olmasıdır. Türklük iki ülke için farklı hareket noktalarından doğmuş ancak birlikte geliştirilmiştir. İki ülkenin entelektüel tarihinde milliyetçi ve Türkcü hareketin gelişim safhaları ve önemli aktörleri daima birbirlerini tamamlamıştır. Bölgesel/kültürel politika üretiminde de böyle olması beklenebilir.

DİPNOTLAR:

1. Ali Haydar Bayat (derleyen) **Ali Bey Hüseyinzade ve Türkiye'de yayınladığı eserleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 32-33.
2. Hamdullah Suphi (Tannöver), **Dağyolu**, Ankara, 1931, s. 24-25.
3. Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih**, İstanbul, AFA, 1992.
4. Türk tarih tezinin devamlılığını, esas olarak Orta Asya Türk kimliğinin vurgulanması olarak gören farklı bir değerlendirme için bakınız Etienne Copeaux, **De L'Adriatique a la mer de Chine: La representations turques du monde turc a travers les manuel scolaires d'histoire 1931-1993**, (Fransa'da yayımlanmakta olan doktora tezi, 1996).
5. Günay Göksu Özdoğan bu makalesinde 1940'ların Türklük akımının resmi politikayla birleştiği noktalara da dikkat çekmektedir, "1930 ve 40'ların Türkcü Akımı", **Toplumsal Tarih**, Mayıs 1996, s. 29, s. 19-24. Dönemin Türklüğünün daha geniş bir incelemesi için bakınız Günay G. Özdoğan, "The Case of Racism-Turanism: Turkist Movement in the Single Party Period 1931-1946" henüz yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1990.
6. B. E. Behar, **y.a.g.e.**, s. 142-149; ve Etienne Copeaux **y.a.g.e.**, Birinci bölüm, III/c.
7. Milan Hauner, **What is Asia to us Russia's Asian Heartland Yesterday and Today**, Londra ve New York 1992, Avrupa'ya karşı geniş Asya kimliği için özellikle bakınız "Eas-temers and Eurasianists" adlı bölüm, s.49-65. Ayrıca Kazak yazar Olcas Süleymanov'un tanınmış eseri **Az i Ya**'da incelenen "Igor Destani"nda kullanılan kelimelerin semantik analizi Türk dilinin kültürel anlamda Rus dilindeki gizli kullanımına işaret etmektedir. Olcas Süleyman, **Az i Ya**, Rusça aslından çeviren Natic Seferoğlu, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 46-49.
8. Tanınmış Kazak yazar Olcas Süleymanov'un eseri **Az i Ya** yı tanıtan arka kapak yazısı gerçekten de dikkat çekicidir: "Bu eser son yıllarda Türk Dünyasında yetişmiş en büyük ve en müessir yazarlarımızdan Olcas Süleymanov'dur. Rusça aslının birinci baskısından tercüme edilerek sizlere sunulmuştur. Bu eser Sovyetler Birliğinde büyük yankılan olmuş bir eserdir. Vakfımız yakın zamana kadar yalnızca Sovyetler Birliği içinde yetişmiş Türk veya gayri Türk yazarlardan sadece rejime ve Rus ırkçılığına uşaklık yapan yazarları tanıyan Türk okuyucuları için bu eseri neşretmekten büyük bir gurur duymaktadır. Bilindiği gibi gerek Sovyetler Birliği gerekse onun hunderlandında yaşayan milyonlarca Türk aydını da sadece Türkiye'nin solcu yazarlarını tanımıştır. İki tarafta da böyle bir insanlık suçunun komünistler eliyle işlendiği şüphesizdir" Bu yaklaşım Türklüğünü tek bir ideolojiyle kısıtlı gören ve Türkoloji çalışmalarının çeşitliliğini dikkate almayan bir yaklaşımdır. Olcas Süleymanov'un Türk Rus federasyonu yolundaki görüşleri ve Türklüğünün türü için bakınız Meryem Kırımlı, "Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ve Bağımsız Kazakistan'ın Yeni Stratejisi", **Avrasya Etüdleri**, 2 Yaz 1995.

9. Graham E. Fuller and Ian O. Lesser, **Turkey's New Geopolitics From the Balkans to Western China**, Boulder, Westview Press, 1993.
10. Büşra Ersanlı Behar, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Halkın ve Seçkinlerin Farklı Tercihleri -İlk Deneyimsel Araştırma-", **Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması**, araştırmayı yapan SIAR uluslararası araştırma şirketi, yayına hazırlayan B. E. Behar, Ankara, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, 1995, s. 1-8. Bu araştırma 1993 yılında yapıldığından özellikle kimlik belirtmeye yönelik sorularda Türk cumhuriyetlerinin kendilerini Türk kökenli, Asyalı olarak tanımlamaktan çok kendi Cumhuriyetlerine verdikleri bağımsız alt-etnik grup adlarıyla, ve ikinci olarak da müslümanlıkla bir tutmaktadırlar. Türkiye'de yapılan bu araştırmada Türklük kimliğine karşı özellikle hassas davranıldığı düşünülebilir. s. 29-34.
11. MHP'nin elit kadrolarının fikir yapısını, anti komünizmlerini ve belirledikleri diğer "düşmanları" inceleyen yeni bir araştırma için bakınız Mustafa Çalık, **MHP Hareketi -Kaynakları ve Gelişimi- 1965-1980**, Ankara, Cedit Neşriyat, 1995.
12. İslam Kerimov, **Türkistan Naş Obşiy Dom** (Türkistan Bizim Ortak Evimizdir) Taşkent, "Özbekistan", 1995. Ayrıca Taşkent Devlet Üniversitesi "Özbek Milli Kadriyatları" İlmi Tedkikat Merkezi, 1995 yılı boyunca bilim adamlarının ve bazı teşkilatların temsilcilerinin katıldığı "Türkistan Halkları Tarihi ve Medeniyetinin Umumi Yıldızları" adlı bir dizi konferans düzenlemiştir.
13. Meryem Kırımlı, **y. a. g. m.**, s. 2-13.
14. Büşra Ersanlı Behar, "Tarih Öğretiminde Türk Dünyası", **Tarih Öğrenimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu**, Yayına hazırlayan Salih Özbaran, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 196-211.
15. **Azerbaycan Demokratik Respublikasının Remzleri** 1992 Bakı:ışık
Azerbaycan Demokratik Respublikası:Azerbaycan Hükümeti 1918-1920, 1990 (Redaktörü:Hidayet) Bakı:Gençlik; Cemil Hasanov, **Azerbaycan Beynelhalk Münasibetler Sisteminde 1918-1920** Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.
Diğer bazı kaynaklar için ve 1993'deki genel bağımsızlık atmosferinin bir analizi için bakınız Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918-20 ve 1991-) ve Türklük", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 175-192.
16. Abulfaz Elchibey, "Decree of the President of Azerbaijan Republic", Baku, Eylül 16, 1992.
17. Elçibey'in şahsiyeti, idealleri, siyasetçiliği konusunda kısa ve oldukça tarafsız bir yorum için bakınız Suzanne Goldenberg, **Pride of Small Nations The Caucasus and Post Soviet Disorder**, London, Zed Books, 1994, s. 120-121. Goldenberg Elçibey'in Azerbaycan'ı Türk ve İran kültürünün ortak ürünü olarak gördüğünü belirtmekte ve onun irredentizmden çok romantik ancak demokratik bir anlayışa sahip olduğunu söylemektedir.
18. "Elçibey Türklüğü", **Cumhuriyet**, 5 Yanvar, 1995, s. 3.
19. Yusuf Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Caferov, **Azerbaycan Tarihi** 6. sınıf için derslik, Bakı, "Öğretmen" Neşriyatı, 1994, s. 5, 30, 63; ve Y. Mahmudov, Y.Yusufov, R.Eliyev, **Azerbaycan Tarihi** 7. Sınıf için Derslik, Bakı: "Öğretmen Neşriyatı", 1994, s. 5, 28, 30-1, 33. Bu kitaplarla başlayan yeni tarih yazımı diğer sınıflar için yazılmış kitaplarla devam etmiştir ve Türklük açısından ve özellikle "Azerbaycan tarihini Sovyet anlayışından kurtarma" açısından en başarılı görülen kitap 11. sınıf için yazılmış olmalıdır: Eldar İsmayilov, Cemil Hasanov ve Tahir Qaffarov, **Azerbaycan Tarihi**, 11. sınıf için derslik, Bakı, "Öğretmen" Neşriyatı, 1995. Bu kitapta milli şuur sözü sık sık vurgulanmakla beraber anlatımda "Türklük" ya da "Türklük" kavramlarının oldukça azaldığı görülmektedir. Ancak Azerbaycanlı bilim adamlarının tahlillerinde 11. sınıf kitabı, üniversiteler için yazılan iki ciltlik kitaptan - **Azerbaycan Tarihi: En Gadim Zamanlardan 20. Asra Dek 1. Cilt** 1994 (Redaktörleri: Z. M. Bunyadov ve Y. B. Yusufov) Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı -daha gerçekçi ve başarılıdır. Azerbaycan tarih yazıcılığındaki sorunlar ve bugünkü gelişmeler historiografik değerlendirme için bakınız. Hüsamettin Mehmedov (Karamanlı), "Azerbaycan'da Basmakalip Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları" 8-10 Haziran 1995'de İstanbul'da toplanan Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfının Tarih Eğitimi ve "Öteki" adlı İkinci Uluslararası Kongresine sunulan bildiri.
20. Bu kitapta ayrıca Azerbaycan'da Türklük için en büyük adımların eğitim, dil ve kültür alanlarında atıldığına dikkat çekilmektedir. Geçmiş İsabeyli ve Hacı Guliyev, **Siyasi Tarih Cilt II**, Bakı, "şir" Neşriyat, 1995, s. 135-45.

21. Audrey L. Altstadt, **The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule**. Stanford: Hoover Ins. Press, 1992, s. 177, Tadeusz Swietochowski, **Russia and Azerbaijan Borderland in Transition**, New York, Columbia University Press, 1995, s. 33. Swietochowski, eğitim ve kültür alanındaki pan-Türkizmi siyasi alanda faaliyete doğru geliştiren ve bu yolda mücadele için Türkiye'ye giden ilk Rusya'lı Türkün Hüseyinzade Ali olduğunu vurgulamaktadır. s. 34.
22. Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da Eğitim ve Kültür Politikaları", **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Büşra E. Behar (yayına hazırlayan), Ankara, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, 1994, s. 204.
23. a. e., s. 192-193.
24. "Dilimiz Varlığımızdır" **Azadlıq**, 2 May 1995, s. 8. (Tevfik Hacıyev, Halik Bahadır, Yusuf Selimov ve Kamil Veliyev arasında tartışma.)
25. Nesip Nesipzade, "Bayrağımızdaki Türkçülük", **Yeni Musavat**, 20 Avgust 1992, s. 2. Aynı yazar "Turancılık ideali'nin ırkçılıktan uzak defansif bir nitelik taşıdığını ileri sürmektedir. "Yeni Turanın Teşekkülü ve Azerbaycan'ın Misiyası", **Dünya**, 1/93, s. 20-22. Bir başka yazısında da ferdin devletle değil milletle merbut olduğunu belirtmektedir. "Milliyetçilik ve Demokratiya, Aks gutblar, yoksa...", **Yeni Musavat** 1995.
- Elçibey iktidarı dönemini Azerbaycan'ın "Türkiyeleştirilmesi" olarak gören Shireen Hunter bu dönem Halk Cephesi ve Musavat Partisi ileri gelenlerinin vurgularını hesaba katmamış görülmektedir. Shireen Hunter, **The Transcaucasus in Transition Nation Building and Conflict**, Washington D.C., The Center for Strategic and International Studies, 1994, s. 83-84.
26. Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çeviren Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 181.
27. Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918-20 ve 1991-) ve Türkçülük", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri** 29-31 Mayıs 1995, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 175-192.
28. Mehmet-Zade Mirza-Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi, Milli Azerbaycan "Musavat" Halk Fırkası Tarihi**, Fırka Divanı Tarafından Neşolunmuştur, 1938.
29. Esmeralda Hasanova, **İdeologiya Burjuvaznogo Naçionalizma i Turçili**, Bakı, 1966.
30. Y. Mahmudov, Y. Yusufov, R. Eliyev, **Azerbaycan Tarihi** 7. Sınıf için Derslik, Bakı: "Öğretmen Neşriyatı", 1994, s. 50-60, 73-74, 84, 103. Hilafetin etkisini menfi, İslamın etkisini müsbet gören Azerbaycanlı tarihçiler İslamı Türkçülüğün etkisi içinde yararlı bir siyasi amil olarak görmekteydiler ve bu açıdan da Selçuklu dönemini vurgulamaktadırlar. Genel anlayış "hilafet zayıfladığında Azerbaycan'da İslam-Türk etnik siyasi amili daha da kuvvetlendiği" yolundadır s. 103. İslamın medeni hayattaki önemli rolü için ayrıca bakınız Süleyman Memmedov, Kerim Şükürov, **Azerbaycan Tarihi**, 9. sınıf için derslik, Bakı, "Öğretmen" Neşriyatı, 1995, s. 41-42.
31. Chantal Lemerrier-Quequejay, "Islam and Identity in Azerbaijan", **Central Asian Survey**, III/2, 1984.
32. **Musavat Partiyası Sorgu Kitabı Bakü 1994**, Ankara, Mars Matbaası, 1995, s. 8.
33. Hisao Komatsu, "The Turkic Federalist Party in Turkistan: A Preliminary Analysis", **AACAR Bulletin** (Association for the Advancement of Central Asian Studies -Ed. H.B. Paksoy) Cilt 5 No.1, Bahar 1992, s. 14-15. Komatsu'ya göre, "Parti programı Azerbaycan ve Türkistan reformistlerinin ortak çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır, Musavat tecrübesine sahip olmayan Türkistanlı aydınların Muhammed Emin Efendizade'nin etkin bir yönlendirmesine ihtiyaçları vardı". Programların incelenmesi neticesinde Türkistan'da İslamın, medrese eğitiminin olduğu yüksek nokta itibarıyla daha vurgulu olduğu, Azerbaycan'da ise, özellikle yazının başında İslamın, sosyal demokrat arazi taksimatı ve özel mülkiyet anlayışlarıyla yoğunlaşmış kısaca federalist partinin ilkelerini şekillendirdiği belirlenmektedir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Olumlu ve Olumsuz Yönleri

Ayşe Yener KOLAT

Bu yıl dördüncü yaşına giren Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin (KEİ) kurulması düşüncesinin bazı aydın, diplomat ve özellikle de Türkiye'nin eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın zihninde filizlenmeye başlamasından bu yana bu konuda birçok fikir öne sürülmüştür.

Bazıları, Doğu Avrupa'da meydana gelen dramatik gelişmeler ile bölgede süregelen belirsizliğin ortasında bu şekilde bir gruplaşmanın gerekliliğini eleştirme yoluna giderken, diğerleri de üye ülkelere ilişkin yorumlar yapıyorlardı. Bununla birlikte, Eski Yugoslavya Cumhuriyetleri gibi ülkelerin de dahil edilmesinin elzem olduğu, ancak çok fazla sayıda üyenin de koordinasyon bozukluğuna sebep olacağı gibi farklı görüşler de yer almaktaydı.

KEİ ile ilgili eleştirileri önleyen unsur ise, KEİ girişiminin, üyeleri arasında ortak bir ekonomi faaliyeti geliştirmeleri ile uluslararası planda tanınmalarına destek verecek serbest pazar ekonomilerinin uygulanması yoluyla kalkınmayı özendiren serbest bir işbirliği planından öte bir şey olmadığının öne sürülmesidir.

Bu makale, KEİ girişiminin mantığını tüm özellikleriyle anlatma ya da yapısını detaylı olarak açıklama amacıyla değildir. Bu yalnızca KEİ'nin dördüncü kuruluş yılında içinde bulunduğu durumun, KEİ'nin kuruluşundan bu yana onunla birlikte olan bir KEİ çalışanının gözüyle farklı toplantılardan örnekler vererek, bir değerlendirilmesidir.

Karadeniz'e kıyısı olan ve sınır komşuları sebebiyle Karadeniz'e bağlı olan onbir ülkenin devlet ya da hükümet başkanlarının karşılıklı işbirliği niyetlerini teyit eden, ülkelerinin karşılıklı çıkarlar için bir çeşit bölgesel işbirliği planını oluşturacak çerçeveyi çizen bir dizi hükümden müteşekkil olan "Zirve Deklarasyonu"nun imzalandığı İstanbul'daki tarihi birleşmenin üzerinden tam dört yıl geçmiştir.

O tarihte sözkonusu ülkeler tarafından imzalanan "Boğaziçi Sözleşmesi"ne

* Ayşe Yener Kolat, KEİ İş Konseyi Genel Sekreter Yardımcısı.

bakıldığında, bu onbir bağımsız devletin bir yuvarlak masa etrafında biraraya getirilmesindeki zorluklar ve olaylar su yüzüne çıkmaktadır. Onbir ülkeden dokuzunda dünya ekonomik düzenine yeni katılmışlardır: Bunlardan altısı, kısa bir süre önce dağılan Sovyetler Birliği'nin yeni kurulan cumhuriyetleri olan Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dır. Diğer ikisi ise, komünist çizgiden liberal ekonomiye yönelen Arnavutluk ve Bulgaristan'dır. Bir diğeri de, öbürlerine göre daha ılımlı bir eski sosyalist ülke olan ve pazar mekanizmasına kapılarını açan Romanya'dır. Geriye kalan iki ülke olan Yunanistan ve Türkiye de, liberal pazar ekonomisine dayanan yapıları ve uluslararası ekonomik örgütlere olan üyelikleriyle daha fazla tecrübe sahibiydiler.

Bunların en ileri düzeyde olanı Yunanistan'ın AB'ne üyeliği idi ve bu ona bir çeşit fayda sağlamaktaydı. Örneğin, bu üyelik sayesinde Yunanistan, bölgedeki tüm ülkeler için faydalı olabilecek AB destekli programlarla öne çıkabilmiştir (Tıpkı Atina'da kurulması planlanan KEİ Çalışmaları Merkezi'nde olduğu gibi). Bununla birlikte Yunanistan, AB'nin üçüncü ülkelerle ekonomik ilişkiler konusunda getirmiş olduğu kısıtlamalar nedeniyle herhangi bir bağlayıcı işbirliğine gitmekten kaçınmış ve böylelikle de Yunanistan'ın daha aktif bir KEİ üyesi olması engellenmiştir.

Zirve Deklarasyonu'nun imzalanması, buzların çözülmesi ve farklı ekonomik işbirliği formasyonları ile bölgeye arzu edilen barışın getirilmesini amaçlayan siyasi iradenin en önemli göstergesidir. Aslında liderlerin daha ileri seviyede işbirliğine gidilebileceğine karar verdiği çok sayıda konu bulunmaktaydı. Bunların arasında enerji, ulaştırma ve telekomünikasyon altyapısı, ticaret ve sanayi alanlarında işbirliği, turizm, çevre, sağlık ve her ne kadar ekonomik içeriği ortaya konmamış olsa da, eğitim ve kültür bulunmaktaydı. Bu girişimler, herhangi bir düzeydeki ekonomik entegrasyonun tanımına gerek duyulmaksızın (1), üye ülkeler arasında, çok taraflı ve multi sektörel temele dayalı bir sürdürülebilir ekonomik işbirliği için atılması gereken ilk adımlar olarak görülmelidir.

KEİ BİR BÖLGESEL ENTEGRASYON PLANI MIDIR?

KEİ girişimi daha önce kurulan bölgesel entegrasyon modellerine uymamaktadır. Bazı nedenlerden ötürü, bir serbest ticaret bölgesi ya da aynı bir gümrük birliği modeli olmayı amaçlamaz. Bu nedenlerden ilki, üye ülkelerden birinin halihazırda, üyelerinin üçüncü ülkelerle olan ticari ilişkilerine ciddi kısıtlamalar getiren ve en ileri bölgesel ekonomik entegrasyon girişimi olan AB'ne tam üye olmasıdır. İkinci neden ise, ülkelerden birçoğunun başlangıçta,

yasal bağlayıcılığı olan bölgesel bir oluşuma girmekten kaçınmasıdır ki, bu durum da hoş görülmelidir çünkü bu ülkeler kendilerini gerçek anlamda serbest hissetmeye henüz başlamışlardır. Son neden, bu ülkelerin birleşmesini zorunlu kılan gerçek bir tehditin sözkonusu olmamasıdır. Böyle bir tehdit oluşturma ayrıcalığını hakedebilecek tek süpergüç olan Rusya Federasyonu da aynı zamanda oluşumun bir parçasıydı. Bu yüzden, KEİ oluşumunu gevşek ve tanımlanmamış bir bölgesel oluşum haline getirmek için, hükümetlerarası düzeyde zımni bir anlaşma olduğu ve işleyişin sağlanması için, gerekli motivasyon eksikliğinin görüldüğü her toplantıda zorlamadan, karar almayı zamana bırakmanın iyi olacağını kabullenildiği sonucuna varmak yanlış olmayacaktır.

Bu zımni anlaşma zaman içinde birçok amaca hizmet etmiştir. Bazen faaliyetlerin tamamen durması anlamına gelmiş olsa da, üyeler bu vesileyle diğer ülkelerin tekliflerini istemeden kabul etme durumunda kalmamışlardır. Böyle bir ortam yaratılmış olsa dahi, sözkonusu görüşlerin kağıda dökülerek işleme konmaması halinde hiç bir zaman bir yaptırım söz konusu olmamıştır. Belki de Deklarasyonun oluşumundan doğan böyle bir rahatlığa bağlı olarak bu girişim yozlaşmamış, hükümetlerarası toplantılara katılım oranı her zaman oldukça yüksek olmuş ve KEİ girişiminin sahip olduğu geniş ufuklar uluslararası kuruluşları etkilemeye devam etmiştir.

KEİ üyesi ülkelerin hükümetleri bir yandan KEİ hedeflerine bağlılıklarını ifade etmek için kayda değer çalışmalar sergilemişlerdir. Bu çalışmalar arasında, çok sayıda çalışma grubu toplantısına evsahipliği yapmak ve hatta bunların çalışma prensiplerini ifade eden raporlar hazırlamak ve KEİ çalışma metodlarının geliştirilmesini teşvik edici fikirler öne sürmek sayılabilir. Diğer yandan ise, hükümetler diğerlerinin tekliflerini hemen kabul etme eğiliminde olmayıp, sözkonusu raporları tekrar tekrar incelemek için daima zaman isteyip ilgili forumun bir sonraki toplantısından evvel yanıt vermeyerek değişime karşı direnmektedirler.

Bunun başlıca sebebi, ülkelerin Çalışma Grubu toplantılarına gönderdikleri temsilcilerin yetki sahibi olmamasıdır. Katılımcılardan çok azı getirilen bir teklife anında yanıt verebilmektedirler. Bunun nedeni belki de KEİ'nin sonuç getirecek çalışmalarına yeteri kadar destek verilmemesidir. Kasten yapılmış olmasa bile olay, çözüm getiren bir kararın, faydalı bir önerinin veya başka bir nihai ifadenin ertelenmesi ile sonuçlandırılmaktadır. Diğer devletlerin önerilerini değerlendirmek için istenilen süre sonucunda somut kararlar alınamadığı ya da farklı yönde öneriler getirilemediği zamanlar da yaşanmaktadır. Verilen bir önerinin çalışma toplantılarında bir yıldan fazla bir süreyle tartışıldığı ve uy-

gulamanın her seferinde farklı bir delegasyon tarafından reddedildiği bazı durumlar olmuştur. Bu tür olaylar, girişimin hız kaybettiği yönünde içten ve dıştan eleştiriler alınmasına neden olmaktadır.

KEİ'nin kendi içinde yaşadığı olayları eleştirdikten sonra, dört yıllık mazisi olan genç bir bölgesel oluşuma adaletli davranmak gerektiğinden, KEİ girişiminin kuruluş amacına olan güvenimizi ve gelecekteki başarılarına olan inancımızı yeniden kazanmak amacıyla bugüne kadar yapılanlarla birlikte sürekli artan ilgiyi de belirtmekte fayda vardır.

YARGILANAMAYACAK KADAR GENÇ

KEİ girişiminin 25 Haziran 1992'den bu yana olan gelişimini değerlendirebilmek için söz konusu süreci iki bölümde incelemek gerekmektedir. İlk bölümde, her toplantıya evsahipliği yapan ve tüm sekretarya görevlerini üstlenen Türk Hükümeti'nin finanse ettiği dönem görülmektedir. İkinci dönem ise, Daimi Sekretarya'nın (PERMIS) kurulduğu ve uluslararası personeli ile birlikte Büyükelçi E. Kutovoy'un Direktörlük görevini üstlendiği dönemdir. İlk dönem, Deklarasyonun imzalanmasından KEİ Daimi Sekretaryası'nın faaliyete geçtiği 10 Mart 1994'e gelene kadar geçen iki yıla yakın bir süre devam etmiştir. Bu tarihten yaklaşık iki yıl sonra KEİ üyelerinin çoğu bütçeye katkıda bulunmaya başlamıştır. Onbir ülkeden sekizi İngilizce alfabeye göre belirlenen sırayla KEİ'nin dönem başkanlığı görevini üstlenmiştir. Hemen tüm ülkeler en az bir çalışma grubu toplantısına evsahipliği yapmışlardır.

Aslında, Daimi Sekretarya'nın kurulmasından önce işler Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülürken bile, üye ülkelerden bazıları aktif rol oynama isteklerini ortaya koymuşlardır. Örneğin Ukrayna, Mayıs ve Kasım 1993'te Kiev'deki Ticari ve Sınai İşbirliği Çalışma Grubu toplantılarının ilki ve ikincisine evsahipliği yapmıştır. Bir çalışma grubu toplantısına evsahipliği yapmak, konunun ciddiye alındığının ve evsahibi ülkenin -en azından başlangıçta- diğerlerinden daha fazla söyleyecek şeyi olduğu bu konuya üye ülkelerin dikkatini çekme isteğinin bir göstergesidir. Daha sonra konu, diğer üye ülkelerin yanısıra, işbirliği için yeni imkanlar oluşturabilen gözlemcilerden de önemli ölçüde ilgi görmeye başlamaktadır.

KEİ'nin şaşılabilecek derecede fazla sayıda gözlemcisi bulunmaktadır ve bu da olumlu yönde bir işarettir, çünkü uluslararası düzeyde tanınmakta olduğunun ve gelecekte, büyük bir ihtimalle, çok daha büyük bir öneme sahip olacağının göstergesidir. İlk Dışişleri Bakanları toplantısının düzenlendiği Aralık 1992'de KEİ İş Konseyi'nin gözlemci statüsünü kazanmasından bu yana, gözlemcilerin sayısı

dokuza yükselmiştir. Bunlardan yedisi bağımsız devletler olan Avusturya, Mısır, İsrail, İtalya, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Tunus, kalan iki üye de onbir ülkenin özel kuruluşlarını temsil eden KEİ İş Konseyi ile Karadeniz kıyısındaki şehirlerin belediyeler birliği olarak faaliyet gösteren Karadeniz Kulübü'dür. Gözlemci üye olmak üzere başvuran diğer ülkelerin yanında Yugoslav Federasyonu ve Makedonya da tam üyelik için başvurmuştur. Ancak Nisan ayında Bükreş'te düzenlenen son Dışişleri Bakanları toplantısında yeni üye ya da gözlemci kabul edilmemiştir.

Başvuru sahibi ülkeler, Dışişleri Bakanlarının bir sonraki toplantısında başvurular tekrar gözden geçirilene dek en az altı ay daha beklemek durumundadırlar (2). Eğer alınan bütün başvurulara olumlu yanıt verilse idi, asli üyeden çok gözlemci üye olacaktı. Ancak, Nisan toplantısında daha fazla genişlemek için henüz zamanın çok erken olduğu sonucuna varılmıştır.

DIŞARIDAN KATILIM

Gözlemci üye bulundurma bir çok inceliği vardır. Öncelikle, KEİ'nin işleyiş kurallarına göre gözlemci ülkeler tam üye olabilme imkanına sahiptir. Mevcut olan gözlemci üyelere henüz böyle bir talep gelmemekle birlikte bu, bundan sonra olmayacağı anlamına gelmez. Ayrıca, gözlemciler arasında tam üye olmayı gündeme getirmeyen, ancak KEİ'ye olan ilgisi, asil üyeler için iyi imkanlar yaratabilen ülkeler de bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse; Mısır ve İsrail, KEİ ülkeleri tanım uzmanları için mesleki eğitim programları gerçekleştirmiş ve hatta Mısır, ikinci eğitim programı için 1996 yazını önermiştir (3). KEİ İş Konseyi ise, 1995 yılı başında UNIDO ile ortaklaşa bir yatırım projeleri değerlendirme kursu düzenlemiştir. İsrail bu yıl Temmuz ayında gerçekleştirilen telekomünikasyon konulu bir toplantıya ev sahipliği yapmayı dahi teklif etmiştir. AB'ne üye olan ve Orta Avrupa Girişimi'nde de aktif rolü bulunan -KEİ'nin iki gözlemci üyesi- Avusturya ile İtalya iki farklı bölgesel grup arasında daha yakın işbirliği kurma kararlarını beyan etmişlerdir.

Bu tip ilişkileri başlatmak amacıyla Kasım 1996'da Sofya'da Ulaştırma Bakan/Bakan Yardımcıları düzeyinde bir çalışma toplantısı gerçekleştirilecektir. Bu toplantıdan beklenen, Avrasyalı karar mercilerinin kendilerini çok yakından ilgilendiren ulaştırma konularında ortak bir yol bulmalarıdır.

Üye ülkeler her şeyin hemen yapılmasını istemektedirler. Ekonomik kalkınma hedeflerine göre tüm sektörlerin önceliği bulunmaktadır. Mümkün olduğu kadar çok üye ülkeyi ortak bir hedefte birleştirebilecek ilk adıma karar verme konusunda gözlemciler biraz daha objektif davranmaktadırlar. Göz-

lemcilerin, ileri ulaştırma ve telekomünikasyon altyapısının güçlendirilmesi yoluyla endüstriyel kapasite oluşturma yönünde yürüttüğü faaliyetlerle, enerji alış-verişi yapılabilmesi için, bölgedeki enerji bağlantısının bir şebekede toplanması gibi öncelikli konulara eğilmeleri yukarıdaki savımıza bir örnektir. Belki de son bahsedilen konuya daha fazla öncelik verilmesi gerekmektedir. Çünkü bazı KEİ üyesi ülkelerde enerji fazlası diğerlerinde ise enerji açığı olduğu bilinmektedir. Kış sezonunda bölgede başgösteren enerji krizleri de bunu doğrulamaktadır.

KEİ bölgesinin ulaştırma altyapısı şimdiden uluslararası ilgiyi üzerinde toplamıştır. KEİ Ulaştırma Çalışma Grubu ile Ulaştırma Ağı Uzmanlar Grubu'nun son oturumlarında Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (UNECE) tarafından yapılan öneriler kabul görmüştür. UNECE öncelikli olarak Trans-Avrupa Kuzey-Güney Karayolu Ağı (TEM) projesinin değerlendirilmesi ve uygulanmasıyla ilgilenmektedir, ki bu proje Avrupa'da inşa edilmesi gereken karayolları ile birlikte bazı KEİ ülkelerindeki karayollarını da kapsamaktadır. Ulaştırma Ağı Uzmanları Gurubunun şubat 1996'da Atina'da düzenlediği son toplantıda UNECE temsilcisi, TEM ve TER (Trans-Avrupa Demiryolu) ile birlikte UNECE'nin ilgili konvansiyon ve anlaşmalarına henüz katılmamış olan üye ülkelerin yetkililerine bu konuyu ele almalarını tavsiye etmiştir.

GİDİLECEK UZUN BİR YOL VAR

Aynı toplantıda, onbir üye ülkenin uzmanları kendi ülkelerinin öncelikli deniz, kara ve demiryolu güzergahları ile birlikte onları komşu KEİ ülkelerine ve Avrupa'ya bağlayan yolları belirtmişlerdir. Karadeniz'i çevreleyen karayolu konusunda her zaman var olan öneri, ülkeleri Karadeniz Havzası etrafında dairesel bir yol ağı kurarak birbirine bağlayan gerçek ve akılcı yollar olarak gündeme gelmiştir.

Ortak KEİ Ulaşım Ağı gündeme hiç gelmemiş olsa bile, KEİ bölgesinin batı kesimi 10-15 yıl içinde de olsa acil ulaşım sorunlarını bir anlamda çözmüş olacaktır. Öncelikle, AB tarafından finanse edilen Trans-Avrupa Ulaşım Ağları (TEN) proje listesinde Yunanistan'ı tüm Avrupa'ya bağlayan kara ve demir yolları bulunmaktadır. İkinci olarak, Mart 1994'te Girit'te gerçekleştirilen Avrupa Ulaştırma Bakanları Konferansı'nda bu fikir daha da geliştirilmiş ve Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin de kısmen bu projeye dahil edilmesine karar verilmiştir. Girit'te ayrıca, Birliği'nin öncelikli listesinde de kısmen yer aldığı üzere, 9 adet Pan-Avrupa Ulaşım Koridoru üzerinde projeler oluşturulmasına karar verilmiştir.

Bu koridorlar, Batı Avrupa başkentlerine bağlanacak olan Orta ve Doğu Av-

rupa Merkezleri konusunda da bir fikir vermektedir ancak, izlenecek rotalar açıklıkla tanımlanmamıştır. Doğu Avrupalıların ülkeleri için hangi rotanın en iyisi olacağı konusunda Batı Avrupalıları ikna edebilmeleri için biraz daha zaman ve enerji harcamaları gerekmektedir. Bunun başlıca nedeni, ülkelerin finans imkanlarının çok kısıtlı olmasından dolayı, sözkonusu altyapı oluşumları için gerekli olan finansmanın büyük çoğunluğunun uluslararası kaynaklı olmasıdır. Bu noktaya, Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın (KTKB) kurulması konusunun hükümetlerarası arenada her gündeme gelişinde de değinilmektedir.

BEKLENEN KURULUŞ

KEİ üyesi ülkeler içinde, özellikle de kalkınma bağlantılı projeler için önemli miktarda finansmana ihtiyaç duyanlar, KTKB'nin faaliyete geçmesini birçok fikir, öneri ve somut projeleri ve hatta bu projelerle ilgili yaptıkları çalışmalarla birlikte beklemektedirler. Çünkü onlara göre Banka faaliyete geçtiğinde, uluslararası finans kuruluşlarının "çok pahalı", "ekonomik olmaktan uzak" ya da "hem pahalı, hem de ekonomik olmaktan uzak" şeklinde nitelediği beklemedeki projelerin hayata geçirilmesini sağlayacak kendi finans kaynaklarını temsil etmektedir. Bankanın kurulmasının arkasındaki ana düşüncenin çok taraflı projelerin uygulanmasının hızlandırılması olmasına rağmen, zaman şunu göstermiştir: Bankanın, bölgenin yeniden yapılanması ve kalkınmasını güçlendirmek amacıyla, proje sahipleri ile daha büyük kaynakları bulunan ancak her ülkeyi kendi kıstaslarına göre değerlendiren uluslararası finans kuruluşları arasında aracı olması beklenmektedir. Aslında uluslararası kuruluşları hiç de haksız bir davranış değildir çünkü, bu tip kuruluşların muhatabı hükümetlerdir ve kredi verdikleri zaman her ülkenin siyasi risklerini ayrı ayrı değerlendirirler. Bu nedenle KEİ ülkelerinin projelerini üstlenecek en doğru kuruluş Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) başlangıçta yalnızca risksiz görülen Orta Avrupa projelerini finanse etmiştir. Zaten birçok Batılı ülke de aynı şekilde bu ülkelerde yatırım yapmaya başlamıştır ve bu ülkelerin makroekonomik performansları gerçekten de gelecek vaat etmektedir. Ne yazık ki Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası tarafından bu ülkelere hemen verilebilen uluslararası para, KEİ ülkeleri için bu kadar kolay temin edilememektedir.

Teoride, EBRD'nin donörleri arasında yer alan Yunanistan ve Türkiye dışındaki KEİ ülkeleri bu kuruluşun fonlarından yararlanabilecek potansiyele sahip üyelerdir. Bu nedenle yeni bir finansman mekanizmasının oluşturulması konusu sorgulanmaktadır. Yukarıda bahsedilen iki ülkenin diğerlerinden iyi du-

rumda olmaları sebebiyle yeni kurulacak bankadan faydalanmaları da zaten mümkün olmayacaktır. Ancak, KTKB'nin kuruluşunun gerçek amacı biraz daha farklıdır. Zirve Deklerasyonu'na imza koyanlar ile KTKB'nin kurulması için düzenlenen anlaşmayı imzalayanlar, 1 milyar SDR'lik sermayeye sahip olan bu kuruluşun, her bir üye ülkenin sorunlarını kendi başına gidermeye çalışmayacağını da farkındadırlar.

Bankanın başlıca katkısı, birden fazla KEİ ülkesini içeren projeler ve onların uygulanabilirliği üzerinde yoğunlaşmak olacaktır. Projeler kredilendirilebilecek kapasiteye sahip görüldüğünde, ya da ilgili hükümetler ortak prensipler üzerinde anlaşmaya vardığında -ki bu çok daha önemlidir- o zaman Banka bu projeleri esas finans kaynağı olan uluslararası kuruluşlar ile sponsorlara sunma imkanına sahip olacaktır.

Birden fazla ülkenin katılımını öngören projelerle ilgili en önemli sorun, iki tarafı da -veya tüm katılımcı ülkeleri- ortak bir amaçta birleşmeleri için ikna etmektir. Her iki taraf da ikna edilemediği için durmuş olan ortak projelere örnek olarak, Bulgaristan-Romanya arasındaki Tuna nehrinin iki kıyısının birbirine bağlanmasını amaçlayan Bechet-Orehovo ya da Vidin-Kalafat köprüsü verilebilir. Bu köprü'nün kurulması gerekliliği, 4 yıl önce eski Yugoslavya'daki huzursuzluk ve savaştan kaynaklanmıştır. TIR'lar, daha önce kullandıkları Yugoslavya rotasını artık kullanamadıklarından ve Tuna nehrindeki geçit daima sınırdan geçiş için gün boyunca bekleyen TIR'larla dolu olduğundan, yeni bir kara bağlantısının yapılması konusu iki ülkenin yetkilileri arasında bir müzakere konusu haline gelmiştir.

Bir köprü inşa edilmesi için üç yıl önce iki ülkenin Ulaştırma Bakanları arasında genel bir anlaşma yapılmış olmasına rağmen, her iki ülkenin de söz konusu köprü'nün kendilerini üçüncü ülkelere bağlayan mevcut karayollarının doğal bir uzantısı olmasını istemesi nedeniyle, taraflar bir anlaşmaya varamamışlardır.

Proje üzerinde hala anlaşma sağlanamamış, mutabakat beklenmektedir. Bulgaristan ve Romanya iyi bir çıkış yaparak, projeyi duyurmuş, bir çok inşaat firması ile finans kuruluşunu da etkilemiştir ancak, yapılan çalışmalara göre o bölgede inşa edilecek köprüye, aşırı trafikten değil, uzun ve detaylı gümrük işlemlerinden dolayı gerek duyulmaktadır. Eğer her iki hükümet de daha fazla işbirliği içinde olmuş olsaydı, uluslararası kuruluşlar, projenin en kısa sürede uygulamaya geçmesi gerektiği düşüncesiyle, bunun için çok daha olumlu bir tutum sergileyebilirlerdi. Dahası, hiçbir altyapı oluşumunun işe yaramaz olmadığı düşünülürse, bir kez inşa edildiğinde, Tuna üzerindeki ikinci geçitin herhalükarda,

ilk etapta kargo trafiğini rahatlatacağı muhakkaktır. Ve , eğer burada ücretli geçiş uygulanırsa, ki bu alternatiflerden biridir, köprü bir kaç yıl içinde kendini finanse ederek kredisini geriye ödeyebilecektir. Verilen bu örnek, Karadeniz'i çevreleyecek Karayolu gibi çok taraflı projelerin kabulünde muhtemel anlaşmazlıklar olabileceğini ve taraflar arasında çok sıkı işbirliği gerekeceğini göstermektedir.

SONUÇ

Uzun vadede elde edilebilecek ortak bir hedef etrafında birçok ülkeyi bir araya getirmede pek çok zorluğun olacağı kesindir. Girişimin bütünü için fayda sağlanacağı vaadi ile, üyelerin az miktarda bireysel girdi karşılığında bu zorluklara katlanmalarını beklemek gerçekten de güç olacaktır. Ancak, KEİ üyesi ülkeler gibi bir grupta hedeflere ulaşmak için bütünlük sağlayabilmek diğer bölgesel girişimlerden daha önemlidir.

Genelde, bölgesel işbirliği üyeleri arasında her zaman diğerlerinden daha varlıklı olanlar vardır ve bunlar grubun mali ve kurumsal yükünü taşımaktadırlar. Almaya'nın AT üyeliği ile ABD'nin NAFTA üyeliği bu tip yükümlülüklerdir. Ancak KEİ'deki durum böyle değildir. Türkiye ve Yunanistan'ın kişi başına düşen milli gelir miktarı diğerlerine göre daha fazla olmasına ve Rusya'nın doğal kaynaklar açısından en zengin ve sinai altyapı açısından da en güçlü ülke olmasına rağmen, bu ülkelerden hiç biri diğer ülkelere ekonomik durumlarını iyileştirebilmeleri için doğrudan katkı sağlayabilecek durumda değildirler. Burada yapılabilecek şey, işbirliği oluşumlarına daha açık olmak ve hareket birliği gerektiren ortak hedeflerin saptanması ve gerçekleşmesi yönündeki iradeyi açıkça ortaya koymaktır.

Atılacak ilk adım, halen çok taraflı müzakere konusu olan KEİ'nin hukuki yapılmasının sonuçlandırılması ile KEİ aktivitelerinin daha somuta indirgenmesi, tüm birimlerinin somut yararlar elde edebileceği, iyi işleyen bir mekanizmanın oluşturulmasını sağlayacak yönetim organlarının tesisi ve bu şekilde uluslararası kamuoyunda daha saygın bir yer edinilmesidir.

DİPNOTLAR:

1. Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin KEİ Zirve Deklerasyonu; İstanbul, 25 Haziran 1992.
2. Dışişleri Bakanları Toplantısı, Bükreş, Sonuçlar, Kararlar ve Öneriler, 27 Nisan 1996,
3. Tarım ve Tarım Endüstrisi Çalışma Grubu Toplantısı Raporu, Tagangrog, Rusya Federasyonu, 6-7 Mayıs 1996.
4. KEİ Üyesi Ülkelerdeki Ulaştırma Şebekesi Uzmanlar Grubu Toplantı Raporu

Afganistan'da İktidar Mücadelesi ve Pakistan

Moonis AHMAR

Pakistan'ın Afganistan'da dost bir rejim görme hayali, Afgan mücahit grupları arasında Necibullah Hükümeti'nin Nisan 1992'de düşmesinden bu yana süregelen iktidar çekişmesi sebebiyle gerçekleşmemiştir. İç savaşın son dört senesinde, 70.000'den fazla Afganlı yaşamını yitirmiş, binlercesi yaralanmış ve evlerinden edilmiştir. Ülkedeki iktidar çekişmesinde Taliban (dinci öğrencilerden oluşan bir grup) faktörünün ortaya çıkışı ve ülkenin yarısından fazlasını kontrolü altında tutabilmesi Pakistan, Suudi Arabistan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin sağladığı desteğe ve yardımlara dayandırılmaktadır. Taliban ve Kabil'deki Rabbani-Mesud rejimi dışında, Afgan iktidar çekişmesindeki diğer ülke-içi aktörler gittikçe marjinalleşmiştir. Pakistan, Suudi Arabistan, İran, Rusya, Hindistan ve Özbekistan bu çekişmeye etki eden başlıca dış aktörlerdir. Afganistan'a Sovyet müdahalesi esnasında anahtar rolü üstlenmiş ABD ise, bugün için geri plana çekilmiştir.

Ülkede 1992 yılından beri devam etmekte olan iktidar çekişmesine ilişkin en talihsiz gerçek, gerek fiziki gerekse maddi açıdan yaşanan ağır yıkımdır. Sovyetler Afganistan'dan geri çekilmelerini 15 Şubat 1989'da tamamlamışlardı. Ardından gelen üç sene için, Sovyet yanlısı Necibullah rejimi iktidarda kalmayı başardı. Fakat, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ve ABD ile Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) arasında, Ocak 1992'den itibaren tarafların Afganistan'daki yandaşlarına askeri yardımlarının durdurulmasına ilişkin vardıkları anlaşmanın bir neticesi olarak, Necibullah'ın iktidarını devam ettirebilmesi imkansız hale geldi. Necibullah'ın iktidardan düşüşü Kabil'e mücahitlerin girişine olanak vermişse de, savaş yorgunu ülkede barışın yolunu açamamıştır. Sovyet işgaline karşı Afganların direnişi boyunca farklı Afgan gruplarına sürekli destek vermiş olan Pakistan, bu grupların kendi birlikteliklerini sürdürememesi ve Kabil'de istikrarlı bir hükümet oluşturamaması

* Dr. Moonis AHMAR, Karachi Üniversitesi (Pakistan) Uluslararası İlişkiler Bölümünde Öğretim görevlisidir.

yüzünden başarısız olmuştur. Afganistan'da süregelen istikrarsızlığın bir sonucu olarak, İslamabad'ın bağımsızlıklarını yeni kazanmış Orta Asya Cumhuriyetleri üzerindeki ihtirasları da darbe yemiştir. 1994'ün sonlarında Taliban'ın ortaya çıkışı ve Pakistan'ın bu dinci Peştun gruba el altından verdiği destek, İran'ı İslamabad'ın aleyhine çevirmiştir. Yakın geçmişte yaşanan Pakistan-İran düşmanlığı, öncelikle Pakistan'ın Taliban'a sağladığı bu destekten kaynaklanmaktadır. Taliban, Afgan vilayetlerinin birçoğunu kontrolü altında tutarken, Kabil'i ve Tacikistan sınırındaki bölgeleri zaptetmeyi başaramamıştır. Burhaneddin Rabbani rejimi, Pakistan'ın Afganistan'ın içişlerine karışmasını eleştirmiştir (1). Eylül 1995'de Kabül'deki Pakistan elçiliğinin, Rabbani tarafından desteklenen bir grupça yağmalanması ve yakılması, Pakistan-Afgan ilişkilerini gerginleştirmiştir. O zamandan beri, Kabil ve İslamabad arasındaki ilişkiler gergin bir düzeyde seyretmektedir.

Bu makale Afganistan'daki iktidar çekişmesini ve Pakistan'ın rolünü aşağıdaki faktörlerin ışığında inceleyecektir:

- Afganistan'daki iktidar çekişmesinin özü.
- Afgan iktidar çekişmesinde Pakistan'ın rolü.
- Dış güçlerin, özellikle de İran, Rusya, Hindistan ve ABD'nin Afgan iktidar çekişmesindeki rolleri.
- Afganistan'daki iktidar çekişmesinin Pakistan ve bölgesel güvenlik üzerindeki etkileri.

AFGANİSTAN'DAKİ İKTİDAR ÇEKİŞMESİNİN ÖZÜ

Afganistan'daki iktidar çekişmesinin bazı tarihi temelleri bulunmaktadır. Afganistan, 1747'de birliğini sağlamış bir devlet olarak ortaya çıkışından beri, çatışmasız bir dönem hiç geçirmemiştir. Büyük Britanya ve Afgan hanedanları arasında vuku bulan sayısız savaş, sonunda, 8 Ağustos 1919 tarihli Ravalpindi Anlaşmasının imzalanmasına; Üçüncü Anglo-Afgan Savaşının sona ermesine; Amir Amanullah'ın kral ünvanını almasına ve Afganistan'ın 1893'deki Anglo-Afgan Duran Hattı Sınır Anlaşması'nı teyit etmesine yol açmıştır. Pakistan'ın Birleşmiş Milletler'e (BM) üyeliğine karşı çıkan tek ülke Afganistan olmuştur. Birçok Afgan hükümeti Peştunistan olarak adlandırılan devlete desteğini sürdürmüştür. 1973'de Afgan monarşisinin devrilmesi ve Afganistan'a Sovyet müdahalesi Pakistan ve Afganistan arasındaki düşmanlığı daha da derinleştirmiştir. Mücahit gruplarını Sovyet askeri varlığına karşı destekleyerek (2). İslamabad Kabil'de Pakistan taraftan bir hükümet göreceğini ummuştu. Fakat mücahit grupları arasındaki çatışmalar, dolayısıyla bu grupların Moskova yanlısı Ne-

cibullah Hükümeti'ni indirmedeki başarısızlıkları bu ümitleri nafile kılmıştır. Nisan 1992'de Necibullah'ın iktidardan çekilmesi Afgan siyasetini daha da karmaşık bir hale getirmiştir (3). İktidar savaşında ülke-içi başlıca aktörler Taliban ve Dostum milisleri, Kabül'deki Mesut-Rabbani rejimi, Gülbettin Hikmetyar'ın Hizb-e-İslami'si, Celalabad şurası ve Şii Hizb-e-Vahdet'tir.

27 Ekim 1990'da, Necibullah'ı iktidardan düşürecek yeni bir plan uyarınca İslamabad Anlaşması imzalanmıştır. Bu plan, özünde, Afgan Geçici Hükümeti'yle cephedeki komutanlar arasında bir ittifakı öngörmektedir. Ayrıca, İslamabad Anlaşması 21 Mart 1991 tarihine kadar Afganistan'ın 13 kuzey eyaletinde seçimlerin gerçekleştirilmesi çağrısını yapıyordu. 21 Mayıs 1991'de Birleşmiş Milletler Afganistan için 5 maddelik bir barış planı açıkladı. Bu maddeler şunlardır:

- Self-determinasyon.
- Geniş tabanlı geçici bir hükümet.
- Mültecilerin geri dönebilmesi için uluslararası yardım.
- Savaşan gruplara silah sevkiyatına son verilmesi.
- Afganistan'ın egemen bağımsızlığı (4).

Ortaya atıldığından itibaren bu plan bir ilerleme kaydedememiştir. Arbulucuğuyla 14 Nisan 1988'de Cenevre Anlaşması'nın imzalanmasına önayak olmuş BM, Sovyetlerin geri çekilmesinin ardından meydana gelen olaylar karşısında çaresiz kalmıştır. BM Genel Sekreteri, Afganistan Özel Temsilcisi olarak önce Benon Sevan'ı, ardından da Mahmud Mestri'yi atamıştır. Tahran ve Rabbani Hükümeti Mestri'yi Afganistan'daki iktidar çekişmesinde Taliban'ı desteklemekle suçlamışlardır. 1992 Nisanının Peşaver Anlaşması da daha önceki İslamabad Anlaşması ve Birleşmiş Milletler barış planı ile aynı kaderi paylaşmıştır. Sözkonusu anlaşma, Necibullah'ın iktidardan çekilmesinin hemen ardından, Mart 1993'te İslamabad'da yapılan barış görüşmelerinin bir sonucuydu. Bu görüşmeler, İslamabad Anlaşmasının zayıf bir biçimde tasarlanmış maddelerini telafi edecek geniş tabanlı bir hükümet kurmak için gerçekleştirilmişti. Düşünülen planın yaşama geçirilmesi için, İran Afganistan'a bir barış gücü göndermeyi teklif etmiştir. Mayıs 1993'de, Afganistan'a barışı getirecek bir başka anlaşma, Celalabad Anlaşması imzalanmış, fakat o da ülkede hüküm süren kanlı iç savaşı durdurmayı amaçlayan daha önceki girişimlerle aynı yazgıyı paylaşmıştır. Sonuncu barış planı BM Özel Temsilcisi M. Mestri tarafından 24 Ekim 1995'te sunulmuştur. Plan savaşan değişik gruplara mensup ondan fazla Afgan liderinden teşkil geçici bir konsey oluşturulması çağrısında bulunmuştur. Konseye Afgan eski kralı Zahir Şah ile eski devlet başkanı Seb-

gatullah Mücadidi de dahil edilebilir (5) ECO'nun üçüncü zirvesinin açılışında yaptığı konuşmada, Afganistan Devlet Başkanı Burhaneddin Rabbani, "Afganistan'da yakın geçmişte yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında, ülkenin gelecekteki siyasi oluşumu konusunda bir anlaşmanın sağlanabilmesi için, Afganistan'daki bütün grupların, kabilelerin ve etnik unsurların temsilcilerinin bu siyasi oluşuma dahil edilmesi ihtiyacı vardı"(6) diyerek, ısrarla ülkesindeki politik uzlaşmayı ileri sürmüştür.

Afganistan'ın harap olmuş ve anarşik manzarası, Pakistanlı Orta Asya uzmanı Ahmed Raşit'in aşağıdaki cümlelerinde canlı bir biçimde betimlenmiştir:

1979-89 yılları arasında 120.000 Sovyet askerinin yapmadığını, Afgan savaşçıları Asya'da bugüne değin görülen en kanlı iç savaşla yapmayı başardılar. Savaş daha şimdiden 70.000 can aldı ve Pakistanlı turistlerin 70'li yıllarda en favori gezi yeri olan eski krallık başkentini, içinde kara halk yığınlarının yaşadığı bir yere dönüştürdü (7).

3 Ocak 1994 tarihli başmakalesinde "Tehran Times", mücahit grupların Afganistan'a barışı getirmekteki başarısızlıklarını ağır bir şekilde eleştirmiştir. Söz konusu makalede aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir:

Komünist işgaline karşı sahip oldukları herşeyi feda etmeye hazır olan mücahitler, sı-lahlarını birbirlerine çevirdiler. Sovyet işgali altında verilen bütün kayıplardan daha fazla sivil ve asker kendi intikam duygularının kurbanı oldular. İran ve Pakistan iç savaşı durdurmak için ellerinden geleni yaptılar fakat bir başarı kaydedemediler. Pakistan eski başbakanı Nawaz Şerif, savaşan bütün grupları islamın en kutsal mekanına, Mekke'ye götürdü ve mücahitler orada birbirlerine karşı savaşmamayı ve kızlara karşı yürüttükleri 15 yıllık savaş nedeniyle hemen hemen tamamen yıkılmış ülkelerinin yeniden yapılanmasında çalışmayı taahhüt ettiler. Fakat, uğrunda komünistlerle savaştıkları Kadiri Mutlak'ın önünde verdikleri taahhütlerin bir anlamı yokmuş ki, kardeşlerinin kanını defalarca dökmeye devam ettiler (8).

Taliban'ın ortaya çıkışıyla Afganistan'daki iktidar çekişmesi yeni bir ivme kazanmıştır. Taliban mensupları kimdir ve kim tarafından desteklenmektedirler? Bu kadar kısa bir sürede, Afganistan'ın büyük bir bölümünü nasıl ele geçirmişlerdir? Afganistan uzmanları, Sovyet askerlerinin geri çekilmesine ve Necibullah'ın düşüşüne rağmen, ülkede süregelen iktidar çekişmesine Afgan halkının büyük bir kısmının duyduğu öfke ve hayal kırıklığının bir neticesi olarak, Taliban'ın ortaya çıktığına işaret etmektedirler. Taliban faktörü, mücahit grupların birliklerini korumayamamasına ve Afgan halkına barış ve güvenlik sağlayamamasına dönük bir tepkidir.

Taliban, Peştö diline ait, üniversite öğrencisi anlamını taşıyan bir kelimedir. Urdu dilindeki talib ilm kelimesine benzer, fakat ondan farklı olarak medrese ve

dini okulların öğrencilerini ifade etmektedir. Talibanlar toplumun en yoksul kesimini oluşturan çoğunlukla evsiz barksız yetimlerdir. Başka gidecek hiçbir yerleri olmadığı için, medreselere gelirler (9). 1993 yılında, yaklaşık 30 kadar Taliban, mücahitler arasında cereyan eden çatışmalar ve ülkedeki kanunsuzluk hakkında endişelerini dile getirmek için, ülkenin güneybatısında, Kandahar'ın da 30 km. batısında bulunan Kaşke Nahud'da toplanmıştır. Fakat bu toplantının gerçekleştirildiği esnada, ülkede büyük değişiklikler yapacak yeterli güce sahip olmadıkları için, harekete geçmek üzere daha elverişli bir zamanı beklemeye karar vermişlerdir (10). Pakistanlı bir yazara göre,

"Taliban hareketinin temelleri, Temmuz 1994'te, Afganistan'ın güneyindeki Kandahar şehrinde meydana geldiği iddia edilen bir olaya dayanmaktadır. Hikmetyar'a bağlı bir kumandan üç kızı tecavüz ederek öldürünce, yerel halk aşağılanmış bir duruma maruz kalmıştır. Muhammed Umar isimli bir imam birkaç medresenin öğrencilerini (Talibanlar) harekete geçirmiş, kumandan yakalanarak hemen oracıkta idam edilmiştir. Kumandanın emri altındaki mücahitler mukabele etmek yerine silahlarını yere bırakmışlardır, çünkü Afgan toplumu, geleneksel olarak, Talibanlara ve din adamlarına büyük itibar göstermektedir. Muhammed Umar ve Talibanların karıştığı ikinci bir olay, Ekim 1994'te, Kandar'daki bir mücahit kumandanı, Türkmenistan'a erzak taşıyan bir Pakistan konvoyunu durdurarak aşırı bir haraç talep edince patlak vermiştir. Pakistan İçişleri Bakanı Naseerullah Babar ve mücahit kumandanı arasında Kandar'daki görüşmeler kesilince, General Babar yardım için İmam Umar'a başvurmuştur. Çok kısa bir süre içerisinde, Talibanlar mücahit kumandanını ülkeyi terketmeye ve konvoyu serbest bırakmaya zorlamışlardır. Taliban liderler, hareketlerinin, ülkede gerçek bir İslam devleti kurulabilmesi için mücahit liderlerini Afganistan'a banı getirmeye zorlayan yerel bir hareket olduğunda, ısrar etmektedirler"(11).

Taliban, gündemini Afganistan'da barışın temin edilmesi ve gerçek bir İslam devletinin kurulması olarak çizmektedir. Fakat iktidar arayışındaki Taliban, Afganistan'daki diğer gruplardan pek de farklı değildir. Kontrolleri altındaki bölgelerde terör estirmekle ve kadınlara ağır muamelelerde bulunmakla itham edilmektedirler. Uluslararası Af Örgütü Şubat 1996 tarihli raporunda, bütün Afgan hiziplerini aşırı insan hakları ihlallerine karışmakla suçlamaktadır.(12)

Sorun; dünyanın, Afganistan'ın yaralarının tedavisine istekli bir biçimde yanıt vermemesidir. 1979-1988 yılları arasında Doğu-Batı ilişkilerinin temel konusu olan Afganistan, Sovyet müdahalesi ve Soğuk Savaş sonrası dönemde önemini yitirmiştir. Bugünkü şartlar altında, Afgan sorununda iki temel aktör Pakistan ve İran'dır. Ne yazık ki, Afganistan'daki iktidar çekişmesine son verecek metodoloji konusunda, iki ülkenin birbirine yaklaşmanın aksine, birbiriyile çatışan algılamaları bulunmaktadır.

PAKİSTAN VE AFGAN İKTİDAR ÇATIŞMASI

Zia yıllarında gayet işlevsel bir durumda olan Pakistan'ın Afgan politikası, bugün iç bölünmelerin bir kurbanı olmuştur. Dışişleri Bakanlığı, Pakistan İstihbarat Örgütü ve İçişleri Bakanlığı Afganistan üzerine birbirinden farklı politikalar yürütmektedirler. Dışişleri BM barış planını desteklerken, Pakistan İstihbarat Teşkilatı Hizb-e İslami'nin lideri G. Hikmetyar'a daha hoşgörülü bakmaktadır. İçişleri Bakanı General Babar ise Taliban'a destek vermektedir. Pakistan'ın birbirini tutmayan bu politikaları sebebiyle, Afgan siyaset sahnesinde daha fazla iç çatışma ve kaos yaşanmaktadır. Pakistanlı bir araştırmacının işaret ettiği gibi,

"Afgan politikası konusunda Pakistan'ın bölünmüş olduğu, BM Özel Temsilcisi Mestri'nin Rabbani'nin düşündüklerini Islamabad'a iletilmesiyle su yüzüne çıkmıştır. Rabbani'ye göre, Pakistan istihbaratı Hikmetyar'ı, İçişleri Bakanı Babar Taliban'ı ve Dışişleri de BM inisiyatifini desteklemektedir. Bu izlenimi, Pakistan'ın Afganistan'daki aktif güçlere karşı muğlak politikalarının yarattığı şüphe götürmez." (13).

Kabil'in geleceği konusunda hiçbir şeyin kesin olmamasının ve Islamabad'ın, Rabbani hükümeti, İran, Rusya ve Hindistan tarafından Afganistan'a müdahaleci politikalar izlemekle suçlanmasının sebebi, Pakistan'ın Afgan politikasındaki bu karışıklıktır. Bu yüzden, Taliban faktörünün, Pakistan'ın İran'la yürüttüğü yakın ilişkilere mal olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Tahran'ın en büyük endişesi, Taliban'ın galibiyeti halinde Afganistan'da Suudi tarzı İslamiyet'in yayılmasıdır. İranlılar, Taliban tarafından yönetilecek Afganistan'ın kendilerine daima düşman olacağına ve İran karşıtı güçler, özellikle de ABD'nce kullanılabileceğine inanmaktadırlar (14). İran hükümeti, Pakistan ve Suudi Arabistan'ı Taliban'a silah, lojistik destek ve para vererek arka çıkmakla suçlamıştır. Bu meyanda, İran şunları sormaktadır: Dinci öğrenciler nasıl tank ve uçak kullanabilir? Taliban ordusunu doyuran para ve yiyecek nereden gelmektedir? Pakistan'da bir derginin ifadesine göre, Genelkurmay eski başkanı Aslam Beg, İran karşıtı bir rejimi Kabil'de yerleştirmek isteyen Batının olaylarda parmağı olduğuna inanmaktadır. Aslam Beg'in iddiasına göre, "Eski kral Zahir Şah, Dr. Necibullah ve Başkan Rabbani'den oluşacak Batı yanlısı bir rejim kurmak ve Hikmetyar'ın ömrünü kesmek amacıyla, Batılı güçler ve Taliban ele vererek BM Temsilcisi Mestri'yi desteklemektedirler"(15).

Pakistan'ın Rabbani Hükümeti'ne duyduğu öfke, 6 Eylül 1995'te Pakistan karşıtı sloganlar atan bir kalabalık tarafından Pakistan elçiliğinin yakılmasıyla doruğa çıkmıştır. Olaylarda Pakistanlı yirmibeş diplomat dövülmüş ve bir elçilik uzmanı öldürülmüştü. Islamabad, Rabbani rejimini hadiseyi tezgahlamakla suç-

lamış ve zararlarının tazminini ve kendisinden özür dilenmesini talep etmiştir. (16) Pakistan elçiliğine saldırı, Taliban'ın Herat'ı zaptından bir gün sonra düzenlenmişti. Rabbani Hükümeti ise, Pakistan'ı Taliban'ın Herat'a düzenlediği operasyonu desteklemekle suçlayarak, olayların İslamabad'ın Afganistan'daki rolüne karşı duyulan öfkenin bir tezahürü olabileceğini duyurmuştur.

Mart 1996'ya kadar olan süreçte, Pakistan'ın Taliban'a verdiği destek tartışma götürmedi. Bir dışişleri mensubunun da açıkça işaret ettiği gibi, Taliban faktörü gözardı edilerek Afganistan'a barış getirilemez, çünkü, Talibanlar, geçen sene itibarıyla, Rabbani rejimini sıkıştırabilen tek güç olmuşlardır. Afganistan'ın yarısını kontrol ettiklerine ve Kabil'i son üç aydır kuşatma altında tuttuklarına bakılacak olursa, Talibanı reddetmek kimsenin işine gelmez. Bu faktörü gözardı ederek ülkede düşmanlıkların son bulacağını nasıl düşünebiliriz? (17). Fakat Taliban'ın azınlıklara ve kadınlara dönük gittikçe artan hoşgörüsüz davranışları Pakistan'da bazı çevrelerde şok dalgaları estirmiştir. Bugün bu çevreler, hükümeti, Afgan politikasını değiştirmeye ve Taliban milislerine sağladığı desteğe son vermeye zorlamaktadır. The New York Times'ta yayınlanan bir yazı şu görüşlere yer vermektedir: Pakistan'ın Afgan iktidar çekişmesindeki tutumu hayati öneme haizdir, çünkü Taliban kontrolü altındaki Afgan bölgeleriyle yüzlerce mili bulan sınır hattına sahip İslamabad, Pakistan'dan bu köktendincilere giden mühimmatı kontrol ederek Taliban'ı kararlı bir biçimde etkileyebilir. Pakistan'ı Taliban'a dönük politikasını değiştirmeye zorlayan sebepler kesin değildir, ama bir tanesi Batılı ülkelerin, özellikle de ABD'nin baskısıdır. 1992 yılında Sovyet yanlısı iktidarın düşüşünden beri Afganistan'a fazla ilgi göstermeyen Washington, kısa bir süre önce Taliban'ı reddetmiş ve yıllar boyunca kuru bir patırtı olarak kalmış BM önderliğindeki barış inisiyatifine olan desteğini yinelemiştir. Fakat Pakistan'ın kararında başka faktörler de etkili olmuştur. Pakistanlı bazı yetkililer, Pakistan'ın Afganistan ile bulunan sınır bölgesindeki köktendincileri kışkırtabilecek bir Taliban hükümetinin Pakistan'a yansımaları üzerine, ikincil bazı düşünceler olduğunu doğrulamışlardır. Başbakan Butto'ya yakın bir yetkili Taliban'ı eleştirmiş ve başlarına gelebilecek en kötü şeyin Kabil'de Taliban'ın zaferi olduğunu açıkça söylemiştir. Muhtemelen, hiçbir modern Pakistanlı, Afganistan'da kadınları kilit altında tutan, televizyon ekranlarında görülebilecek sokak idamları gerçekleştiren bir hükümeti hoş karşılamaz.(18)

İslamabad'ın Afgan sorununda karşı karşıya olduğu yalnızlık, Pakistan hükümetini Afgan politikalarını rasyonel temellerde yenilemeye zorlayabilir. Afganistan'da bulunan bir Dışişleri yetkilisi, Nisan 1996'da şöyle demiştir: "İs-

lamabad bölgedeki diğer aktörler tarafından izole edildiğini hissettiği için, politikasını gözden geçirmeye zorlanmaktadır. Yaklaşımımızda temel bazı değişimler bekliyoruz." Bu nevi değişimler, İslamabad'ın Taliban milislerine verdiği desteği durdurması ve Rabbani ile Hikmetyar arasında bir çeşit ittifaka dayanacak bir Rabbani rejimini tanıması olabilir. Bu yüzden,

"Birçok önemli ülkenin Afganistan'a yönelik tutumlarına hükmeden yeni gerçekler sebebiyle, Pakistan'ın Afgan politikasını değiştirmesi yakın bir gelecektir. Pakistan büyük kabusunun gerçeğe dönüşmesinden korkmaktadır; bu kabus, Pakistan elinde Taliban beşğini tutarken, bütün diğer bölge devletleri ve ABD'nin altındaki halıyı çabucak çekmeleridir"(19).

Ayrıca, Hız-e-İslami'nin lideri Hikmetyar ile başkan Rabbani arasında iktidarın paylaşılması ve iç savaşın bitirilmesi konularında bir yakınlaştırma çabası olduğu haberleri vardır (20). Cemaat-i-İslami'nin lideri Gazi Hüseyin Ahmed Nisan 1996'da Kabil'i ziyaret etmiş ve başkan Rabbani ile hükümete Hikmetyar'ın da alınması ihtimalini görüşmüştür. Gazi Hüseyin Ahmed'in bu inisiyatifinin amacı, Taliban'ın Kabil'e yürüyüşüne set çekmektir. 1992 yılının Afgan barış planına göre, Hikmetyar başbakan, Rabbani devlet başkanı ve Ahmed Şah Mesud savunma bakanı olarak aday gösterilmişlerdi. Fakat, Mesud'a bağlı güçlerin Hikmetyar'ın Kabil'de bu makama gelmesini reddetmeleri üzerine, bu düzenleme hayata geçememişti. Hikmetyar-Rabbani anlaşması, Mesud'un güçlerinin, Taliban'ın Afganistan başkentine yönelik saldırısına etkili bir biçimde mukavemet etmesine yardımcı olacaktır.

AFGAN İKTİDAR SAVAŞINDA DIŞ GÜÇLERİN ROLÜ

Afganistan bugün uluslararası camia tarafından "unutulmayacak bir vaka" olarak adlandırılmaktadır. Ülke iç savaşın yıkıcı etkileri sonucu bir mezbahayı andırırken, harici ülkeler daha aktif bir rol oynama konusunda isteksizdir. BM, barışa giden yolda, geniş tabanlı bir hükümetin Kabil'de kurulması çağrısının ötesinde bir davranışta bulunmamıştır. BM Özel Temsilcisi Mestri, ülkede barışın sağlanması için bir uzlaşma sağlamak amacıyla İslamabad, Tahran ve Kabil arasında genelde sonuçsuz kalan bir mekik diplomasisi izlemektedir.

On sene boyunca, Afgan krizinde önemli bir aktör olan ABD, bütün bazı çevreler tarafından sessiz bir seyirci olarak olayları seyretmekle suçlanmaktadır. Bu sene Nisan ayında, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Robin Raphel görüşmeler yapmak amacıyla Kabil'i ziyaret etmiş ve Başkan Rabbani, bir Taliban lideri ve Savunma Bakanı Ahmed Şah Mesud ile buluşmuştur. Bütün grupları kapsayacak görüşmeler yapılması fikrini desteklemiş ve bu sürece Taliban'ın da

dahil edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Beyanatlarının birinde, Raphel, Başkan Rabbani'nin çekilmesi ve savaşı bütün grupların temsilcilerinden oluşturulacak geçici bir hükümet konseyi kurulması çağrısında bulunmuştur. Raphel, Afganistan'ın istikrara kavuşması için yardıma bulunma ve Afganistan'daki durumun Güney Asya'nın diğer bölgelerini etkilememesini güvence altına alma konularında ABD'nin istekli olduğunu söylemiştir. Raphel şöyle demiştir: "İstikrarlı bir Afganistan bizim dış politika çıkarlarımızın gereğidir. Washington, barış sağlandıktan sonra, ülkenin yeniden inşası sürecine yardım edecektir." Raphel, ayrıca, Sovyet müdahalesinin ve Soğuk Savaş'ın ardından, ABD'nin Afganistan'ı terk ettiği iddialarını yalanlamıştır (21). ABD'nin aksine, Rusya Afganistan'da uykuda olan bir faktör değildir. Ülkede Rus karşıtı duygular mevcut olsa da, Rusya, tarihten kaynaklanan mevcudiyetini Afganistan'da devam ettirmeyi halen başarmaktadır. Bugünlerde, Moskova, Taliban tarafından Rabbani rejimini desteklemekle suçlanmaktadır. Taliban, Kabil Hükümetine silah taşıdığını söyleyerek Afganistan üzerinde uçan sivil bir Rus uçağını inmeye zorlamıştır. Ruslar ise bunu redetmişler ve Taliban'ı asılsız provokasyonlar yapmakla suçlamışlardır (22). Avrasya üzerine bir Rus uzmanı olan Prof. Gankovski'nin editörlüğünde, Afganistan Araştırmaları Kurumu, 1994 yılında Rusya'nın resmi politikasını özetleyen Kh. Hashimekov'un monografisini neşretmiştir. Kuzey Afganistan'ın Özbek nüfusunun tarihsel bir tahlilinin ardından, yazar, Afganistan'ın iç gelişmelerinin BDT'ye bağlı Orta Asya Cumhuriyetleri üzerinde bir tehdit oluşturabileceği ve söz konusu BDT üyelerinin görebileceği hertürlü zararın Rusya Federasyonu'nun da çıkarlarını tehdit edeceği uyarısında bulunmuştur (23). Bunlara ilaveten, Rusya'nın Rabbani-Mesud rejimi ile çok yakın bağlantıları bulunmaktadır. 1980'lerin ortalarında, Sovyet birlikleri mücahit lideri Ahmed Şah Mesud ile iki ateşkes görüşmesi yapmıştı. Bu görüşmeler, gerek General Zia'yı gerekse Peştun orijinli Afgan mücahit gruplarını alarma geçirmişti. Kabil'in Nisan 1992'de mücahitlerin eline geçişinden sonra bile, Rusya Afgan banknotlarını basmayı ve Afgan hükümetine dolambaçlı yollardan haberleşme yardımı vermeyi devam ettirmiştir (24).

İran'ın Afgan krizindeki rolü Pakistan'ınki kadar çarpıcıdır. Eylül 1995'te Herat'ın Taliban güçlerinin eline düşüşünden sonra, İran Pakistan'ın Afgan politikası karşısında ihtiyatlı bir tutum takınmaya başlamıştır. Tahran, gerek Zahir Şah'ın Kabil'e dönüşüne gerekse Taliban'ın iktidara gelişine sıcak bakmamaktadır. İran'ın en büyük korkusu, her iki ihtimalde de ABD'nin, Afganistan'da kendi çıkarlarına ters düşecek bir destek bulmasıdır. Bunlara ilaveten, İranlılar, Taliban'ı özünde şii karşıtı ve kendi ülkelerindeki Afgan sını

boyunca yerleşmiş Sünni azınlık (Türkmen, Beluci, Azeri) üzerinde devrimci mesajlarını yayabilecek Sünni köktendinciler olarak görmektedirler (25). Tahran'daki yetkililer, Kabil'de Sünni bir rejimin kurulmasının doğuracağı Arap yanlısı çıkar algılamalarının Afganistan ve Pakistan'daki Şii azınlık üzerinde zarar verici etkileri olacağı endişesini uzun bir süredir taşımaktadırlar (26). Nisan 1996'da, İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Alaeddin Boroujerdi, Afgan iç savaşını bitirecek görüşmeler yapmak için Kabil'e gelmiştir. Boroujerdi şöyle demiştir: "İşbirliği yoluyla, savaşı bütün grupları içine alacak umumi bir anlayış olacağını ümit ediyorum. Biz ABD'nin rolü konusunda iyimser değiliz. ABD'nin, Müslümanları öldüren İsrail'e desteğine şahit oluyoruz. Birleşik Devletlerin Afgan Müslümanlarına yardım edeceği konusunda ciddi şüphelerimiz var"(27).

Afgan krizinde Hindistan'ın rolü de ilgi çekicidir. On seneyi geçen bir süre boyunca, Yeni Delhi kendisini Afganistan'daki çatışmanın dışında tutmuştur. Necibullah'ın iktidardan düşüşünün ardından, Hindistan, Kabil'deki Rabbani rejimini kurtarmak amacıyla krizde açık bir biçimde taraf olmaya başlamıştır. Hindistanlı bir strateji uzmanına göre,

"Pakistan'ın Afganistan'daki saldırganlığı Yeni Delhi açısından tehlikelerle doludur. Hindistan'ı Afganistan'ın içişlerine bulaştırmanın yanı sıra, Islamabad, bu yolla, Karaçi ve Pencap'ı da istikrarsızlık çemberine sokabilir. Hindistan'ın Afgan krizini çözmek için daha aktif bir yaklaşım benimsemesinin zamanıdır. Başlangıç olarak, Hindistan, harici güçlerin Afganistan'a müdahalesini durdurmaya yönelik bir karar tasarısının BM'den çıkmasını teşvik edebilir"(28).

Hindistan'ın Afganistan'a karışması, Pakistan'ın isteyeceği en son şeydir. Pakistanlı yetkililere göre, Afganistan'daki Sovyet askeri varlığını mahkum etmemiş bir Yeni Delhi, Afganistan'ın bugünkü durumundan avantaj kazanmamalıdır. Aynı yetkililer, Pakistan'ı dışarıda tutmak isteyen Hindistan'ın, Afganistan'daki hertürlü hükümetle yakın ilişkiler kurması için çok çalışması gerektiğini kaydetmektedirler (29).

Bazı Pakistanlı uzmanlar tarafından Karaçi ve Kabil'in bugün içinde bulundukları durum arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Söz konusu bağlantının varlığı, devlet güçlerinin muhacirlere (1947'de yarımada'nın paylaşımı esnasında, Hindistan'ı terk ederek Pakistan'ın Sind bölgesinde yerleşen göçmenler) karşı gösterdikleri gaddarlığa son vermesi için Muhacir Quami Hareketi'nin (MQH) lideri Altaf Hüseyin'in Afganistan Devlet Başkanı Rabbani'ye başvurmasıyla su yüzüne çıkmıştır. Ahmed Reşid'e göre, "Hindistan'ın Rabbani ile bağlantısı, RAW tarafından, geleneksel stratejisi çerçevesinde, Pakistan'a so-

runlar çıkarmak için itina ile devam ettirilmektedir. Bu tasarruf, Hindistan'ın, Kaşmir'li özgürlük savaşçılarına Pakistan'ın verdiği desteğe cevaben, Karaçi'de ve diğer bölgelerde yürütmekte olduğu örtülü savaşın bir parçasıdır. Hindistan, Mesud'a bağlı hava gücünü baştan sonra tekrardan kurmakta; MIG uçaklarına radar teçhizatı ve ileri teknoloji ürünleri göndermekte; Kabil dışındaki Begram hava üssünün modernleştirilmesine yardımcı olmakta ve her ihtimale karşı, Mesud'un ağır topları ve uçaklarını eksik olan temel mühimmat ile donatmaktadır. Fakat, herşeye rağmen, Hindistan'ın bu çabaları yetersiz kalmaktadır, çünkü Rabbani'ye karadan ulaşamaması sebebiyle, bağlantı salt hava hattına dayanmaktadır"(30).

Afgan krizinde Suudi Arabistan da önemi haiz bir faktördür. Fakat Körfez Savaşı'ndan bu yana, Riyat Afganistan'a azalan ölçüde bir ilgi göstermiştir. Kendisi tarafından desteklenen mücahitlerin çoğunun Körfez Savaşı esnasında Saddam'a destek verdiğini görmek Suudi Arabistan'ı şoka uğratmıştı. Tacikistan ve Özbekistan da Afganistan'daki iktidar mücadelesine taraf olmuşlardır. Özellikle Özbekistan, General R. Dostum'u desteklemektedir. Tacikistan ise, hükümet karşıtı Tacik isyancılara Afgan desteğini tenkit etmektedir.

AFGAN İKTİDAR ÇATIŞMASININ PAKİSTAN VE BÖLGESEL GÜVENLİK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Afganistan'da 18 senedir devam etmekte olan kan ve şiddet üç bölgeye önemli etkilerde bulunmuştur: Orta, Batı ve Güney Asya. Orta Asyalılar için, Sovyet istilasına karşı Afganlıların yürüttükleri özgürlük savaşı, Moskova'yla olan zoraki bağlarını koparmak açısından ideal bir misal teşkil etmişti. Esasen, Sovyet egemenliği altındaki Orta Asya için doğrudan ve büyük yansımaları olmamışsa da, Moskova'ya pahalıya patlayan Afgan savaşı SSCB'nin çöküşüne önemli katkılarda bulunmuştur. Afganistan'da İslamın ve etnisitenin artan rolü ve silah akışı Sovyet karşıtı mücadeleye dayandırılmaktadır. Afgan mücahitlerinin dini motivasyonu Orta Asyalı komşularını etkilemiştir. Aynı şekilde, işgal karşıtı mücadele esnasında (1980-88) Pakistan'dan ve diğer yerlerden gerçekleşen silah akışı da sözkonusu komşu halklar üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Herşeyden önemlisi, etnik bilincin Afganistan'ın kuzey bölgelerinde güç kazanması, Orta Asya Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışıyla örtüşmektedir. Afganistan'daki Tacik ve Özbek azınlık kuzeydeki kardeşlerinin Moskova'dan bağımsızlıklarını kazandıklarına şahit olmuşlardır. Dolayısıyla, Sovyet-mücahit ça-

tışmaları ve 1992 sonrası iç savaş Afganistan'daki etnik bölünmeyi daha da müşkül bir duruma sokmuştur.

Batı Asya'da, İran ve Pakistan'a mülteci akımı, bu iki devletin ekonomisinin üzerinde büyük sıkıntılar yaratmıştır. Pakistan, Sovyet güçlerine karşı savaşan mücahit gruplarına önemli ölçüde destek sağladığı için, Moskova'nın tehditlerine maruz kalmıştı. Sovyetlerin çekilişinin ardından, mücahit gruplar arasındaki uçurum Pakistan-İran ilişkilerinde gerilime sebebiyet vermiştir. Taliban milislerinin ortaya çıkışı ve Pakistan'ın bu gruba açık desteği İran'da Pakistan'a dönük birçok eleştirilerin doğmasıyla sonuçlanmıştır. Güney Asya'da ise, Afgan krizi, hem Pakistan ve ABD arasındaki stratejik bağların tekrar kurulmasına hem de CIA'nın Afganistan'da Sovyet birliklerine karşı gerçekleştirdiği Vi-etnam'dan sonra en büyük gizli harekate şahit olmuştur. Sovyetlerin Afganistan'dan çekilişinin ardından, Pakistan'ın stratejik önemi ABD için zayıflamıştı. Zaten uluslararası siyasetteki değişimler, özellikle de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi ABD'nin Güney Asya'daki çıkar algılarını azaltmıştı. Afgan krizi Pakistan ile Hindistan arasındaki ilişkilerde de bir ihtilaf kaynağı olarak kalmıştır. Hindistan Sovyetlerin Afganistan'a müdahalesine karşı yeterli tepkiyi göstermediği gibi, Sovyetlerin geri çekilişinin ardından, Pakistan'a bir baskı unsuru olarak kullanmak üzere Rabbani ile bağlarını kuvvetlendirmeye çabalamıştır.

Pakistanlı bir yazar Afgan krizinin Pakistan üzerindeki etkilerini şu cümlelerle anlatmaktadır:

Afganistan'daki sonu gelmez iç savaş yüzünden, Pakistan'ın bölgedeki çıkarları ağır bir darbe yemiştir ve hiç kimse kimi suçlayacağını bilmemektedir. Afganistan'dan gelen dalgaların Karaçi sorunu ve Pakistan ekonomisi üzerinde uzun vadeli etkileri bulunmaktadır. Belucistan ve Kuzeybatı Sınır Vilayeti'ndeki (KSV) etnik gerginlikleri tırmandırmış ve Islamabad'in diğer komşularıyla olan ilişkilerini bozmuştur. Ayrıca, bir zamanların güçlü ülkesinin kent ve kabile kültürüne uyuştur, silah ve gayrimuşru göçmenlerden oluşan öldürücü bir kokteyl enjekte etmiştir (31).

Yazar şöyle devam etmektedir:

Bütün bu kaosu ortasında, üç milyon Afgan göçmenine evsahipliği yapan Pakistan, sağlıklı bir politika vizyonu olmadan çırpınıp durmaktadır. Hükümet ve ordu bütün bu hizipler arasında barış için arabuluculuk edemediği gibi, Rabbani Hükümeti'nin yanısıra Rusya, İran ve Hindistan tarafından da Taliban'a ve onun müttefiklerine arkayla çıkmakla suçlanmaktadır. Eylül 1995'te Kabil'deki Pakistan büyükelçiliği saldırıya uğramış ve yıkılmıştır ve Pakistan 15 senelik stratejik yatırımını ve ağır emeğini kaybetmiştir (32).

Bitmek bilmeyen Afgan krizinin Pakistan üzerindeki etkileri şunlardır:

- Pakistan'ın Orta Asya'ya uzanan yoluna set çekilmiştir. Afganistan'daki savaş devam ettiği müddetçe, Pakistan'ın bu bölgeye sağlıklı bir girişi olamayacaktır.
- Pakistan'ın, Taliban'a iddia edilen desteği sebebiyle, İran'la ilişkileri bozulmuştur.
- Afganistan'da devam eden kaos ve zıtlıkların sonucu, militan İslam güçlenmektedir. Aşırı İslamcı grupların etkileri komşu Orta Asya'da, Çin'de ve Cennu ve Kaşmir'in Hindistan kontrolü altındaki bölgelerinde hissedilmektedir.
- Pakistan'a öntü alınamayan bir silah ve uyuşturucu akışı.
- Peştunlar ve gayri-Peştunlar arasındaki etnik gerilim sebebiyle, Pakistan'da artan bir Peştun milliyetçiliği.
- Pakistan'a kesilmeyen bir mülteci akımı.
- Rusya, Hindistan ve İran'ın, Pakistan'ın Afgan politikasına eleştirileri.

Bunların ışığında, şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Pakistan Afgan krizinin üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için ne yapmalıdır? Ahmed Raşid'e göre,

"Pakistan'ın Afgan politikasının başarısızlığı kabul edilerek, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıkları, Devlet Başkanlığı, Başbakanlık Sekreteryası ve Pakistan İstihbarat Teşkilatından gelen yetkililerle oluşturulacak bir kriz komitesi kurulmalıdır. Bu komite, Afganistan'a barışın gelmesine yardımcı olması için, ortak bir strateji ve politika belirlenmesi ile görevlendirilmelidir. Birinci işlevi; değişik hükümet ve askeri kurumların kendi çıkarları doğrultusunda politikalar izlememesini güvence altına alması olmalıdır" (33).

Ayrıca, Raşid, uluslararası camianın yardımıyla, Pakistan'ın, Kabil'e saldırıların durdurulması için Afgan muhalefetine bir çağrıda bulunmasını sağlık vermektedir. Karşı çıkacak güçlere, uluslararası camiaya barış çalışmalarını başlatma fırsatı vereceği için, böyle bir aranın kendi çıkarlarına olacağı anlatılmalıdır. Diplomatik açıdan Pakistan, ateşkes yönündeki bu inisiyatifinin BM Özel Temsilcisi, ABD, Suudi Arabistan, Orta Asya ve Avrupa'nın büyük devletleri tarafından desteklenmesini acilen sağlamak zorundadır. Savaşa bir ara verilmesi konusunda bütün bu güçler, samimi açıklamalar yapmaya ikna edilmelidirler. İran ve Rusya'nın, geçici bir aranın yararları ve yardımlarının temin edilmesi için ikna edilmelerine özel bir çaba gösterilmelidir. Ayrıca, ABD'nin, bu ateşkese Hindistan'ın da uyması doğrultusunda açıklamalarda bulunması sağlanmalıdır. Hiçbir tarafa özel bir destek vermediğimizi tekrarlamak yerine, Pakistan, hükümetin Afganistan'daki tüm etnik grupları ve güçleri dahil etmeden bir barış düzenlemesi tasavvur edemeyeceği konusunda, bütün azınlıklara, özellikle de Taciklere güvence vermelidir. Pakistan, Afganistan ile olan

sınır kapılarını, gerek gıda ve mühimmatın gerekse BM'in deniz yoluyla gönderceği yüklerin taşınması için ateşkes süresince açık tutacağını ilan etmelidir (34).

Pakistan'ın Afgan politikası sanki bir cambaz ipinin üzerinde yürümektedir. İran'la ve diğer ülkelerle birlikte, Pakistan bu savaş yorgunu ülkede barışın kurulması için gereken sorumluluğu paylaşmalıdır. Fakat, Afganlıların kendileri 18 yıllık kanunsuzluğun, istikrarsızlığın ve kaosun üstesinden gelmeye kararlı olmadıkları sürece, barış Afganistan'a geri dönmeyecektir. Afganistan'da barışın kurulması için gereken metodoloji aşağıdaki unsurları içermelidir:

- Savaşan gruplar arasında vakit geçmeden ilan edilecek bir ateşkes.
- Savaşan Afgan hiziplerine silah sevkiyatının yasaklanması.
- Afganistan'da BM'in ve ECO'nun barışgücü birliklerinin konuşlandırılması.
- Kabil'de geçici bir hükümetin kurulması. Bu hükümette bütün etnik ve dini gruplar temsil edilmelidir.
- Afganistan'ın yeniden inşası için uluslararası yardımın başlatılması.
- Parlamentoyu seçmek üzere serbest ve demokratik seçimlerin yapılması. Bu seçimler uluslararası kuruluşların gözlemciliğinde gerçekleştirilmelidir.
- İktidarın seçilmişlere barışçı yollardan devri.

İşlevsel bir uluslararası ve bölgesel inisiyatif olmadan, Afganistan'da düşmanlıklara son verilmesi son derece zordur. Yirmi seneyi bulan iç çekişmeler sebebiyle, Afgan halkı büyük acılar yaşamıştır; bugün artık patlama noktasındadır. Eğer Afganistan'da barış kurulamazsa, istikrarsızlık ve karışıklık Orta, Güney ve Batı Asya bölgelerindeki barışı ve güvenliği de etkileyecektir.

DİPNOTLAR:

1. Mohammed Nouri, "Pakistan: Afghanistan Without Rabbani", *Tehran Times*, 18 Ekim 1995.
2. Sovyet müdahalesi esnasındaki Afgan krizinin izahatı için, bkz: Tahir Amin, *Afghanistan Crisis: Implications and Options for Muslim World, Iran and Pakistan*, (Islamabad: Institute of Policy Studies, 1992). Ayrıca, bkz: Mohammad Amin Wakman, *Afghanistan At The Crossroads*, (New Delhi: ABC Publishing House, 1985). Afganistan'da Sovyet karşıtı cihat hareketi için, bkz: David Busby Edwards, "Origins of the anti-Soviet Jihad" in Grat F. Farr and John G. Mirriam (eds.), *Afghanistan Resistance The Politics of Survival* (Boulder: Westview, 1987). Afganistan'da Sovyet işgalinin ilk beş yılı için, bkz: J. Bruce Amstutz, *Afghanistan The First Five Years of Soviet Occupation* (Washington D.C.: National Defense University, 1986), s. 3-9.
3. 18 Mart 1992'de, Necibullah, halkın çoğunluğunun onaylayacağı tarafsız bir geçiş hükümeti görevi devralmaya hazır olduğu anda, kendisinin ve hükümetinin çekileceğini bir TV programında ilan etmiştir.
4. Edgar O' Ballance, *Afghan Wars 1839-1992 What Britain Gave Up and the Soviet Union Lost*, (London: Brassey's, 1993), s.224.
5. Bkz: "UN envoy tables new Afghan peace plan", *Tehran Times*, 25 Ekim 1995. Ayrıca, bkz: "Pakistan preparing a plan to reinstall Zahir Shah", *Tehran Times*, 30 Ekim 1995.

6. İmtiaz Gul, "Countdown for Rabbani or Afghanistan?", **The Friday Times**, (Lahore), 16-22 Mart 1995, s.5.
7. Ahmad Rashid, "Afghanistan Apocalypse Now", **The Herald**, (Karaçi), Ekim 1995, s.26.
8. Bkz: "Afghanistan: Enough is enough", **Tehran Times**, 3 Ocak 1994. Ayrıca, bkz: "Kabul war and Iran's national security", **Tehran Times**, 6 Ocak 1994.
9. Rahimullah Yusufzai, "Here come the Taliban", **Newsline** (Karaçi), şubat 1995, s.27.
10. **Ibid.**
11. Najam Sethi, "Taliban hold balance of power", **The Friday Times**, 2-8 Mart 1995, s.8.
12. Umer Abdul Aziz, "Afghanistan: country that was", **The Friday Times**, 8-14 Şubat 1996, s.8.
13. Khaled Ahmad, "Taliban: blessing or bane?", **The Friday Times**, 11-15 Ekim 1995. Yazar, aşırı dinci partilerin Peştun ve Hikmetiyar yanlısı oldukları Pakistan'da, 1993'te iktidara gelişinden bu yana gayrimişru bir hükümet başkanı olarak görüldüğü için Başkan Rabbani dışlanmıştır, diye eklemiştir. Yalnızca dört vilayeti kontrolü altında tutabilmesi, bu dışlanışının bir yansımasıdır. Rabbani karşıtı mücahit ittifakı, Suudi Arabistan tarafından desteklenen Abdur Rab Sayyaf'ın milisleri dışında, tamamen Peştunlardan oluşmuştur. Kuzeydeki Özbekler, doğudaki ve güneydeki Peştunlar karşısındadır, çünkü Rabbani mücahit felsefesi dışında icraatta bulunmaktadır. Fakat dışarıdan bakılacak olursa, Rabbani'nin pek de dışlandığı söylenemez: Mezhep ayrılığına rağmen, Araplar ve İran Rabbani ile hareket etmekte idiler. Rabbani, ayrıca, Hindistan ve Rusya'nın kendisine olan sempatislerini de hesaba katmaktadır.
14. I. Ahmad, "Pakistan puts all eggs in Taliban basket", **The Friday Times**, 30 Kasım-6 Aralık 1995.
15. Najam Sethi, "Taliban hold balance of power", **The Friday Times**, 2-8 Mart 1995, s.8.
16. "Rabbani's last stand?", **The Herald**, Eylül 1995, s.68-69.
17. İmtiaz Gul, "Islamabad cobbles anti-Rabbani alliance", **The Friday Times**, 15-21 Şubat 1996, s.3.
18. John F. Burns, "Pakistan is rethinking its support for an Afghan Muslim group", **The New York Times**, 27 Mart 1996.
19. I. Ahmad, "Hekmatiyar-Rabbani talks force Islamabad to review Afghan policy", **The Friday Times**, 4-10 Nisan 1996.
20. **The News International**, 28 Nisan 1996.
21. Umer Abdul Aziz, "The mess called Afghanistan", **The Friday Times**, 9-15 Kasım 1995, s.4.
22. Khaled Ahmad, "Two Russian policies on Afghanistan?", **The Friday Times**, 2-8 Kasım 1995, s.9.
23. **Ibid.**
24. Ahmad Rashid, "Out in the Cold", **The Herald**, Ekim 1995, s.35.
25. **Ibid.**
26. Marvin G. Weinbaum, **Pakistan & Afghanistan Resistance and Reconstruction**, (Boulder: Westview Press, 1994), s.164. Ayrıca, bkz: "Iran wants peace, stability in Afghanistan: envoy", **Tehran Times**, 4 Ekim 1995.
27. **Reuters**, 16 Nisan 1996.
28. Aabha Dixit, "For want of a city, the war is dragging on", **The Telegraph** (Calcutta), 22 Eylül 1994.
29. Marvin Weinbaum, s.159.
30. Ahmad Rashid, "Out in the Cold", s.35.
31. Ahmad Rashid, "Afghanistan Apocalypse Now", **The Herald**, Ekim 1995, s.26-27.
32. **Ibid.**
33. Ahmad Rashid, "What can be Done Now", **The Herald**, Ekim 1995, s.37.
34. **Ibid.**

Türk Dünyasında Kültür İşbirliği

Polad BÜLBÜLOĞLU

G eçmişte aynı kültür birikimine sahip, aynı kökten gelen Türk milleti tarihi ve coğrafi koşulların sonucu aynı devletler kurmak zorunda kalmışlardır.

Ancak, 21. yüzyıla girerken beklenmedik bir anda dünya, siyasal ve ekonomik anlamda büyük ve hızlı bir değişim sürecine girmiştir. İşte dünyada olan bu hızlı değişim sürecinden "Türk Dünyası" da etkilenmiş bunun sonucunda ve kısa zamanda Asya'da bağımsız ve egemen devletler doğmuştur. Bu oluşumdan sonra da Türk Dünyası dediğimiz, Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti Kültür Bakanları İstanbul, Bakü, Almatı, Marmaris, Bişkek, Aşgabat, Ankara toplantıları ile bir araya gelerek egemenlik, toprak bütünlüğü, karşılıklı eşitlik ilkelerine bağlı kalarak, 12 Temmuz 1993'te Kazakistan'ın Başkenti'nde bir kültür anlaşması imzalamışlardır. Bu anlaşma ile de Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi'ni (Türksoy) kurmuşlardır. Bu kuruluşa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti ve Tataristan Cumhuriyeti Kültür Bakanları da katılmışlardır.

Bu çalışmaların ve kültürel birlikteliğin sonucunda Türksoy'un resmi dili Türkçe, yönetim merkezi de Ankara olarak kabul edilmiştir. Bütçesi ise üye ülkelerin katkı paylarıyla oluşturdukları bir fonda toplanmıştır. Yayın, tanıtma, anma, festival gibi etkinlikleri ve bütün harcamaları bu fondan karşılanmaktadır.

Türksoy'un kuruluş amaçlarını ise; Türk dili konuşan ülkeler ve toplumlar arasında kültürel ilişkileri artırmak, Türk Kültürü'nü araştırmak, geliştirmek, korumak, bütün dünyaya tanıtmak ve dünya kültürü ile kaynaştırmaktır. Ayrıca geniş bir coğrafi bölgede yaşayan Türk devlet ve toplumları için dil ve alfabe birliğini sağlamak, arşiv kurmak ve gelecek kuşaklara aktarmak olarak belirlenmiştir. Bu yolda da ileri mesafeler aldık.

Türksoy'un yönetiminin başında Türksoy'a üye ülkelerin Kültür Bakanları'nın meydana getirdiği bir "Daimi Konsey", bir "Dönem Koordinatörü"

* Polad BÜLBÜLOĞLU, Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanı.

ve bir de "Daimi Konsey" tarafından seçimle atanan, bütün işleri, çalışmaları ve etkinlikleri yürüten Genel Müdür bulunmaktadır. İşte ilk kez 1994'te Türksoy Genel Müdürlüğü'ne Sayın Kültür Bakanları'nın oylarıyla seçildim ve çalışmalara başladım. Bugünden sonrada, Türk cumhuriyetleri ve toplulukları arasındaki kültürel ilişkilerimiz hızlı bir gelişme ve yükselme gösterdi: Ekim 1995'te bütün üye ülkelerin folklor ekiplerini Ankara'ya ve Çorum'a getirdik, anlamlı ve başarılı I. Türksoy Folklor Festivalini yaptık; kardeşleri tanıştırdık ve Asya ile Anadolu'yu kucaklaştırdık. Bu arada fuarlar, tiyatro ve opera günleri düzenledik, yazarlar birliklerini Ankara'da topladık. Sırasıyla Türkmenistan'da Aşık Pır Festivali, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Opera Günleri, Başkurdistan'ın Başkenti Ufa'da, Rusya Federasyonu Kültür Bakanlığı'nın ilgi ve katkılarını görerek, tiyatro günleri düzenledik. Bu olay da gösterilmiştir ki bu bölgede yaşayan Türkler dillerini ve kültürlerini korumakta ve geliştirmektedirler. Kazakistan'da da Türk El Sanatları Sergisini açtık. Ayrıca, Türk Kültürü'nün önemli eserlerinin yayımını programımıza aldık. Kırgız Edebiyatı'nın ve Türklerin dünyaca ünlü ve milli destanı olan "Manas Destanı"nı Kirilce-Latince-Türkçe yayınladık. Bunun arkasından Kazak Edebiyatı'nın en büyük Şairi Abay'ın eserlerinden oluşan bir kitap bastırdık. Orta Asya'dan Anadolu'ya "Türk Dünyasının Ortak Motiflerini" içeren kitap yayınladık. Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri adlı kitabımızı yayın aşamasına getirdik.

Bütün bunların yanında Türkmen Şiiri Antolojisi'ni, Başkurt Halk Destanı Ural Batır'ı okuyuculara sunduk. Süreli yayın olarak ücretsiz dağıtılmakta olan "Atayurttan Anayurda Türk Dünyası" adıyla kültürel bir dergiyi de yayın hayatına soktuk.

T.C. Kültür Bakanlığı ile birlikte kararlı bir girişimle ilk kez 15-19 Şubat 1996 tarihleri arasında yapılacak olan ve Türk Dilinin de onur konduğu Paris, Ekspolanguages'96 Dil, Dünya Kültürleri ve Turizm Fuarna katıldık.

Böylece yeni bir yüzyıla girerken Türk Cumhuriyetlerinin kültürel varlıklarını ve kimliklerini taşıyan binin üzerinde kitabı Paris Ekspolanguages'96 Dil, Dünya Kültürleri Fuarna götürdük ve burada büyük ilgi gördük, yoğun bir ziyaretçi akınına uğradık. Ayrıca, bu Fuara bilim adamları Cengiz Aytmatov, Oljas Süleymanov ve Anar Resuloğlu'nu davet ettik. Türk dili ve kültür üzerine, Türk Dünyasından gelen bu bilim adamlarına Paris'te önemli ve anlamlı konferanslar verdirdik, Fransız kamuoyunu etkiledik, Türk kültürünü ve Türk imajını Paris'te tanıttık.

Mart 1996'da Ankara'da "Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları 7. Dönem Toplantısı"nı açtık. 21. Yüzyıla girerken Türk dünyası ile işbirliği içinde

kalarak ortak kültür değerlerimiz üzerinde durduk. Nevruz Bayramını büyük bir coşkuyla kutladık.

Bütün bu çalışmalarla yetinmeyerek dünya kültürü ile bütünleşmek istedik. Eğitim, bilim ve kültür yoluyla uluslararası işbirliğini artırmak, barışın ve güvenliğin korunmasına katkıda bulunmak amacı ile, UNESCO Genel Müdürü Federico Mayor'u İstanbul'a davet ettik ve UNESCO-TÜRKSOY Kültürel İşbirliği Sözleşmesini gerçekleştirdik. Bunun sonuçları Türk ve dünya basınında yankılar uyandırdı. Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları için bu işbirliği büyük bir başarı ve kültürel kazanç oldu.

Bu çalışmalarımızla dil ve ırk bağlarıyla bağlı ama coğrafi ve politik sınırlarla ayrı Türk halklarını kültürleriyle, dilleriyle, sanatlarıyla tanıştırdık. Ahmet Yesevi'yi ve Yunus Emre'yi kucaklaştırdık. Hep kültür öncelikli işbirliğine önem verdik. Aralarında güçlü tarih, dil, kültür ve din bağı bulunan Türk Cumhuriyetlerinin uzun gelecekte barış, güven, işbirliği ortamı kurmalarını ve geçmiş geleceğe taşınmalarını amaçladık. Türk Cumhuriyetleri arasında olan bu dayanışma bizlere temelde dostluk, kardeşlik, aydınlık ve uygarlık dolu günler getirecektir. Bu anlayışladır ki bu ülkeler kendi aralarında ve uluslararası ilişkilerde bugün barışçı yaklaşımları desteklemektedir.

Ayrıca Türksoy'un, Türkler'in ortak geçmişine, tarihine, sanatına, kültürüne ve diline sahip çıkması, koruması ve geliştirmesi onun en doğal hakkı olsa gerektir ve kimse bundan başka bir anlam çıkarmamalıdır. Bütün bu çalışmalarımızın yanında Türksoy'a taraf olan Türkiye Cumhuriyeti'nin de kültürel anlamda ve Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) aracılığıyla Avrasya'ya ve Türksoy üyesi ülkelere büyük yardımlar yapmakta olduğu bilinmektedir.

Burada şunu da belirtmek isterim ki bizim bu çalışmalarımız kesinlikle politik anlamda ve boyutta değildir. Bu çalışmalarımız tamamen Türk diline ve kültürüne yöneliktir.

Gerçek şu ki Türksoy olarak bu çok önemli kültürel sorunlarımızın çözümünde zamana, dayanışmaya ve sabıra ihtiyacımız vardır.

Sonuç olarak bizim başlangıçtan beri Türksoy'u kurmaktaki amacımız yüksek Türk Kültürü'nün, varlığını ve kimliğini korumak, dünya kültürleriyle bütünleştirmek ve bu kültür silahı ile bölgede ve dünyada barışa yardımcı olmaktır.

UKRAYNA KİLİSELERİNDEKİ GELİŞMELER

İlber ORTAYLI

Ukrayna ve Rusya'nın tarihi, iki ayrı halkın müşterekleri çok tarihidir. Bu müştereklerin en başında hiç kuşkusuz din gelir. Ortodoks dediğimiz Hristiyan inanç yeryüzünün bu parçasına Bizans'ın hediyesidir. Doğrusu tarih içinde özellikle XVII. asırdaki Moskova Patriki Nikon'un reformlarıyla da bugün bu dünya (yani doğu Slavları) inanç, ritüel ve litürji yönünden Rum Ortodoks kilisesinin Hellen branşı ile daha çok aynileşmiştir. Ancak bu kilise yani Rusya, XV. asırdan beri hukuken otokefal (özerk) bir kilisedir ve bu özerklik idari-mali yönler kadar dil ve uygarlık düzeninin de ayrılığıyla eş anlamlıdır. Şimdi ise Moskova merkezli Rus kilisesinin içinden Ukrayna ayrılmak istiyor, daha doğrusu Ukraynalıların hepsi değil, sayısını bilemediğimiz önemli bir kısmı... Şu kadarını hatırlamakta yarar var; Ukrayna Rusya'ya çok benziyor ama Rusya değil, Ukraynalılar da Rus değil. Bu halkın nüfusunun önemli bir kısmı Galıçya'da (tarihte Avusturya ve Polonya idaresinde olup) Alman işgalinden evvel (Ribbentrop-Molotov antlaşması) SSCB'ye bağlanmıştı. Savaşın sonra da öyle kaldı. Yani Ukrayna SSCB devrinde müttehid oldu. Lakin bu ittifak içinde Galıçya koyu Katolik, fakat Uniat veya Grek-Katolik dediğimiz statüdedir. Yani Rum-Ortodoks kilisesinden Roma kilisesinin denizine geçenlerdendir. Ukrayna Katolikleri bu nedenle Süryani-Katolik, Kobt-Katolik, Ermeni-Katolik ve 1870'den sonraki Bulgar-Katolikleri gibi Roma'nın inanç ve litürjisine bağlı, ama idari-mali konularda özerk ve ibadette millî dili kullanmaktadırlar. (Gerçi 1960'lardan sonra artık bütün Katolikler ibadette ulusal dil kullanıyorlar.) 1837-52 arasında Ukrayna'nın (Kiev, Podolia-Volinya eyaletleri) şoven valisi General Dimitri Bibikov bu kilise mensuplarını Ortodoksluğa geçirmek için hayli baskı yapmış, kısmen muvaffak da olmuştu. Bu nedenle Katolisizm daha

* Prof. Dr. İlber ORTAYLI, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim görevlisidir.

çok Avusturya güdümündeki Galıçya Ukraynası'nda yaşadı.

Kiev büyük Knezi Volodimir (Valdemar) devrinde Rusya inanç yönünden Bizans'ın yolunu seçti ve Bizans tarafından vaftiz edildi (988 yılı). Halk menkıbelerinde Volodimir Hristiyanlık ve Müslümanlık arasında seçim yapmak zorunda kalınca; alkol ve domuzu reddeden Müslümanlık yerine Hristiyanlığı seçmiş denir. Gerçekte Hintyolları hakimî Bizans ile olan ilişkilerin güneye açılmayı sağlama imkânı, Kiev Rusyası'na bu tarihi seçimi yaptırmıştır. Volodimir'in ne kadar inançlı bir Hristiyan olduğu bilinemez, tebaası da eski inançlarından kolay vazgeçeceğe benzemiyordu; ama zor kullanıldı, cezalar şiddetli oldu; bir yandan da eski devrin sevilen pagan inançları yeni dine uyarlandı. İnsan kurbanı yerine yortularda nehire bir kukla atmak gibi veya eski ilâhları kiliseye yeni azizler olarak idhal etmek gibi... (Eski tanrı Perun'un aziz İlya olması gibi) Doğrusu Bizans'dan gelen ruhban sadece Nomokanon'u (Zakon) olarak uyarlamanın yanında bu gibi mitleri de ustalıklı ve esneklikle uyarlamayı biliyordu. Ortodoks mezhebi o gün istikbaldeki en kalabalık millî cemaatini kazanmıştı. Er veya geç bu kalabalık etnik grubun Ortodoks inancın öncülüğünü ve koruyuculuğunu üstlenmesi beklenmeliydi, nitekim hadiseler de gelişmeye yardımcı oldu: Bu gelişmenin bin yıl kadar sürdüğünü de belirtmek gerekir. Rusya sabırlı bir tarih örneğidir. Rus kilisesi birçok olayı atlattı. Bunların bazılarını meselâ Altınordu hakimiyetini hatta kendi lehine kullandı.

Altınordu hakimiyeti (1237'den itibaren Cengiz Han'ın torunu Batu Han zamanı) Kiev devletini hükümranlığı altına aldı. Bununla beraber bu dönem Slav Hristiyanlığı ve kilisesi için bir kayıp ve gerileme sayılmamalıdır. Aksine semavi dinlerden sadece birine bağlı olmayan ve bu hakimiyet sırasında İslamiyete geçen (bununla beraber bu dini de henüz bütün kurallarıyla benimsemeyen) Altınordu han ve beyleri bütün dinler gibi Hristiyanlığı da serbest bıraktı hatta belirli vergi bağışıklığı ve faaliyet müsaadesi bahşettiler. Kiev Rusyası döneminde Kiev metropolidi ve diğer piskoposlar hemen hemen tamamen Bizans'dan gelir ve Hellence bu yüzden kilisede üst grup ruhbanın dili iken; Altınordu Hanlığı devrinde kilisenin daha çok Slavlaştığı görülüyor.

Kuşkusuz ki Altınordu hakimiyeti sona erdikten sonra Rusya kilisesi Moskova etrafında kuvvetlendi ve Moskova metropolidi 15. asrın ortasında (Bilhassa Floransa-Ferrara konsülünün kararı gereği Ortodoks-Bizans, Batı-Roma-Katolik kilisesi ile birleşmek isteyince) Moskova hükümeti tarafından tayin edilmeye başladı ve Rus ruhban sınıfının seçtiği biri oldu (Böylece Rus kilisesi fiilen Bizans'la ilgisini kesti). Bu arada bugünkü Ukrayna ne oldu? Ukrayna pratikte bu yeni Rusya'nın bir parçası değildi. 1654'de iki ülke birleşene (daha doğrusu

Kazak Hetmanı Bogdan Hmelnitzky Moskova protektorasına geçene) kadar Ukrayna Ortodoks inançda Bizans'a ve nihayet Osmanlı yönetimindeki Fener patriklerine bağlı kaldı ve Ukrayna'nın bu dönemde Rusya ile ilgisi zayıftı. İnanç ayrılığına ve ibadet dilinin iki ülkede sadece eski Slovencenin iki varyantı olmasına ve aynı ruha rağmen; iki kilisenin idarî hiyerarşisi, coğrafi alan ve mali yapıları aynıydı. Ukrayna ruhbanı kendi manastırlarında kendi manastır arazilerini yönetiyor ve köylülerle ilişkileri buna göre yürüyordu. Bu dönemin Ukraynasında en baştaki dini otorite Kiev'de oturan "Kiev, Galıç ve bütün Rusya metropoliti" ünvanını taşıyan, fakat pratikte bütün Rusya'ya hükmedemeyen sadece Kiev metropolididir. Bu dönemde en ünlü Kiev metropolidi ise Kiev Akademisini kuran Petro Mohyla (1632-47) idi. İki ülkenin birleşmesinden sonra Moskova yönetimi ve Moskova patriki 1657 ve 1665'de Ukrayna metropolidinin seçimine müdahale etmiş fakat istedikleri adayı seçtirememişlerdir (1). Ancak 1684'de Moskova temsilcileri ve kukla Hetman Samoiloviç'in baskısıyla istenen aday seçildi. Fakat Ukrayna St. Sinod'unda Moskova'nın bu entrikasına şiddetle karşı kondu ve çatışmalar, ancak Ukrayna metropolidine, Moskova'daki patrikin bazı tavizler ve özel statü tanınmasıyla önlenebildi. Buna göre; Ukrayna metropolidini mahalli ruhban seçecek, Moskova sadece tasdik ve kut sayacaktı. Kanonik sistem yani kilisenin hukuku, idare ve maliyesi Ukrayna dahilinde metropolide tevdi edildi ve metropolidin ünvanı da "Kiev, Galıç ve bütün küçük Rusya (yani Ukrayna) metropolidi"ne dönüştürüldü. Bu ünvan halen böyledir ve Metropolid Volodimir (Sadovan) bu ünvanla yönetir. 1686'da Ukrayna'nın Fener'den doğrudan ilişkiyi koparıp Moskova'ya bağlanmasını halen Ukrayna tarihçileri, kilise çevreleri bir sahtekârlık ve irtikâb olayı diye nitelerler ve günümüzde Moskova'dan kopup Fener'e bağlanmak isteyen Ortodoks kiliselerinin kavgası da bu olayın bir devamıdır. Maalesef 1688'de Çernigov piskoposu Lazar Baranoviç'in ruhanî dairesini Kiev'den koparıp Moskova'ya bağlatmak için Moskova patriğine ve Çar'a verdiği dilekçe, ardından başka piskoposların da onu izlemeleri, pratikte Kiev, Galıç ve bütün küçük Rusya metropolidi olan baş ruhanînin görev alanını küçülttü ve sadece Kiev bölgesiyle münhasır kıldı (2). Gözülüyor ki Ukrayna kilisesinin halihazır bağımlılığında Ukrayna tarihçilerinin iddiası hilâfına sadece Rusya'nın despotizmi değil; kendi ruhban sınıflarının da rolü vardır. Bu nedenle Ukrayna millî kilisesi ancak 1917'den sonra Rus kilisesinden ayrılarak "Ukrayna Autokefal Ortodoks Kilisesi" olarak teşkilatlanmış, fakat komünizm gelince 1930'da Stalinist baskı ve takib dolayısıyla yurt dışına sığınmışlardır. Bu tarihî (aslında çok tarihi olmayan) Ortodoks kilisesi mülteci olduğundan, her mülteci örgüt gibi yurt dışında ka-

lanlardan kendine paralel bir başka örgütle (ayrı bir Ortodoks kilise) mücadele ve rekabet etmek zorunda kaldı. Günümüzde bağımsızlık ve Rusya'dan ayrılma isteğine sahip, birbirine rakip iki separatist Ortodoks Ukrayna kilisesi var.

Ukrayna'nın bugünkü halkı; a) Grek-Katolik (Uniat) takriben 10-15 milyon taraftarı vardır. b) Ortodoks kilisesi olarak iki gruba bölünmüştür. Ortodokslar takriben 35 milyondur. Kırım ve Galıçya'da Müslüman ve Yahudiler diğer dinî azınlıkları oluşturuyor.

Ukrayna katolikleri Lvov'da ikamet eden Kardinal Lubaseviç başkanlığındadır. Ortodokslar ise bağımsızlıktan sonra Rusya'dan kopma taraftarları (bunlar iki kilise ve iki gruba ayrılmıştır) ve Moskova'ya bağlı olarak hayata devam edenler olarak ikiye ayrılmışlardır. Şu anda hükümetin bu konuda aktif politika gütmemesi kavganın devamını sağlıyor. İlk iki grup Fener Ekümenik patrikliği tarafından tanınma gayretindedir. Fener şimdilik olaya kulaklarını tıkıyor gibi ise de Moskova'nın kendine karşı gittikçe tavrı almasıyla bu kiliselere el atacaktır. Bağımsızlık sonrası, bağımsızlık iddiası güden Ortodoks Ukrayna kilisesinin patriği Vladimir'in ölümü üzerine patrik seçimi bir problem olmuş, toplanan St. Sinod ve ardından piskoposlar meclisinin azaları "Ukrayna Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliği"ne (KPUOK) 174 delegeden 160'ının oyuyla metropolid Filaret'i seçmiştir. Seçimde dokuz delege çekimser oy verirken, dört delege olumsuz oy kullanmıştır.

Filaret kilise ve devleti birbirinden tamamen ayırmanın mümkün olmadığını ifade etmiş ve yeni nesillerin birleşmiş bir Ukrayna kilisesini göreceklerine dair duyduğu umudu dile getirmiştir. Filaret seçilmesinden sonra yaptığı konuşmada Rus Ortodoks patriği Aleksi'in Ukrayna Ortodoks kilisesinin Rus Ortodoks patrikliğinden ayrılmasına izin vermesi halinde kendisiyle görüşmeye hazır olduğunu bildirmiştir.

Bu seçim sırasında Lvov başpiskoposu Andriy de; "din ve devletin ayrılmasını emreden şöven Rus imparatorluğunun kalıntılarından kurtulunması gerektiğini" ifade etmiş ve başkana ve parlamentoya kilise ile devlet ilişkilerinin demokratik ülkelerde olduğu şekilde düzenlenmesi çağrısında bulunmuştur. Ama gene bu "sobranie" (toplantı) Ukrayna millî kilisesi taraftarları arasındaki bölünmenin devam ettiğinin en canlı kanıtı oldu. Ivano Frankivsk bölgesi metropolidi ve patrik seçiminde Filaret'in baş rakibi olan metropolit Andriy'in de aralarında olduğu dört KPUOK piskoposu KPUOK'den ayrılarak "Ukrayna Autokefal Ortodoks Kilisesi" (UAOK) denilen sürgünden gelme kiliseye katıldıklarını açıklamışlardır. Söz konusu dört piskopos patrik seçimine de katılmamışlardır. Dolayısıyla bağımsız kilise taraftarı ulusçular birbirine eşit ve

rakib iki gruba ayrılmıştır.

UAOK patriği Dimitriy ile KPOUK'den (Kiev Patriklığı-Ortodoks Ukrayna Kilisesi) ayrılan bu dört piskopos ve kilise hiyerarşisinin altındaki diğer rahip ve "arhimandrit"lerin imzaladıkları bir belgeyle; UAOK (Ukrayna Autokefal Ortodoks Kilisesi) ile KPUOK'nin birleşmesini istemişlerdir. Buna rağmen belgede kiliselerin birleşme assamblesi resmen toplanıncaya kadar birleşmiş kiliselerin UAOK yasalarına göre hareket edeceği ve UAOK patriği Dimitriy'nin birleşmiş kilisenin lideri olacağı belirtilmekte daha doğrusu talep edilmektedir. İşte Filaret'in patrikliğindeki, 1989'dan sonra ortaya çıkan Ukrayna Ortodoks Kilisesi (Kiev Patriklığı) bu talepleri kabul etmemektedir.

Patrik Dimitriy Ukrayna'da aynı görüşte olan üç kilisenin (Rusya'ya bağlı Kiev ve Galich metropolidini de kast ediyor) ve iki patriğin bulunamayacağını, tek patrik ve tek kilise olması gerektiğini savunmuştur. Parlamento Kilise Birliği derneğine mensup milletvekili Hryhorovich Rus patriği Aleksi'ye Ukrayna Ortodoks kilisesinin otonomisini tanımasını isteyeceklerini ifade etmiştir. (Tabii Rusya hiç böyle bir otonomi tanıma taraftarı değildir).

Basında; Filaret'in Rus Ortodoks kilisesinde Kiev-Galich metropolidi olarak görev yaptığı (sadece o kadar değil, bütün Rusya'yı Patrik-vikar [Patrik vekili] olarak yönetmişti) ve 1991 yılında KGB ile bağlantısı olmakla suçlandığı, ancak Ukrayna'nın bağımsızlığından sonra Rus karşıtı tavrı aldığı belirtilmektedir. İşte pragmatik Ukrayna milliyetçileri de bu son nokta üzerinde duruyor; geçmiş unutulm, kişiliği ve amacı uygun, etrafında toplanalım diyorlar.

Hatırlanacağı üzere 1990 yılında Rus Ortodoks kilisesi assamblesi Ukrayna'daki koluna "Ukrayna Ortodoks Kilisesi" olarak isim vermiş ve Filaret'in Ukrayna Ortodoks kilisesi liderliği ve Kiev metropolitliği görevine son vermişti. Volodimir Sobodan, Filaret'in yerine Rus kilisesine bağlı Ukrayna Ortodoks kilisesi ve Kiev metropolitliğinin başına getirilmişti. Basında, metropolid Sobodan'ın Rus patriği Aleksi ile "Konstantinople Patriği" tarafından tanındığı belirtilmektedir, ki doğrudur. Ama bu muhaliflik Ukrayna Ortodoksı'nın onun etrafına toplamaya yetmemektedir.

Moskova'ya bağlı Ukrayna Ortodoks kilisesinden ayrılan Filaret ise o zamanki devlet başkanı Kravçuk ve parlamento üyelerinin güçlü desteğiyle 1992 yılında KPUOK'ini kurmuştu. Kravçuk, Rus patriğinden KPOUK'nin otonomisini tanımasını istemiş ancak sonuç alınamamıştı. Aynı işlemin Fener'e yonetiildiğine de şüphe yok. Ancak Fener şimdilik Filaret'in kilisesini kabul etmiyor, ama bu edebiyen etmeyeceği anlamına gelmez.

Şu sıralarda ölen eski metropolidin St. Sophie kilisesine (Kiev'de) gö-

mülmesi için tören yapan kalabalığı polis dağıttı. Bu şiddette bir sokak olayı, bağımsızlık günlerinde bile olmamıştı. Müze yapılan Kiev'in eski büyük katedraline patrik gömülmesi adedinin canlandırılmasına Kuçma hükümeti sıcak bakmamaktadır. Kuçma hükümeti eski marksist laisizminin dirilmesinden çok, üç ayrılan kilisenin kavgasından bunalmıştır ve kenarda seyirci kalmayı ve onların da faaliyet ve kudretini dondurmayı tercih etmektedir.

Moskova'ya bağlı Ukrayna metropolidi Sobodan ve etrafı tarihi "Kievskaya Lavra" (Kiev mağara manastırı dediğimiz geniş ve ünlü manastır ve kiliseler kompleksi)ne hakim ve buradaki papaz semineri de "Duhovnaya Akademiya" -Ruhban Akademisi- haline getirilmiş olup eğitim veriyor. Kilise ve akademi yetkilileri bu nedenle Heybeliada'da yeniden açılmak istenen Ruhban okuluna öğrenci göndermeyi hiç düşünmüyorlar. Hatta Ukrayna'da İstanbul Patriği'nin tanıdığı yegâne kilise olmalarına rağmen, Fener'in ef'al ve eşkalini küçümser bir tavrı içindedirler. Kilise Ukrayna'nın Rusya'ya bağlı olduğunu hukuki bir kopmanın da ancak Moskova Patriği'nin vereceği bir berat ve tasdikle mümkün olacağını, Fener'in bu konuda yetkili olmadığını söyleyerek rakib patrikler Filaret ve Dimitriy'i tenkid etmekte. Onları Fener Patrikhanesi ile temas kurma ve onlar tarafından tanınma çabalarını eleştirmektedirler. Ne var ki Rusya kilisesinin Fener'le son Estonya olayındaki gibi arasının gittikçe açılması, Fener'in Ukrayna ulusçularına yanaşmasına neden olacaktır. "Peçerska Lavra'da Filaret'e bağlı bir tarihi kilise var. Patrik Dimitriy ise buradaki kiliselerden bir tekini dahi alamamıştır. Üç kilisenin çatışması devlet organlarını ve bürokratlarını ihtiyat ve suskunluğa sevk etmiş; hiçbirşeye karışmıyorlar ve geçmiş devirde gasbedilen kilise binalarını artık kimseye geri vermiyorlar; çıkacak yeni davalardan çekiniyorlar.

Moskova'ya bağlı Ukrayna metropolitliği hiyerarşisi ve ona tabi ruhlar altında muhakkak Rusçu demek değil; görünüşte bu kilisenin ruhbanı içinde Ukrayna milliyetçileri de var. Ama Slavlığın Hellenlikten ayrılması ve dinin Batı'nın katolik ve protestan tesirlerinden ancak bu sayede uzak kalacağını düşünüyorlar. Zira Rusya ve Ukrayna da ABD, İngiltere ve Alman protestan propagandası çok etkili olmakta. Buna karşılık diğer iki Ortodoks kilise "Ökumenik-Vselenski" dedikleri Fener'e gözlerini dikmiş vaziyette. Bu durumda, 15-25 milyon Hristiyanı kendine çekebilecek Fener'i Fatih kaymakamlığına bağlı bir müessese olarak düşünmek sorunu çözmüyor. Üç kiliseye ne kadar nüfus bağlı; bilinemez, bunu hükümette din işleri ile görevli memurlar da söylüyor. Görünüşte 6152 (parish)ten 1753'ü Filaret'e yani Ukrayna Ortodoks kilisesine (Kiev patrikliğine) aid: 1200'ü Patrik Dimitri'nin Ortodoks Ukrayna Otokefal ki-

lisesine aid: Ve tabii çoğunluk henüz Moskova'ya bağlı Metropolid Volodimir (Sobodan) kilisesine tabi. Bu bağlılığı ayin ve törenlerde de görmek mümkün. Sobodan pek itibar edilen bir kilise büyüğü... Ukrayna bağımsız, milliyetçi eğilimde. Fakat kilise de Slav kardeşliğini bunun üstünde ve dışında tutuyor. Ancak Batı Ukrayna'daki 10 milyonun üstündeki Katolik nüfus, ruhen Batı'ya (Batı Avrupa'ya) yakın ve Slavlıktan uzak, çünkü onlar Katolik Polonya'dan da nefret ediyorlar.

Ukrayna Ortodoks kilisesi ayrılıkçılık güderken Moskova'ya karşı tarihî bir argüman kullanıyor:

"Ukrayna 1653'de Rusya ile birleşmeden önce Fener'e bağlıydı. 1653'de devletler birleşti ama Hetman Bogdan Hmelnitzky'nin kiliseleri birleştirdiğine dair bir kontrat (akid) yok. Binaenaleyh bu sözde birleşme sonraki Çarlar devrinde zor ve zorbalıkla oldu. 1686'da gerçekleşen bu kiliselerin birleşmesi olayı, şimdi Ukrayna'nın siyaseten Rusya'dan ayrılması ve bağımsız devletin ortaya çıkmasıyla kilisemiz için de geçerli, o da eskisi gibi ayrılmalı Fener'e tabi olmalı, ama autokefal olmalı."

Ne var ki bu iddiayı taşıyan iki kilise ve iki camia var. Hanginiz, sorusu işleri sürüncemede bırakıyor. Şu kadarını belirtelim ki kiliselerin hemen hepsi fakir ve servetsiz; zaten üç fakir kilisenin çekişmesinin nedeni de bu. Bu kriz adeta kartal yavruları gibi kiliselerden biri adamakıllı kuvvetlenene kadar daha bir müddet süreceğe benzer*. Ukrayna halkı esasta Katolik ve Ortodoks olmak üzere Roma ve Bizans kiliseleri etrafında toplanmıştı. Katolik inanç yukarıda da değindiğimiz gibi Galiçya'da batı Ukrayna'da yaygındır. Bu kilise Roma-Katolikleri içinde otonomisi olan, her zaman kendi dili ve ritüeliyle yaşayan bir kiliseydi ve Grek-Katolik yahut "uniat" diye anılan (Ortodoksiden Katolizme geçen) bir kilise olarak bilinir. Ortodoks Kilisesi ise mazide doğrudan Fener'e bağlıydı ve Moskova ile pratikte Kiev büyük knezliğinden beri alakası olmamış, ancak Ukrayna ve Rusya'nın 1653'deki birliğinden sonra 1681'de bir oldu bitti ile autokefal (bağımsız) Moskova patrikliğine bağlanmıştır.

Ukrayna milliyetçilerinin bilhassa 19. yüzyıl boyunca kabul edemedikleri bu durum, ihtilalden sonra bu yüzden, fiili bir çözüme konu oldu. 1917'de Rusya kilisesi yurtdışına göçünce, 1919 yılında (UAPZ) "Ukraynska Autokefalnaya Provoslavnaja Zerkva" (Ukrayna Autokefal Ortodoks kilisesi) kuruldu. 1930'da bu kilise Stalin'in takibati yüzünden yurtdışına sığındı. Alman işgali sırasında 1941'de tekrar ortaya çıktı (bu talihsiz ortaya çıkış onu belirli kitle ve çevrelerde antipatik yapıyor) ve 1944'de tekrar dışarı çıktı. Bilhassa ABD ve Kanada diasporasında yaşadı ve Patrik Mstislav'de New Jersey'de ikamet ederdi. Gor-

* Kartal yavrularından biri güçlenip diğerlerinin gıdasını gasbedince yaşam şansı sadece ona aittir.

baçov reformları sırasında 1989'da ikinci kere yurda geldiler. Bugün de kilise biryandan da Moskova'ya bağlı Metropolit Volodimir başkanlığındaki kilise ile birleşme çabasında; ancak Moskova'dan ayrılma şartını, Volodimir takımı kabul etmiyor. Filaret'i ise eski rejimin adamı, ve kalıntısı olarak niteliyorlar. Filaret yaşadıkça o camia ile biraraya gelmeleri mümkün değil. Patrik Dimitry ve Patrik Filaret'in kiliseleri arasında devamlı din adamı ve taraftar geliş gidişi görülmüyor. Filaret (yani UOK-Kiev patrikliği) eski rejimde Moskova'da Vikar-patrik (patrik vekili) idi. Patrik hasta olduğundan bütün Sovyetlerin Ortodoks kilisesini o yönetirdi. Rafine bir kilise prensi ve yöneticisi olarak taraftar topluyor. Bağımsız Ukrayna doğunca, Kravçuk ile işbirliği yaptı ve bağımsız Ukrayna kilisesinin başına geçti. Kravçuk'un halefi Kuçma "kilise işlerine kesinlikle karışmayacağını" söyleyince (öyle de yapıyor) bu kilise devletden desteksiz kaldı. Filaret Kiev merkezinde bir resistansta oturuyor. Patrik Dimitri ve taraftarları ise komünistlerden nefret etmekle tanınan ve mazide o dünyaya hiç karışmayan, Filaret ve taraftarlarını işbirlikçileri olarak niteleyen kilise adamları ve cemaat olarak tanınıyorlar. Patrik Dimitriy banliyöde fakir bir işçi apartmanında yaşıyor. Uşak ve arabası yok. Sanat tarihçisi ve "zograf". Mütevazı bir dindar, bir keşiş hayatı sürdüğü biliniyor. Ama asıl eski miras üzerinde yaşayan ve hürmet edilen din adamı Moskova'ya bağlı metropolit Volodimir... Ukrayna kilisesi mensupları ve müminlerin önemli bölümü, siyasetçiler ve aydınlar kadar ayrılıkçı değil; Slavlar dini dünyalarında Rusya ve Ukrayna birliğinden siyasi-iktisadi alanda olduğu kadar rahatsız görünmüyor.

Gençlik dine ve din adamı yetiştiren seminerlere ilgi gösteriyor. Sadece Moskova'ya bağlı "Peçerska Levrada"ki artık "Duhovnaya Akademiya" ünvanını alan seminer (ençok talebe burada) dışında, Filaret'in Ukrayna Ortodoks Kilisesi (Kiev Patrikliği)ne tabi olarak tarihi "Peter Mohila Ruhban Akademisi" hem de eski Bahriye Mektebinin boşaltılmasıyla bir ruhani akademi olarak kuruldu. Bu nedenle Ukrayna'ya deniz subayı mı yoksa papaz mı daha gerekli kavgası birkaç yıl sürmüştü. Patrik Dimitri'nin kilisesi de öbürleri kadar şaşıla ve kalabalık olmasa da ayrı bir seminere sahip (Anlaşılan bu bölgenin Heybeli'de açılacak bir okula itibar edecek hali de yok).

Devlet bürokrasisi üç kilisenin kavgasına "bizi kanonik (kilise hukuku) mevzular alâkadar etmez" diyerek seyirci kalıyor. Anlaşılan bizdeki Diyanet işleri karşılığı olan laik bürokrat kurul sadece olayları seyrediyor. Çünkü; şu sıra eskiden gasbedilen kiliselerin cemaatlere geri verilme işlemi de durdurulmuş (doğrusu kime vereceklerini de bilemezler).

Sovyetlerin dağılışı sırasında kiliseler cemaatlerle dolmuştu; bir müddet

sonra gerilim ve kavga başladı. Yine bir müddet geçtikten sonra ise dine dönüşün eski şiddeti azalmış gibi görünüyorsa da, aldanılmamalıdır. Batı protestan cemaatlerinin propagandalarıyla protestan gruplara katılım artıyor. Ukrayna ve Rusya kültürel bir kaos içindedir. Bazılarının zannettiği gibi Fener Patrikhanesi bu boşluğu doldurabilecek nitelikte değildir, ama önemli bir kurumdur. Rusya kilisesi (Moskova Patrikliği) de bu boşluğu dolduramıyor. Zaten Ortodoksluğun misyonerlik kabiliyeti tarih boyu pek azdı. Sadece 9-10. asırlarda Bizans bu görevi görebildi. Bugün fakirler ve yaşlılar (onlar fakirlerden de beter durumda) kiliseye sığınıyor. Onun için de sayısız protestan grup yeni nesilleri kendine bağlamak için bu ülkede faaliyet gösteriyor. Hatta Rusya içlerinde Müslüman misyonerler de artmaya ve etkin olmaya başladılar.

Ama geleceğin Slav dünyasında Protestan mentalite önemli bir rol oynayacağı benziyor. Bu da Ortodoksiden daha az küçümsenecek bir gerilim ve baskı yaratmayacaktır.

Dipnotlar:

1. Zenon E. Kohut, **Russian Centralism and Ukrainian Autonomy**, Harvard 1988, s. 39 ve 55-7.
2. I. Histoviç, **Oçerki istorii zapadno-russkoi tserkvi**, 2. cild, (St. Petersburg 1882-84).

Amerika - Orta Asya İlişkileri

Bülent ARAS - İhsan ÇOLAK

Dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Ronald Reagan, 1981 Mayıs'ında Notre Dame'de öğrencilere "Batı Komünizmi sadece çevrelemeyecek, Komünizmi açacaktır. Onu sadece lanetlemeye çalışmayacak, son sayfaları şimdiden yazılan insanlık tarihinin kötü, talihsiz bir bölümü olarak ortadan kaldıracaktır" demiştir (1). Yaklaşık bir on yıl sonra Başkanın kehaneti gerçekleşmiş, "şeytan imparatorluğu" (*evil empire*) Marksist-Leninist ideolojisi ile beraber dağılmıştır. Sovyetlerin çözülmesi 20.Yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran Soğuk Savaş'ın sona ermesini de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmenin en önemli sonucu iki kutuplu dünyanın bir kutubunun ortadan kalkması, yani diğer kutubun dünya siyasetine egemen olması gerçeği ile karşı karşıya kalınmasıdır.

Soğuk Savaş sonrası edindiği konum Amerika'ya bir takım fırsatlar doğurmakla beraber, Amerika için bazı yükümlülüklerin ve sorunların ortaya çıkması anlamına da gelmiştir. Bu çalışmanın amacı yukarıda çizilen çerçevede Sovyetler Birliği'nin dağılmasının peşi sıra bağımsızlığını kazanan Orta Asya devletleri-ABD ilişkilerini incelemektir. ABD'nin bu beş yeni Orta Asya devleti - Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan- ile ilişkileri farklı düzlemlerde cereyan etmiştir. Yerel, bölgesel ve global birçok unsurun dahil edilebileceği karşılıklı ilişkiler tartışmanın asıl eksenini oluşturacaktır.

SIYASAL İLİŞKİLER

ABD'nin Orta Asya'daki siyasi hedeflerinin, öncelikle, istikrarı artırmak, demokratikleşmeyi hızlandırmak, serbest pazar ekonomisini yerleştirmek ve işlemlerini sağlamak, ticareti artırmak, nükleer silahları kontrol altına almak ve insan hakları standartlarını yerleştirmek olduğu gözlenmektedir. Washington tüm bu hedeflerini bölgede radikal rejimlerin gelişimine ve faaliyetlerine engel olmak şeklinde formüle edilebilecek politika önceliği ile desteklemektedir (2).

* Bülent ARAS Boğaziçi Üniversitesi'nde Siyasi Tarih anabilim dalında doktora, İhsan ÇOLAK ise İstanbul Üniversitesi'nde İktisat Sosyolojisi dalında yüksek lisans yapmaktadır.

Daha genel bir ifade ile ABD'nin amacı, Orta Asya Cumhuriyetlerinin dünya ile entegrasyonuna yardımcı olmak, dolayısıyla bu devletlerin uluslararası hak ve yükümlülüklerinin farkına varmalarını sağlamaktır. Bu şekilde söz konusu cumhuriyetler güvenlik ve benzeri sorunlarda sorumluluk yüklenecek, bölgesel ve uluslararası barış ve istikrar açısından tehlike oluşturabilecek Batı karşıtı radikal rejimlerin yükselişine izin vermeyeceklerdir.

Amerikan siyaset yapıcılarında yukarıda sıralanan hedefler açısından bir uzlaşma bulunmasına karşılık, Orta Asya'ya Amerikan müdahalesinin boyutları üzerinde birtakım fikir ayrılıkları vardır. Orta Asya'ya yönelik aktif politika uygulanması taraftarı olan grubun temel dayanağı bu bölgedeki muhtemel bir istikrarsızlığın içlerinde Türkiye gibi ABD ile dost olan ülkelerin de bulunduğu komşu ve yakın devletlerde olumsuz etkilere sebep olabileceği endişesidir (3). Bu düşünce ekolü, öte yandan, bölgede nükleer silah imalatına uygun ekipman ve kaynakların bulunmasına, dolayısıyla olası bir silahlanmaya ve bu silahların radikal üçüncü dünya ülkelerine ya da terorist örgütlere yayılması tehlikesine dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında ABD'nin bölgeye yönelik desteği artmalı, hatta ikili ilişkileri geliştirme yönünde çaba harcanmalıdır. Ayrıca, bölgedeki müttefikler ile çıkarların her zaman örtüşmediği ve söz konusu dost ülkelere oldukça sınırlı bir yardım ödeneği ayrıldığı da unutulmamalıdır. Bir diğer önemli faktör uluslararası prestiji açısından doğrudan ABD'nin müdahalesi ile teşvik edilen dönüşümün gerçekleşme şansının daha fazla olduğuna inanılmasıdır. Doğrudan ABD müdahalesini savunanlar artan ABD yardım ve yatırımının bölgenin Washington'a bağımlılığını artıracığına ve Rusya'yı dengeleyebileceğine işaret etmektedirler (4). Son iddia ise Orta Asya pazarına nüfuz eden Çin, Güney Kore ve bazı Avrupa ülkelerine karşı rekabetten geri kalınmasının ABD'nin global rekabetteki konumunu etkileyeceği yönündedir (5). ABD'nin Orta Asya'ya yönelik cari politikasını eleştiren ve daha az müdahale edilmesi gerektiğini savunanlar iddialarını bu bölgenin Amerikan çıkarları açısından çok şey ifade etmediği, hatta bu bölgedeki gelişmelerin Amerika açısından marjinal kaldığı teziyle temellendirmektedirler. Bu gruptakiler bölgede bir İslami radikalizm tehlikesi bulunduğu ve ABD'nin Ortadoğu ya da başka bir yerde çıkarlarına zarar verebileceği iddialarını gözardı ederek, Washington'un bölgesel menfaatlerinin Türkiye ve diğer dost devletler tarafından gözetilebileceğine dikkat çekmektedirler. Bir kısmı farklı kültürlerle demokratikleşme yönünde yapılan müdahalelerin tarihi süreç içerisinde otoritenizme yol açtığına işaret ederken, diğer bir grup devlet politikalarına göre yardım verme ya da kesmenin daimi ABD müdahalesi anlamına geleceği

için İslami radikalizmi yegane muhalefet vasıtası haline getirilebileceğini iddia etmektedir. Bir diğer yaklaşım da ise bu yeni devletlerdeki petrol ve diğer doğal kaynakların Amerika açısından hayati öneme sahip olmadığı, ayrıca yine bu devletlerin Batı pazarlarına açılmalarının çok uzun yıllar alacağı üzerinde durulmaktadır. Diğerleri kadar önemli addedilen bir diğer faktör de bölgedeki çatışma ve istikrarsızlığın ABD personeli ve diğerleri için tehlike oluşturabileceği endişesidir (6).

Anahatları ile değinilen iki yaklaşımdan, cari konjonktürde, birincisinin ağır bastığı görülmektedir. Bu durumun en açık delili, Sovyetlerin 1991 sonunda çöküşünü takip eden süreçte Amerikan yönetiminin yeni kurulan Cumhuriyetleri tanıma hızıdır. Bu noktada söylenmesi gereken, Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott'un da belirttiği gibi, Washington'un Orta Asya devletleri ile bu ülkelerin özelliklerini dikkate alarak farklı boyutlarda ilişkiler kurduğudur (7). Çalışmanın bu kısmında ikili ilişkiler ve bu ilişkileri belirleyen özellikler üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda ilk ele alınacak ülke Kazakistan Cumhuriyetidir.

Amerikan yönetimi Kazakistan'ı 25 Aralık 1991'de tanımıştır. Kazakistan ABD tarafından tanınan ilk Orta Asya devleti olmuştur. Kazakistan ile devam eden ilişkilerin köşetaşı 1992 Kasım'ında kabul edilen "Rusya ve Yeni Ortaya Çıkan Avrasya Demokrasileri ile Serbest Pazarlarının Özgürlüğünün (FREEDOM) Desteklenmesi" kanunudur. Bu kanun doğrudan askeri, siyasi ve ekonomik dönüşüme yönelik içeriğe sahiptir (8). Washington gönderdiği yardımlarla bu ülkenin serbest pazar ekonomisine geçişini kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Washington'a ilk resmi ziyaretini 18-20 Mayıs 1992 arası gerçekleştirmiştir. 1994 Ekim'inde Dışişleri Bakanı Warren Christopher'ın Almatı'yı ziyareti, Başkan yardımcısı Gore'ın Eylül 1993'teki ziyaretini izlemiştir (9). Nazarbayev, Şubat 1994'teki ikinci ABD ziyareti sırasında Başkan Clinton ile demokratik değerler, insan hakları ve hukukun geçerliliğine vurgu yapan "Demokratik İşbirliği Anlaşması"nı imzalamıştır (10). Nazarbayev'in ziyaretinden sonraki üst düzey temas ABD Savunma Bakanı William Perry'nin 1995 Nisan'ında Kazakistan'ı ziyareti ile gerçekleşmiştir (11).

Amerikan yönetimi, üst düzey ziyaretlerin yanı sıra, Kazakistan'da demokrasiye geçişe yardım edebilmek amacıyla çeşitli konularda eğitim programlarının başlatılmasına öncülük etmiştir. Bu programlar siyasal parti ve seçmen eğitimi, seçim düzenlemeleri, kamu yönetimi, sivil eğitim, hukuk ve yasal reform, kanun tasarılarının hazırlanması, insan hakları, hoşgörü ve çoğulculuk,

bağımsız medya, dış politika, diplomasi, üniversite idaresi ve İngilizce eğitimi gibi farklı konuları içermektedir. Öte yandan makale ve kitapların çevrilmesi gibi hizmetler de ihmal edilmemiştir (12).

ABD yönetiminin Kazakistan ile ilişkilerinden de anlaşılacağı gibi, Soğuk Savaşın sona ermesi yeni bağımsızlığını kazanan devletler ve Amerika arasında ikili ilişkilerin kurulabilmesi fırsatını doğurmuştur. Washington, Kırgızistan'ı 25 Aralık 1991'de tanımış ve Şubat 1992'de de Biskek'te bir büyükelçilik açmıştır. Kırgızistan ile ilişkiler, diğer yeni bağımsızlığını kazanan devletler ile olduğu gibi, FREEDOM yasası çerçevesinde düzenlenmiştir. Kırgız Cumhurbaşkanı Asker Akayev, ABD'yi 15-22 Mayıs 1993 arası ziyaret etmiştir. Akayev, Başkan Clinton, Başkan Yardımcısı Gore ve Dışişleri Bakanı Warren Christopher ile temaslarda bulunmuştur. Ziyaret sırasında Kırgız Dışişleri Bakanı Karabayev ile Amerikalı meslekdaşı arasında Amerikan yönetiminin Kırgızistan'a göndereceği yardım konusunda bir çerçeve anlaşma imzalanmıştır. Başkan yardımcısı Gore bu ziyarete Aralık 1993'te karşılık vermiştir. Gore, Kırgızistan'da geçirdiği günler içerisinde ikili yatırım ilişkilerini kolaylaştıracak bir anlaşmanın yanısıra, ortak bir tarım projesinin altına imza atmıştır.

Washington, Orta Asya Cumhuriyetleri ile ilişkilerinin genel mantığı içerisinde Kırgızistan'da demokrasiye geçişin sağlanması ve konsolidasyonu konusunda bir dizi girişimde bulunmuştur. Bir takım iniş-çıkışlar olmasına karşılık, Amerikan "think-tank"lerinin hazırladığı çalışmalara göre Kazakistan ve Kırgızistan demokratikleşme sürecinde diğerlerinden öndedirler (13). Amerikan yetkilileri Kırgızistan'a idari organizasyon, yerel ve merkezi hükümet yetkilileri arasında değişim programı, diplomatik eğitim, çoğulculuk, seçim kanunu, siyasi parti eğitimi, bağımsız medya, kültürel grupların faaliyetleri, üniversite yönetimi ve öğrenci değişimi gibi hizmetlerle gitmişlerdir. Ayrıca, "Peace Corps" gönüllüleri ülkede İngilizce eğitimini yaygınlaştırmak için çalışmaktadırlar.

Amerikan yönetimi, Türkmenistan ile 1992 Mart'ının ortasında diplomatik ilişki kurmuş ve Aşgabat'ta bir büyükelçilik açmıştır. Washington'un Türkmenistan ile ilişkileri, Kazakistan ve Kırgızistan'a göre daha düşük seviyede seyretmektedir. Bu durumun temel sebebi, Türkmenistan'ın serbest piyasa ekonomisi ve demokrasiye geçişte diğerlerine göre daha az mesafe katetmesidir (14). Amerikan yönetimi, bununla birlikte, Türkmenistan'da demokrasi ve sivil kültürün yerleşmesi için çeşitli çalışmalar yürütmekten geri kalmamıştır.

ABD, Özbekistan'ı 25 Aralık 1991'de tanımış ve 1992 Mart'ında Taşkent'e bir büyükelçilik açmıştır. Erken tanımaya karşılık, ilişkiler beklenen hızda gelişmemiştir. İlişkilerdeki durağanlığın sebebi Özbekistan'daki insan hakları, sivil

özgürlükler ve demokrasiye geçiş sorunlarıdır (15). Washington -Türkmenistan ile ilişkilerinde de olduğu gibi- Özbekistan yönetimi ile diyalogunu ve demokratikleşme yönündeki çağrılarını devam ettirmiştir. ABD Savunma Bakanı William Perry, 1995 Nisan'ında gerçekleştirdiği Özbekistan gezisi sırasında bu ülkenin stratejik önemine dikkat çekerek, demokratikleşme ve istikrarın tesisi yönünde Amerikan desteğini yinelemiştir (16). Amerikan yetkilileri, öte yandan, diğer Cumhuriyetlerde yürüttükleri eğitim faaliyetlerini Özbekistan'da da devam ettirmektedirler. "Peace Corps" gönüllü olarak İngilizce eğitimini yaygınlaştırmak için çalışmalarını sürdürmektedir.

İç savaş ve bağımsızlığın hemen arkasından, günümüze uzanıp gelen istikrarsızlık sebebiyle ABD yönetiminin Orta Asya Cumhuriyetleri içerisinde ilişkilerini en düşük seviyede tuttuğu ülke Tacikistan'dır. Washington, Tacikistan'ı 25 Aralık 1991'de tanımış ve Mart 1992'de Duşanbe'de bir büyükelçilik açmıştır. Bu tarihten sonra ilişkiler, Tacikistan'a savaşın yaralarının sarılması için insani yardım gönderilmesi şeklinde gelişmiştir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri BM'in organizasyonunda Tacikistan'da savaşan taraflar arasında yürütülen barış görüşmelerine gözlemci statüsü ile katılmışlardır.

ABD'İN BÖLGESEL PROFİLİ

Bölge ülkeleri içinde en fazla öneme sahip olanı hiç şüphesiz ki Rusyadır. 1993 yılına kadar Batı eğilimli politika izleyen Rusya, NATO'nun doğu sınırlarının genişletilmesi girişimleri ve Batıdan beklenilenden daha az yardım gelmesi ile bu politikasını gözden geçirme zorunluluğunu hissetmiştir (17). Batı nüfuzunu dengeleme arzusu ile birlikte, BDT'yi bir federasyon ya da konfederasyon içinde birleştirecek şekilde yeniden yapılandırma; Çin ile ekonomik ve siyasal ilişkileri geliştirme; Ortadoğu ülkeleri ile İran, Irak vd.- ilişkileri geliştirme taktik adımlarından oluşan (18) yeni stratejisi, özellikle Rusya'nın İran, Irak, hatta Libya ile diyalogunu artırması ABD kamuoyu açısından kabul edilemeyecek bir gelişmedir. Rusya'nın bu çabaları Washington'un bu bölgede yürüttüğü demokratikleşme ve serbest piyasa ekonomisini yerleştirme hedeflerini zorlaştıracak, hatta önleyebilecek bir potansiyele sahiptir.

Yüzde 11-12'lik yıllık büyüme hızı ve 1.4 trilyon doları bulan GSMH'si ile ABD ve Japonya'dan sonra üçüncü büyük ekonomik güç olan Çin ise, Orta Asya devletlerinin gözardı edemeyecekleri ve uluslararası ilişkilerdeki nüfuzu ve etkisinden kaynaklanan cazibesinin tesiri altında kalmaya devam edecekleri bir güç olma özelliğine sahiptir (19). Çin'in bölgesel profili açısından birinci derecede önemli olan Rusya ile yakınlaşması, bu iki ülkenin Orta Asya'daki çı-

karlarının örtüştüğü gerçeğini gözler önüne sermektedir. Her iki ülkede de enerji kaynakları, ticaret yolları, İslami tehlike ve güvenlik problemleri gibi konuların gündemde olması işbirliği için uygun zemin sunmaktadır (20). Amerika açısından önümüzdeki yüzyıla bakan potansiyeli ile önemli olan bu ülkenin Rusya ile işbirliği girişimleri kuşkusuz söz konusu önemi artırmaktadır. İnsan hakları ihlallerine rağmen, artan ticari hacim ve Çin-Rusya çıkar birikteliği bağlamında Rusya-Çin-ABD üçgenindeki ilişkilerin önümüzdeki yıllarda nasıl bir hal alacağı bölgeye yönelik stratejileri olan tüm devletlerde bir merak konusudur.

Bunların yanısıra cari konjonktürde çizginin aynı tarafında duran Türkiye, İsrail ve Avrupa ülkeleri, Orta Asya Cumhuriyetlerinin kuruluşundan günümüze geçen süreçte, bu ülkeler ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini hızla geliştirmişlerdir. Avrupa devletleri yönetimlerinin İslami radikalizm korkusunu bir güvenlik sorunu olarak ön planda tutması ve Avrupa'nın bölgeye yayılmasının demokratikleşme ve serbest pazar ekonomisinin gelişmesine hizmet edebileceği gibi sebeplerle söz konusu siyasi-ekonomik genişleme ABD açısından olumsuz bir genişleme değildir. ABD-Avrupa-Orta Asya ekseninde vurgulanmadan geçilemeyecek olan gelişme Avrupa Birliği'nin, özellikle Almanya'nın güdülemesi sonucu, orta dönemde Doğu Avrupa ülkeleri ile ekonomik ve siyasi entegrasyonu planlamasıdır. Bunun yanında, uzun dönemde dahi bir entegrasyondan söz edilmesi mümkün görünmeyen Rusya ile iyi ilişkiler kurmak, kayda değer bir önem arz etmektedir (21). Ancak, özellikle NATO'nun genişlemesi tartışmalarında görüldüğü gibi Rusya, sınırlarına kadar dayanacak yeni Avrupa'yı henüz kabul edememekte ve kendisine yönelik bir tehdit olarak algılamaktadır. Bu durum, bölgede Batı kampında yer alan diğer devletleri Rusya ile karşı karşıya getirme riski taşımaktadır (22).

Orta Asya'da beş yeni devletin ortaya çıkması Türk dış politika davranışında köklü değişime neden olmuş, bu Cumhuriyetlere yönelik taktik siyasi-ekonomik genişlemenin yolları aranmaya başlanmıştır (23). Bazı çevrelerde Orta Asya'da pan-Türkist bir ideolojinin yayılması tehlikesi ön plana çıkarılmaya çalışılsa da, Türkiye bölgeye şovenist bir gaye ile gitmemektedir (24). Nitekim, demokratik rejimi ve serbest piyasa ekonomisi ile Orta Asya ülkeleri tarafından kabul görmüştür. Tarih, dil, din, ırk vb. birçok ortak unsurun bu yakınlaşmada etkili olduğu gözlenmektedir. ABD'nin Türkiye ile Orta Asya'ya yönelik işbirliği önümüzdeki yıllarda devam edecek gibi gözükmektedir. ABD-Türkiye-Orta Asya denkleminde ABD'nin bölgeye yönelik politikalarında anahtar rol oynama arzusu içinde olan bir diğer ülke İsrail'dir (25). Bir İsrail dış politikası uzmanının sözleriyle:

Washington'da, Ortadoğu ve Orta Asya'da Amerikan karşıtı bir İslami tehlike [olduğunun] algılanması İsrail için değişik [bir] pazarlama formülü üretmiştir. İsrail, Soğuk Savaşın bitimiyle Batı [nazarında] stratejik değerini kaybetmiş gözükken Türkiye ile birlikte kendisini İslami fundamentalizme karşı Amerikan eğilimli yeni bir güç olarak pazarlamaktadır. İsrail-Türkiye ittifakı Washington'la karşı karşıya İsrail'in Soğuk Savaş sonrası stratejisine yerleştirilmiştir (26).

Bu çerçevede, özellikle İran'ın faaliyetlerine set çekebilme endişesi ile, İsrail ve Türkiye, Orta Asya'ya yönelik örtülü bir işbirliği içine girmişlerdir. Özetle, Soğuk Savaş sonrası dengeler Türkiye, İsrail, Avrupa ülkeleri ve ABD'yi aynı çıkar şemsiyesi ve politika çizgisinde biraraya toplamıştır. Ancak, bu bağlamda dahi çıkar farklılaşmalarının -küçük boyutlarda da olsa- varolabileceğini ve önemli olanın ulusal çıkarları korumak olduğu gözardı edilmemelidir.

ABD yönetimi tarafından uzun zamandır potansiyel "fundamentalist tehlike" olarak görülen İran yönetimi için, bağımsız Orta Asya ve Kafkasya (OAK) Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışı uluslararası arenada devam eden yalnızlıktan kurtulabilmek için bulunmaz bir fırsattır. Ancak Sovyet blokunun çöküşünü takip eden dönemde oluşan güç ve nüfuz boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali başta ABD olmak üzere tüm Batı dünyasında bir panik oluşturmuştur. İran, OAK bölgesine rahat geçiş imkanına sahip olmanın avantajı ile SSCB'nin dağılmasını takip eden süre içerisinde bölgenin yeni haritasının ortaya çıkardığı imkan ve tehlikeleri göz önüne alarak ciddi atılımlar içerisine girmiştir. İran, jeopolitik üstünlüğü ile OAK Cumhuriyetlerine kendi topraklarına geçiş ve altyapı imkanları vaad ettiği kadar bu ülkeler için dış dünyaya yönelik bir köprü olabileceğini de vurgulamaktadır (27). Bu gelişmeler, Amerikan yönetiminin 1990'lı yılların başlarından itibaren İran'ın çevrelenmesi çalışmalarını hızlandırmıştır. Ancak son zamanlarda Washington'un İran ve Rusya'yı birbirine iten ve marjinalleştiren politikalarına karşı Amerikan kamuoyunda bir tepki doğmuştur (28). İran tek başına Orta Asya'nın ihtiyaç duyduğu finansmana sahip olmadığının ve bu ülkelerin tüm dertlerine deva olamayacağını farkındadır. Bu açıdan bakıldığında İran'ın bir "büyük ortağa" ihtiyacı vardır. Bölgesel dengeler açısından en uygun devlet Rusya olarak gözükmeyle beraber, Tahran'dan Hindistan ile ilişkilerin geliştirilebilmesi ihtimali her zaman mevcut olabilecek bir diğer alternatiftir (29). Cari durumda gözlenen, Amerika'nın İran ile barışmasının kısa ve orta vadede mümkün olmadığı, dolayısıyla Rusya'yı kendi eksenine çekmek ve Türkiye'yi bölgeye daha fazla yönleltmek zorunda kalacağıdır.

EKONOMİK İLİŞKİLER

Yardım ve İşbirliği

ABD'nin, yeni bağımsızlığını kazanan devletlere yaptığı yardımların öncelikli hedefinin özel sektörü destekleme olduğu gözlenmektedir. 1995 mali yılında Washington Kazakistan ve Kırgızistan'da özel sektör kuruluşlarını desteklemek için 23 milyon dolar; Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da ekonomik yeniden yapılanma amacıyla 10.5 milyon dolar ödenek ayrılmıştır. Serbest pazar ekonomisi ve özel sektörün gelişimini destekleme amacı taşıyan teknik yardım ve eğitim programları tarım teşebbüsleri, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler, iletişim, bankacılık, yerleşim politikası ve yönetimi, tüketicinin korunması ve işçi idaresi gibi konuları içermektedir (30). Söz konusu yardımlarda reformları uygulama yönünde istekli ülkelere öncelik tanınmaktadır. Tablo 1' de 1996 ve 1997 rakamları ile ülkelere yapılan toplam yardımlar verilmiştir.

Tablo 1: 1996 ve 1997 Mali Yılları (MY) Yardım Programı (milyon dolar)

ÜLKELER	1996 MY(tahmini)	1997 MY(planlanan)
Kazakistan	29.9	39
Özbekistan	18.1	20
Kırgızistan	17.6	20
Tacikistan	3.	5
Türkmenistan	3.3	5
TOPLAM	72.4	89

Kaynak: Jim Nichol, *Central Asia's New States: Political Developments and Implications for U.S. Interests*, CRS Issue Brief, (Washington: Library of Congress, 1996), 16.

Yardımların ayrıntısına girilirse, teknik yardımlar içinde önemli bir payın da nükleer silahların etkisiz hale getirilmesi amacı taşıdığı hatırlatılmalıdır. Bu durum, özellikle, Kazakistan'a yapılan yardımın yüksek olması sonucunu getirmektedir. Yardımlar içinde belki de en önemli kalemi insani yardımlar oluşturmaktadır. 1992 yılında işlerlik kazandırılan Umut Sağlama Operasyonu (OPH) çerçevesinde Kazakistan'a 8.4 milyon dolar ilaç ve 2 milyon dolar yiyecek yardımı yapılmıştır. OPH çerçevesinde gerçekleştirilen ilaç yardımı programında bir gönüllü kuruluş 13 milyon dolarlık sağlık yardımı yapmıştır. Acil yardım girişimi çerçevesinde de 1 milyon dolarlık sağlık yardımı ulaştırılmıştır. 1994 MY içerisinde ABD Tarım Bakanlığı (USDA) Kazakistan'daki muhtaç kesimlere 7 milyon dolarlık yiyecek yardımı göndermiştir. USDA, Kazakistan ta-

rımını geliştirmeye yönelik daha kapsamlı projeler üzerinde de çalışmaktadır. İnsani yardımlar 1994 yılında Kırgızistan'da heyelan sonucu zarar görenlerin yaralarını sarmak için yeniden gündeme gelmiştir (31). Amerika, acilen gönderdiği 125 bin doların yanında, Amerikan-Japon ortak programı çerçevesinde Kırgızistan'a 1 milyon dolarlık yardım ulaştırılmıştır. Geriye gidildiğinde 1992 yılında OPH çerçevesinde resmi ve özel kurumlar çerçevesinde 24.3 milyon dolar sağlık yardımının ulaştırıldığı görülmektedir. Bu arada USDA 1994 yılı içerisinde değeri 30 milyon dolara yaklaşan gıda yardımı yapmıştır (32). Türkmenistan'a OPH çerçevesinde resmi kanallardan 626 bin dolar, gönüllü kuruluşlardan 3.3 milyon dolar sağlık yardımı ulaştırılmıştır. Amerikan Kızılhaç Örgütü bölgesel Kızılhaç örgütlerini desteklemek için 500 bin dolar yardımda bulunmuştur. Ayrıca Amerikan-Japon ortak sağlık projesi çerçevesinde Orta Asya'da -Türkmenistan'da dahil- 500 bin bebek bulaşıcı hastalıklara karşı aşılanmış ve 900 bin dolarlık sağlık ekipmanı yardım yapılmıştır. 1994 mali yılında USDA Türkmenistan'a tarım ürünleri satın alınması için 10 milyon dolarlık imtiyazlı ödenek tahsis etmiştir. Özbekistan'a yapılan insani yardıma bakarsak, OPH çerçevesinde 500 bin dolarlık gıda, 5.5 milyon dolarlık acil sağlık yardımı ulaştırılmıştır. Gönüllü kuruluşların yaptığı 4.8 milyonluk sağlık yardımına, USDA'nın yaptığı 4.2 milyonluk gıda yardımı 1994 yılında eklenmiştir (33). İnsani yardıma en fazla ihtiyaç duyulan ülke Tacikistan olmuştur. Özellikle Tacikistanlı göçmenlere yönelik yardım 1994, 1995 ve 1996 mali yılları bütçelerinde yer almıştır. 1995'te 7.15 milyon civarında gerçekleşen yardım, 1996 yılı için 5 milyon dolar olarak tasarlanmıştır. Ayrıca BM Gıda ve Tarım Organizasyonunun (FAO) 2 Şubat 1996'da Tacikistan'da ciddi ihtiyaç bulunduğu dair yapılan çağrıdan sonra Amerikan yönetimi uluslararası kuruluşlar çerçevesinde Tacikistan'a en fazla yardım yapan ülkeler arasında yer almıştır (34).

Yatırım ve Ticaret

ABD Dışişleri Bakan yardımcısı Talbott, Amerika-Orta Asya İş Konferansında, "Amerika'lı işadamlarının bölgede diğergamlık için değil; cazip bir iş olduğu için yatırım yaptıklarını" söylemiştir. Aynı konferans sonrasında, Temmuz 1994'te bir Orta Asya-Amerika Girişim Fonu kurulmuş ve beş yıl için 150 milyon doların üzerinde bir bütçe tahsis edilmiştir. Bu girişimin öncesi ve sonrasında imzalanan çeşitli işbirliği anlaşmalarının tümü, Amerika-Orta Asya yatırım ve ticaretinin ihtiyaç duyduğu yasal ve maddi altyapının tesisini hedef almıştır (35). Kazakistan ile karşılıklı üst düzey ziyaretler esnasında savunma

sanayinin yenilenmesi için varılan uzlaşmalar aynı amaca hizmet etmiştir.

Eximbank, Türkmenistan ve Özbekistan'a ihtiyaç duyulan gıda ve sağlık malzemelerinin alınması için kısa vadeli ödenek ve garantiler vermektedir. Ayrıca Deniz Aşın Yatırım Kuruluşu (OPIC), beş Avrupa devleti ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır (36). Yardım ve işbirliği altbaşlığı içinde belirtildiği gibi bu Cumhuriyetlere yapılan yardımların en önemli hedeflerinden birisi karşılıklı ticareti artırmaktır. Clinton yönetimi global rekabette Japonya, Çin ve Güney Kore'nin gerisinde kalmamak için Orta Asya'ya yapılacak yatırımların artırılması taraftarıdır.

Amerikan yönetimi Kazakistan ile Şubat 1993'te karşılıklı olarak en fazla gözetilen devlet statüsü kazandıran bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşma gereğince her iki taraf karşılıklı ticari temsilcilikler açmış ve ikili ekonomik ilişkileri geliştirme yönünde faaliyetler başlatmışlardır. 1992 Mayıs'ında imzalanan ve Amerikalı müteşebbüslere özel haklar sağlayan anlaşma, 1993 Ekim'inde çifte vergilendirmeyi kaldıran protokolün imzalanması ile güçlendirilmiştir. Öte yandan OPIC, imzalanan anlaşma çerçevesinde Kazakistan'da petrol ve keşif araştırmaları yapan iki şirkete 80 milyon dolar finansman sağlamıştır. Kırgızistan ile iktisadi ilişkiler benzer bir seyir izlemiştir. 1992 Ağustos'unda en fazla gözetilen ülke anlaşması, 1993 Aralık'ında bir yatırım anlaşması imzalanmıştır. Vergileri düzenleyecek bir anlaşma üzerinde çalışmalar bitirilmiştir. Özbekistan ile en fazla gözetilen ülke anlaşması 1993 Kasım'ında, karşılıklı yatırım anlaşması ise 1994 Mart'ında imzalanmıştır. Türkmenistan ve Tacikistan ile ikili ticari ilişkiler daha alt seviyede seyretnmektedir. Bu iki ülke ile de bir takım karşılıklı yatırım anlaşmaları imzalanmıştır (37).

Tablo 2. ABD'nin Orta Asya Cumhuriyetleri ile Yıllara Göre Dış Ticareti (1000 dolar)

ÜLKELER	İHRACAT			İTHALAT			TİCARET DENGESİ		
	1992	1993	1994	1992	1993	1994	1992	1993	1994
Kazakistan	15.000	68.000	131.000	21.000	41.000	60.000	6.000	27.000	71.000
Özbekistan	51.000	73.000	90.000	7.000	3.000		51.000	66.000	87.000
Kırgızistan	2.000	18.000	6.000	1.000	2.000	8.000	1.000	16.000	2.000
Tacikistan	9.000	12.000	15.000	2.000	18.000	60.000	7.000	6.000	44.000
Türkmenistan	35.000	46.000	137.000	1.000	2.000	2.000	34.000	44.000	136.000

500 bindolardan az.

Kaynak: US Department of Commerce, Statistical Abstract of the United States 1995, (Springfield: National Technical Information Service, 1995).

Tablo 2'deki dış ticaret verileri ve bahsedilen boyutları ile ticari ilişkiler gelişmekte olan ticari ilişkilerin boyutlarını yansıtmaktadır. Bu noktada vurgulanması gereken "büyük paranın" devlet kanalı ile değil dev şirketler vasıtasıyla geldiğidir. Chevron ve Philip Morris gibi büyük şirketler bölgede yaptıkları 3 milyara yakın yatırımın önümüzdeki yıllarda birkaç katına çıkması beklenmektedir. Dünyanın en büyük petrol anlaşması Amerikan petrol şirketi Chevron ile Kazakistan arasında, Kazakistan'ın Tengiz ve Korolev bölgeleri rezervlerini çıkarma amacıyla imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma 40 yıllık bir dönem kapsamakta ve 20 milyar dolarlık bir yatırımı öngörmektedir (38).

Bölgeye yönelik Amerikan-İsrail ve Amerika-Türkiye, bazen de bu üç ülkenin birlikte yürüttüğü projelerin yanı sıra, bu üç ülkenin işadamlarının da bölge ile ticari ilişkilerinde benzer kombinezonlar içine girdikleri gözlenmektedir (39). Ayrıca, IMF'nin bölge ülkeleri ile imzaladığı anlaşmalar ve çeşitli danışmanlık ilişkileri doğrudan Amerikan çıkarları ile örtüşmektedir (40). Washington'un IMF tarafından önerilen reform paketlerine karşı alınan tavrı yakından izlediği gerçeği malumu ilamdır.

GÜVENLİK İLİŞKİLERİ

Washington'un Orta Asya bölgesindeki temel güvenlik problemi, Kazakistan'da kalan nükleer silahların imhası ve bölgedeki nükleer enerji üretimi ile ilgili tüm faaliyetlerin kontrol altına alınmasıdır. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Kazak kamuoyunda ülkelerinin bir "nükleer güç" olarak kalmasını savunanların bulunmasına karşılık, Almatı 22 Mayıs 1992 tarihinde Stratejik Silahların İndirimi Görüşmeleri Anlaşmasını (START) ve Lizbon protokolünü imzalayarak nükleer silahlardan arındırılmış bir ülkeye dönüşmüştür. Kazakistan'ın nükleer silahlardan arındırılması 1993 yılında ABD-Kazakistan çerçeve anlaşması, 1994 Rus-Amerikan zirvesinde imzalanan Amerika-Rusya-Ukrayna üçlü anlaşması ve Yeltsin ile Nazarbayev'in 28 Mart 1994'te imzaladığı anlaşmalarla düzenlenmiştir (41). Yapılan düzenlemelerle Kazakistan nükleer bombalar ve nükleer savaş başlıklarından tamamen arındırılmıştır. 1995 Nisan'ına gelindiğinde, SS-18 füzelerinden yaklaşık 1040 nükleer başlık Rusya'ya transfer edilmiştir ve füzelerin aktarımına da devam edilmektedir (42). Nükleer silahların içerdiği değerli uranyum madeni ve silahların güvenli nakli için Kazakistan'a yapılan ABD yardımından işbirliği ve yardımlar altbaşlığında bahsedilmiştir.

ABD'nin güvenlik endişeleri, sadece nükleer silahları değil, Kazakistan ve Özbekistan'da bulunan nükleer araştırma ve güç reaktörlerini de kap-

samaktadır. Batı medyalarında sıkça bu bölgeden radikal üçüncü dünya ülkelerine ve terorist örgütlere nükleer silah satıldığına dair haberlerin yer alması bu endişeden kaynaklanmaktadır. Bir iddiaya göre ise, CIA, MOSSAD ile beraber bölgedeki nükleer teknoloji uzmanlarını sıkı gözlem altında bulundurmaktadır (43).

ABD'nin bölgede ikinci derecede öneme sahip güvenlik endişesi İslami radikalizm korkusudur. Amerikan think-tanklarının bir dizi çalışma yaptığı, ancak hala anlaşılamayan bu korku, Washington'da siyaseti meşgul etmeye devam etmektedir. Endişe esas olarak Orta Asya'da zuhur edecek bir İslami radikalizm dalgasının ABD'nin bölgedeki müttefiklerine de sıçrayabileceği şeklinde formüle edilmektedir. Amerika'nın bölgedeki müttefiklerinin bir takım problemlere rağmen- demokratikleşme sürecinde önemli mesafeler katettikleri ve demokrasiden geri dönüşün mümkün olmadığı gerçeği gözardı edilmektedir. Ayrıca Orta Asya İslamının temel dinamiği Sufizm çok net anlaşılabilmiş değildir (44). Orta Asya'da Batıyı endişeye sevkeden ilk hareket, 1988 Aralık ayında Taşkent'te Özbek öğrencilerinin ani gösterilerinde İslami bazı terimleri slogan olarak kullanmaları ile gerçekleşmiştir (45). Bu gösteriden sonra diğer Orta Asya devletlerinde İslamın kamusal yaşantıya aktif olarak girmesi ile yaşanan gelişmeler, Amerikan siyaset ve akademi çevrelerinde değişen oranlarda İslami radikalizmin yayılması olarak nitelendirilmiştir (46).

Yukarıda değinilen nükleer silahların yayılması ve İslami radikalizm endişelerinin kesiştiği noktada İran İslam Cumhuriyeti durmaktadır. ABD'nin bölgede önemli güvenlik hedeflerinden birisi de, İran'ın çevrelenmesi ve rejimini bölgeye ihraç etmesinin engellenmesidir. İran'ın sadece bölgedeki Şii nüfus ile değil, diğer toplumlarla da iyi ilişkiler kurması Washington'un dikkatini çekmeye yetmiştir. Ancak sorun İran olunca, problem formüle edilirken Fars milliyetçiliği ve İslam'i gelişme tam olarak ayırlanamakta, bazen de yanlış tespitlere varılmasına yol açılmaktadır. İran'daki İslami dirilişin ve Orta Asya İslamının temel dinamikleri arasında ne gibi farklar olduğu, birinin diğerini doğrudan besleyip besleyemeyeceği konusunda çok ayrıntılı çalışmalar henüz yapılmış görünmemektedir. Cari durumdan anlaşılabileceği üzere bu girift bilmece ABD dış politika yapımcılarını bir müddet daha uğraştıracak gibidir.

ABD'nin Orta Asya'da ilgilendiği son güvenlik sorunu iç savaşlar ve muhtemel sınır çatışmalarıdır. Bu tip istikrarsızlıkların hakim olduğu ortamlarda - Tacikistan örneğinde görüldüğü gibi- ABD'nin savunduğu demokrasi ve serbest pazar ekonomisinin serpilip gelişmesi zorlaşmaktadır. Amerikan yönetimi sorunların BM şemsiyesi altında çözülmesini savunmakta, ancak Kazakistan lideri

Nazarbayev'in 1994 yılında gündeme getirdiği bölgesel barış gücü kurulması ve bunun BM barış gücü statüsü kazanması fikrine olumlu bakmamaktadır (47).

SONUÇ

1990'lı yılların hemen başında yarım asırdan fazla süren Soğuk Savaş sona ermiş, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden süreç içerisinde ABD, dünya politikasında daha önce sahip olmadığı kadar prestij ve hareket serbestisi kazanmıştır. Amerikan yönetimi Soğuk Savaş sonrası dönemde zafer sarhoşluğu içerisinde düşmemiş, yeni dönemin getirdiği/dayattığı fırsat ve sorumlulukların bilincinde hareket etmeye çalışmıştır.

"Şeytan İmparatorluğunun" tarihin derinliklerine gömülmesinin en önemli sonucu doğu bloku ülkeleri ve eski Sovyet Cumhuriyetlerinin önünde yepyeni ufukların açılması olmuştur. Washington bu gelişmeye kayıtsız kalmamış, söz konusu devletlerin dünya sistemine sağlıklı bir tarzda entegrasyonu için girişimler başlatmıştır. Makalenin başından bu noktaya kadar çizilen bu çerçeve içerisinde- ABD-Orta Asya ilişkileri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Anahatları ile Amerikan yönetiminin iktisadi, siyasi ve güvenlik ilişkileri çerçevesinde ülkelere göre farklılaşan politikalar uygulayarak uzun vadeli stratejik hedef olan *bölgedeki Amerikan çıkarlarının en üst seviyede gözetilmesi* ilkesine göre hareket ettiği gözlenmektedir.

Türkiye perspektifinden bakıldığında, tercihini Batı kampından yana yapan bir ülke olması açısından Türk-Amerikan ilişkileri, Türk dış politika davranışının belirlenmesinde özel önem arz etmektedir. Türkiye'de son dönemde Orta Asya'ya doğru gözlenen eğitim ve ticaret hamlesi ülkedeki mevcut dinamizmi göstermesi açısından anlamlıdır. Bu bağlamda halk katından, siyaset katına doğru güçlü bir baskı vardır. Türk insanı Asya steplerinde ülke ekonomisindeki tıkanmayı açma, yeni iş imkanları meydana getirme mücadelesi içindedir.

Dönemin Başbakanı Tansu Çiller'in Türkiye'nin Batıya 60 milyonluk nüfusuna 200 milyon Türkçe konuşan insanı ekleyip geleceğini duyurması, devletin de halkın ulaştığı kıvama yaklaştığını göstermektedir. Türkiye, Doğu'dan Batı'ya yönelen trenin ilk vagonu olma şansını yakalamıştır. Bu şans iyi değerlendirilme büyük oranda, uzun vadeli stratejiler belirleme ve bu stratejilere kısa vadeli taktik-manevralarla ulaşılma kabiliyetine bağlı olacaktır. Türk Dış Politika yapımcılarının cari konjonctürün dayatmalarını uzun dönemli ülke çıkarları çerçevesinde değerlendirmeleri strateji eksikliğinin giderilmesini sağlayacaktır.

Aynı ilişki, Amerika-Türkiye-Orta Asya ekseninde de geçerlidir. Türkiye pazarlık potansiyeli ve gücü olan bir ülkedir. Bu ekseninde, Amerika'nın Rusya'ya

yönelmesi İran ile ilişkiler de denkleme katılırsa- Türkiye'yi zor durumda bırakabilecektir. Bölgede ABD eksenli İsrail-Türkiye ittifakının Türkiye açısından bazı problemler doğurduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca Rusya ile karşı karşıya gelmek Türkiye'nin çıkarlarına uygun değildir ve Ankara'yı bölgesinde yalnızlığa itecektir. Olgan Bekar'ın ifade ettiği gibi:

Sovyet sonrası dönemde Rusya Federasyonu ile ilişkiler Türkiye açısından Soğuk Savaş dönemine göre daha fazla önem kazanmıştır. Avrupa'da yeni bir bölünme çizgisinin ortaya çıkması ve Rusya'nın bu çizginin bir tarafı olması Türkiye'nin çıkarlarına uygun değildir. Batı tarafından NATO'nun genişlemesi karşılığında Rusya'ya verilecek ödünler Rusya'nın "yakın çevresi"nde istediği gibi hareket etmesi ve AKKA limitlerini aşması olmamalıdır (48).

Uzmanın özlü ifadelerle belirttiği gibi, Amerika'nın Rusya eksenine kayması Türkiye'nin işini zorlaştıracığından, Ankara muhtemel kayıpları pazarlık unsuru yapmalıdır. Bu arada, Rusya'daki milliyetçi eğilimlerin güçlenmesi ihtimali ABD'nin Türkiye ile yaklaşması, dolayısıyla Türkiye'nin de Orta Asya'ya daha fazla itilmesi manasına gelecektir. Görüldüğü gibi Türkiye'nin her iki durumda da pazarlık gücü vardır ve tercihlerini kendi çıkarlarını en üst seviyede gözeterek şekilde yapacaktır. Türkiye'nin bölgesel çıkarlarına aykırı gelişmelerin önüne geçilmesi hem Orta Asya devletlerinin, hem de ABD'nin çıkarıdır.

DİPNOTLAR:

1. Peter Schweizer, "Who Broke the Evil Empire?" **National Review**, no.10 (30/5/94), 47.
2. "Statement before the Subcommittee on Foreign Operations, Export Financing and Related Programs of the House Appropriations Committee, Washington, DC, May 10, 1994" **Dispatch**, no.21 (23/5/94), 332-338.
3. Warren Christopher, "Toward a Secure, Free, and Fully Integrated Europe," **Dispatch**, no.25 (20/6/94), 403.
4. Jim Nichol, **Central Asia's New States: Political Developments and Implications for U.S. Interests**, CRS Issue Brief, (Washington: Library of Congress, 1996), 2.
5. Strobe Talbott, "Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia," **Dispatch**, no.19 (5/9/94), 281.
6. Nichol, a.g.e., s.2.
7. Strobe Talbott, "An Address by US Deputy Secretary at the US-Central Asia Business Conference Washington, DC, USA, May 3, 1994," **Presidents & Prime Ministers**, no.5 (Eylül/Ekim 1994), 34.
8. "Statement by White House Press Secretary Dee Dee Myers, Washington, DC, July 15, 1994," **Dispatch**, no.30 (25/7/94), 510.
9. **Turkish Daily News**, 11 Aralık 1993.
10. **Turkish Daily News**, 16 Şubat 1994.

11. **Turkish Daily News**, 6 Nisan 1995.
12. "Fact Sheets: Central Asian Republics," **Dispatch**, (9/5/94), 282.
13. **Human Rights and Democratization in the Newly Independent States of the Former Soviet Union**, CSCE Report (Washington, DC: GPO, 1993), 192; Martha Brill Olcott, "Central Asia on Its Own," **Journal of Democracy**, no.4 (Ocak 1993), 92-103.
14. Christopher Panico, "Turkmenistan Unaffected by Winds of Democratic Change," **RFE/RL Research Report**, (22/1/1993), 6-10. Esedullah Oğuz, "Türkmenistan'da Basın ve Yayın Özgürlüğü," **Yeni Forum** 16, no.317 (Ekim 1995), 41-47; Esedullah Oğuz, "Dünden Bugüne Türkmenistan," **Yeni Forum** 17, no.325 (Haziran 1996), 23-28.
15. Roger Kangas, "Recent Developments with Uzbek Political Parties," **Central Asian Monitor**, no.4 (1992):22-27.
16. Nichol, a.g.e., s.3.
17. Stanislav Lunev, "Future Changes in Russian Military Policy," **Prism: A Bi-Weekly on the Post-Soviet States**, no.3 (Şubat 1996).
18. Nadir Özbek, "New Trends in Russian Foreign Policy and the Turkic Republics," Yayına Hazırlayan Çalışma; ayrıca Çin-Rusya yakınlaşması için bkz. Peter Ferdinand, "Working Toward a Serious Partnership with China," **Transition** 1, no.17(22/9/1995), 8-11.
19. Daha fazla bilgi için bkz. Chen Mingshan ve He Xiquan, "Features and Prospects of the Situation in the Central Asian Region," **Foreign Affairs Journal** (Beijing), no.37(1995); Chang Qing, "Brief Analysis on China's Relations with the Five Central Asian Nations," **Foreign Affairs Journal** (Beijing), no.33 (September 1994); Peter Ferdinand, "The New Central Asia and China," der. Peter Ferdinand, **The New Central Asia and Its Neighbours**, içinde, (London: Pinter, 1994).
20. Olgan Bekar, "Çin ve Bah Türkistan," **Avrasya Dosyası**, no.2 (Yaz 1995), 47-55; Bülent Aras, "Çin-Orta Asya İlişkileri," **Yeni Forum**, no.326 (Temmuz 1996), 15-16.
21. Daha fazla bilgi için bkz. Bülent Aras ve Mehmet Dikkaya, "Avrupa Türk Cumhuriyetleri İlişkileri," **Yeni Forum**, (Ağustos 1996), 11-18.
22. Daha fazla bilgi için bkz. Sharly Cross, "The Questions of NATO Expansion: Searching for the Optimal Solution," **Mediterranean Quarterly**, no.1 (Kış 1996); Stanley R. Sloan, "US Perspectives on NATO's Future," **International Affairs** 71, no.2 (1995).
23. Türk Dış Politikası davranışlarındaki yeni yönelimler için bkz. Kemal Kirişçi, "New Patterns of Turkish Foreign Policy Behavior," der. Çiğdem Balım et al. **Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s**, içinde, (Leiden: E.J.Brill, 1995), 1.
24. Seyfi Taşhan, "The Caucasus and Central Asia: Strategic Implications," **Foreign Policy** (Ankara), nos.3-4 (1993).
25. Daha fazla bilgi için bkz. Bülent Aras, "İsrail'in Yeni Stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya'nın Yeri," **Avrasya Dosyası**, no.4 (Sonbahar 1995/96), 184-198.
26. Leon T. Hadar, "The Last Days of Likud: The American-Israeli Big Chill," **Journal of Palestine Studies**, no.4 (Yaz 1992), 68.
27. Bülent Aras, "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri," **Avrasya Dosyası**, no.3 (Sonbahar 1996). (Yayınlanacak)
28. Graham Fuller, "Orta Asya'da İki Rakip: İran ve Türkiye," **Strateji**, no.1 (1995).
29. İran'ın işbirliği yapabileceği alternatif ülkeler konusunda; Pakistan'ı bölgede Amerika'nın tek alternatifini olarak gören görüş için bkz. Abdul Shakoor, "Orta Asya: Amerika'nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları," **Avrasya Etütleri**, no.2 (Yaz 1995), 19-20; Hindistan'ın Orta Asya stratejisi için bkz. P. Stobdan, "Emergence of Central Asia: Strategic Implications," **Strategic Analysis** (Yeni Delhi) 18, no.3 (Haziran 1995). Raphael Israeli,

"Return to the Source: The Republics of Central Asia and the Middle East," **Central Asian Survey**, no.1 (1994); Philip Robin, "The Middle East and Central Asia," der. Peter Ferdinand, **The New Central Asia and Its Neighbors**, içinde, (London: Oxford University Press, 1994).

30. Nichol, a.g.e., s.13.
31. "Statement before the Subcommittee on Foreign Operations...", 335-336.
32. **Fact Sheets...**, 290.
33. **Fact Sheets...**, 293-298.
34. Nichol, a.g.e., s.16.
35. Strobe Talbott, "Promoting Democracy...", 280-282.
36. Nichol, a.g.e., s.14.
37. İkili ekonomik ilişkilerin ayrıntıları için bkz. **Fact Sheets...**, 282-297; "The US and Kazakhstan: A Strategic Economic and Political Relationship," **Dispatch** 5, no.8 (21/2/94), 97-99.
38. **Milliyet**, 8 Nisan 1993; **Dünya**, 7 Nisan 1993.
39. "Orta Asya'da Türk, ABD, İsrail Ortaklığı," **Milliyet**, 11 Kasım 1994.
40. IMF'nin bölgede oynadığı role eleştirel bir bakış için bkz. Shokoor, a.g.e., s.20-21.
41. Daha fazla ayrıntı için bkz. Zachary S.Davis ve Jason D.Ellis, **Nuclear Proliferation: Problems in the States of the Former Soviet Union**, CRS Issue Brief, (Washington: Library of Congress, 1995).
42. Amy F.Woolf ve Theodor W.Galdi, **Nuclear Weapons in the Former Soviet Union: Location, Command, and Control**, CRS Issue Brief, (Washington: Library of Congress, 1996).
43. Anoushiravan Ehteshami ve Emma C.Murphy, "The Non-Arab Middle East States and the Caucasian/Central Asian States: Iran and Israel," **International Relations** (London) 12, no.1(Nisan 1994), 103.
44. ABD yönetiminin Sufizmi fundamentalizm potansiyeli barındıran bir unsur olarak değerlendirmesine eleştirel bir bakış için bkz. Mehrdad Haghighi, "Islam and Politics in Central Asia," **World Affairs**, no.4 (Bahar 1994), 186-199.
45. Martha B. Olcott, "Gorbachev's National Dilemma," **Journal of International Affairs**, no.42 (Bahar 1989), 399.
46. Daha fazla bilgi için bkz. Mutahir Ahmet, "Radikal İslam ve Orta Asya," **Avrasya Etütleri**, no.3 (Sonbahar 1994), 55-61; Robert D.Kangas, "Özbekistan'da İslam'ın Üç Yüzü," **Yeni Forum**, no.323 (Nisan 1996), 19-23; Bhavna Dave, "Kazakistan İslam'ı ve İslam Tehdidini Ke-fediyor," **Yeni Forum**, no.324 (Nisan 1996), 16-19; Abdurrahman Abduvakhitov, "Islamic Revivalism in Uzbekistan," der. Dale Eickelman, **Russia's Muslim Frontiers**, içinde (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 96-97.
47. Nichol, a.g.e., s.6.
48. Olgan Bekar, "NATO'nun Genişlemesi Rusya ve Türkiye," **Avrasya Etütleri**, no.1 (İlk-bahar 1996), 77.

İslamiyet Orta Asya'da Mit mi Gerçek mi ?

Günden PEKER

Sovyetler Birliği'nin dağılması sadece beş Orta Asya Cumhuriyetini bağımsız yapmakla kalmamış, aynı zamanda İslamiyeti bir azınlığın dini olmaktan çıkarıp, çoğunluğun dini yapmıştır. Din, milliyet gibi politik kimliğin bir unsuru olarak değerlendirilebildiğinden modern uluslararası ilişkilerde dış politikanın önemli bir unsuru olarak da analiz edilmeye başlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla uluslararası arenada ve özellikle de Rusya'da, ortaya çıkan stratejik ve politik boşluğun İran veya Türkiye tarafından doldurulacağı yorumları yapılmaya başlanmıştır. Rusya Federasyonu, İslami köktencilik en başından beri toprak bütünlüğünün ve istikrarının gerçek düşmanı olarak gördüğünü ilan etmiştir. İran'ın politikalarının Orta Asya'yı İslami köktencilik maruz bırakabileceği korkusu, Rusya'yı mobilize etmiş ve Batı'nın Türkiye'yi desteklemesi sonucunu doğurmuştur. Orta Asya, bir anda yeni bir "Büyük Oyun" alanı, Kemalist -laik Türkiye ve İslami köktendinci İran da oyuncular olarak lanse edilmiştir.

1990'lı yıllar politik İslamın dünya sahnesinde yeniden hız kazandığı zamanlar olmuştur. İki kutuplu Soğuk Savaş yıllarının sona ermesi devletlere daha geniş manevra alanı bırakmış, öte yandan komünist ideolojinin çökmesiyle ortaya çıkan ideolojik boşlukta, İslam dininin reform ve iyileşme mesajı geniş halk desteği almıştır. Moskovit idarenin başlangıcından itibaren Rusya, güneyindekileri ülkenin istikrar, güvenlik ve toprak bütünlüğü için tehlikeli görmüştür. 1917 Devrimi her ne kadar Sovyet Müslümanlarının dinsel özerklik elde edebilmeleri için büyük bir fırsat olmuş olsa da Sovyet Hükümeti onlara böyle bir özgürlük tanımaya yanaşmamıştır.

* Günden PEKER, TİKA'da uzman olarak çalışmaktadır.

Ruslar 19.yüzyılda Orta Asya'yı işgal ettiklerinde İslamiyet hayatın her alanına nüfuz etmiş olduğundan halkın dinsel hayatına çok fazla müdahale etme şansı bulamamışlardır. Macar şark bilimci Vambéry 1875'de Rusya İslamiyet mücadelesiyle büyüdü ve genişledi " der. "Rusya İslam dinine en ciddi darbeyi vuran ve dinin en büyük düşmanıdır" (1). Devlet politikası olarak yürütülen ateizm propogandası insanları dinlerinden uzaklaştırmıştır. Rusların anti-İslam politikası çok dikkatli bir şekilde formüle edilmiştir. Politik hedef; tüm Müslümanların komünizminin kontrolüne sokulmasıydı. Müslümanlar arasında komünizmin yaygınlaştırılabilmesi için Molla Nur Vahidov önderliğinde "Müslüman İşleri Müftülüğü " kurulmuştur. Sovyet Hükümeti 1926'da Türkistan'da Militan Ateist Birliğini kurdurmuştur. Nisan 1929'da dini grupların örgütlenmeleri ve dini vecibelerin yerine getirilmesine yönelik kurallar belirlenmiştir. İslamiyet karşıtı mücadele Müslümanların dini görevlerini minimum kişisel düzeyde sürdürmelerine neden olmuştur. Komünistler, ateist hareketi güçlendirmeyi, İslamiyeti köttülemeyi, Allahı, Kuran-ı Kerim'i reddetmeyi politikalarının bir parçası haline sokmuşlardır. Müslümanların elle tutulur sayıda cami, dini eser ve din adamına sahip olmayışları ve dini vecibelerini serbestçe yerine getirmemiş olmaları komünistlerin bu politikada başarılı olduklarını ortaya koymaktadır. Bolşeviklerin politikası bütün milletleri bir çatı altında birleştirmek ve Sovyet insanı yaratmaktır. Bu bağlamda, birçok sürgün yapılmış, ve zoraki göçler olmuştur. Halk dini inançlarını terketmeye ve bunun yerine Marksist-Leninist ideolojiyi benimsemeye zorlanmıştır. Geleneksel İslami kurumlar yıkılmış, cami ve medreseler somut maddi destekten yoksun bırakılmıştır. Tarihi İslami mekanlar kapatılmış veya çeşitli sosyal kurumlara dönüştürülmüştür.

1918 Sovyet Anayasası dini, bireylerin kişisel bir işi olarak benimsemiş olmasına rağmen, hükümet her zaman dinleri ortadan kaldırmaya veya devlet kontrolü altında tutmaya çabalamıştır. 1943'de Ufa Müftüsü Abdül Rahman Resuloğlu Stalinle imzaladığı bir anlaşma çerçevesinde Müslümanların Orta Asya'da her türlü dini vecibelerini ve törenlerini kurulacak idari bir yapılanma ile serbestçe yapabilmelerine fırsat vermiştir. İkinci Dünya Savaşı boyunca Sovyetler Birliği ülkedeki bütün dinlerin kurumsal örgütlenmesine izin vermeye zorlanmıştı. Doğal olarak ülkedeki Müslümanlar da komünist idare altındayken

dini inançlarını canlı tutabilmek için her yola başvurmuşlardı. Rusların hedefi ise *homoislamicus* (islamibirliktelik) inancına karşı bir *homosovieticus* (sovyetbirlikteligi) yaratabilmektir. Perestroika ile birlikte Sovyetler Birliği'nde dini serbestlik açısından daha olumlu bir hava oluşmuş ve dini grupların üyeleri kendilerini daha kolay ve serbestçe ifade edebilme özgürlüğüne kavuşmuşlardır. Müslümanlar bu noktada İslamiyeti bir kimlik olarak görmeye başlamışlardır. Uzun zamandan sonra çeşitli Kuran kursları, camiler açılmıştır. Ancak, yine de İslam dininin sosyo-kültürel bazda kurumsallaşması çabaları 1993 yılına rastlar. İlk önce Kazakistan, daha sonra sırasıyla Tajikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan, Özbeklerin denetiminde olan "Orta Asya ve Kazakistan Ruhani Kurulu"ndan ayrıldılar. Günümüzde, Müftülük Orta Asya'daki dini işlerden sorumlu kurum olarak görev yapmaktadır.

Dinin uluslararası ilişkilerde gün geçtikçe önem kazandığı günümüzde İslamiyetin sosyal, kültürel, politik ve ekonomik değişimlerin ışığında ve dinsel kimliğin milli kimliği nasıl etkilediği özellikle Orta Asya örneğinde incelenmelidir. Dine dönüş çerçevesinde ve komünizmin yıkılmasının sağladığı rahatlıkla birçok Orta Asyalı Müslüman olmayı bir kimlik ve İslam dinini transformasyon için bir araç olarak algılamaya başlamıştır (2). Orta Asya'da geleneksel sünnet, cenaze ve Ramazan törenleri Müslümanlığın önemli sembolleri olarak algılanmakta ve Müslümanların Slavlardan farklılıklarını ortaya koymaktadır. Sık sık dile getirilen *homoislamicus-homosovieticus* tanımlaması bu farklılığın bir sonucu olarak ortaya konulmaktadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte artık resmi bir ideolojileri olmayan Orta Asya halkları; İslamiyeti sosyal, etnik ve kültürel kimliklerini yeniden keşfetmek için bir araç olarak görmektedirler.

Ancak Müslümanlığın Orta Asya'da daha geniş bir rol ve işlev sahibi olabilmesinin önünde bazı engeller de vardır. Bunlardan en önemlileri;

MEZHEP FARKLILIKLARI

Komünist ideolojinin çökmesinden sonra Orta Asya'da güçlenen İslam olgusunun özellikle İran'ın desteğiyle militan ve köktenci bir karakterde olduğundan korkulmaktadır. Ancak bunun, Sünni-şii farklılığı dikkate alındığında İslami şahlanmanın İran olsa da, olmasa da kaçınılmaz olduğu bir gerçektir.

Orta Asya Müslümanlarının çoğunluğu İranlı Müslümanlardan farklı olarak Sünnidir. Şilikte, din adamları Allahla kul arasına girmeye yetkilidir, bu yüzden mollalar Allah adına önemli liderlik görevleri üstlenebilmektedirler. Sünnilikte ise din adamları ancak Allah adına inananlara tavsiyede bulunabilirler. Orta Asya'da dinsel yönetim mekanizmaları İran'da olduğu kadar gelişmemiştir. Ve, bu mezhep ayrılığının yarattığı farklılık Orta Asya için en büyük dış tehlike olarak kabul edilen İran'ın işini zorlaştırmaktadır.

BÜROKRATİK YAPININ MİLİTAN BİR İSLAM İÇİN UYGUN OLMAYIŞI

Orta Asya ülkelerinde bürokratik yapı Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra değişmemiştir; yani üst düzey yönetimde halen zorla ateist yapılmış kadrolar bulunmaktadır. Bu kadrolar ateist eğitim almış olup, hepsi İslami yönetime tamamen karşıdirlar. Sadece bürokratik yapı değil, en üsttekiler de. Ortodoks anlamda İslami bir yönetime sıcak bakmamaktadırlar. Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'da politik İslami partilere yasak getirilmiş, Tacikistan'da ise komünistler İslamcılara karşı kanlı ve uzun bir savaştan sonra yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu olaylar, Orta Asya'daki bürokratik kadroların politik hayatta İslam dininin geniş bir rol oynamasına izin vermeyeceklerini ortaya koymaktadır. Bir başka önemli nokta ise Orta Asya ülkelerinin ekonomik yardım ve dış desteğe ihtiyaçları olduğudur. Ancak, İslami temellere dayanan devletlerin uluslararası kaynaklardan ne kadar yardım alabilecekleri şüphelidir.

DİNSEL YAPININ ZAYIF VE DAĞINIK OLMASI

Orta Asya ülkelerinde dini kurumlar ne sayı olarak ne de kurumsallaşma seviyesi bakımından gelişmiş sayılabilirler. Ayrıca, dinsel yapıyı destekleyecek vakıf veya bireysel destekten yoksundurlar. Bütün bunlar dış destekli ve köktenci karakterli İslamın Orta Asya'da gelişmesini önleyici özelliktedir. İslami kurumlar da üst düzey yetkililerin kontrolü altındadır. Orta Asya halkları, İslam dinini yeni toplumlarının kavramsal ve ideolojik açılarından desteklenmesi için gerekli görüyorlarsa da, dini görüşleri İran'daki gibi köktenci karakterde olması beklenmemektedir.

TOPLUMUN PSİKOLOJİSİ

Orta Asya halklarında geniş çaplı bir toplumsal harekete sebep olabilecek geleneksel Batı karşıtı bir tepki gelişmemiştir. Yine devrime (İslami) temel teşkil edebilecek sınıflararası ekonomik ve sosyal uçurumlar da yoktur. Komünist ideolojinin çökmesinden sonra en üstten en alta her birey yeni milli rönesansı için çalışmaktadır. Bu insanlar ateist Sovyetler Birliği ile İslam uygarlığının eklektik karışımı olan bir mirasa sahiptirler. Bazıları İslami kültürün baskılar sonucu sadece yeraltına indiğini iddia ederken, bazıları da İslamiyetin bölge halklarının düşünce ve hayat yapısına hakim olmak için bir kıvılcım beklediğini düşünmektedirler. Yine de, ağır bir geçiş döneminden sonra Orta Asya halklarının ne bir İslami devrime ne de komünist devrime sıcak baktıkları söylenebilir.

ORTA ASYA'DAKİ İSLAMİ ALTYAPININ HETEROJEN OLMASI

Sosyal yapıya entegre olmuş dini sisteme ciddi zararlar veren 70 yıllık Sovyet yönetiminden sonra, Orta Asya'nın hiçbir zaman homojen olmamış ve gelecekte de olması mümkün olmayan dünya Müslüman grubunun akıntısına kapılmasını beklemek inandırıcı değildir. Sadece tarihsel süreç içinde İslami eğitimin kaleleri olan bazı merkezlere komşu bölgeler, örneğin Fergana Vadisinin köktenci İslami etkiye açık olduğu söylenebilir. Ayrıca, Orta Asya'nın demografik resmine bakıldığında birçok gayri Müslüm grubun varlığı da görülebilir. Bu şartlar altında bölgede köktenci ve herkesi içine alan bir dinsel akımın gelişmesini beklemek gerçekçi görülmemektedir.

MİLLİYETÇİLİK VE İSLAM

Bugün Orta Asya'da varolan dramatik süreçte milliyetçiliğin bir unsuru olan İslamiyet iki önemli rol oynayabilir. İlk 1920'lerin sonlarına kadar kendilerini Müslüman olarak görmüş halkların dini kültürlerine yeniden dönmeleri, daha kritik olan ise Gorbaçov'un 1980'lerde açıklık ve topluma yeni kimlik kazandırma adına yürüttüğü politikalarıyla birlikte İslama düşen görev. İslamiyet tarihte Orta Asya Halkları için bir kimlik kaynağı olmuş, bugün de bu işlevini sürdürmektedir. Bölgedeki insanlar Müslüman olmakla, belli bir milli gruba dahil olmayı aynı kimlik özelliği içinde kabul etmektedirler. Milli adetler dini,

dini adetler ise milli kabul edilebilmektedir.

Ciddi anlamda Müslüman olmayan kişiler bile Müslüman kimliğini kullanarak milliyetlerini vurgulamak amacıyla İslami törenlere katılmakta ve İslami gelenekleri yaşatmaktadırlar. Yine de, Orta Asya'da milliyetin bir unsuru olarak değerlendirilen İslamiyet faktörü, milletlerüstü bir İslami cemaate bağlı olma sonucunu doğurmamaktadır. Birçok Müslüman İslamın beş şartını tam olarak bilmemekte ve uygulamamaktadır. Örneğin, çoğu Orta Asyalı Müslüman Ramazan'da oruç tutmamakta veya hacca gitmemektedir. İşin aslı, aynı topraklarda 200 yıl önce yaşamış olan büyük büyük babalarının dini olan ve sadece gelecekle değil, günlük hayatla da ilgili bir sistem getiren İslam dinine yaklaşmakta ve öğrenmeye çalışmaktadırlar.

İÇ DİNAMİKLER

Her türlü iç veya dış destekli sosyo-politik köktenci İslam politikasının sınırları içinde 25 milyona yakın gayri-Müslüm (birçoğu Rus) yaşayan Orta Asya ülkelerinde rahatsızlık yaratacağı açıktır. Bu yüzden Orta Asya ülkelerinin liderleri bu 25 milyon faktörünü stratejik iç istikrarın bir sabiti olarak değerlendirmektedir.

Orta Asya'da İslami örgütlerin laik rejimlere karşı verdiği mücadele sınırlarötesi bir potansiyele sahiptir. İslamiyetin belki de tek ortak payda olduğu Orta Asya'da sınırları, etnik grupları ve politik yapılanmaları aşan bir kültürel birlik vardır. İslami Canlanma Partisi (İCP) örneğin hem Özbekistan hem de Tacikistan'da faaliyet göstermektedir. Bütün Orta Asya ülkeleri içinde milli ve dini grupların biraraya gelerek komünist rejimi yıkabileceği yegane ülke Tacikistan'dır. Tacik lideri Gazi (3):

"Bizde din ve milliyet arasında müthiş bir birlik vardır, insanlarımız burada yüzyıllarca İslamiyet ile yaşadı. İslamiyet Orta Asya'nın kültürünün ve geleneğinin % 90'ını oluşturur, ve dini birşeyi milli birşeyden ayırtedemeyiz. Ancak, yine de insanlar uzun süre ateist bir sistemde yaşadıkları için İslami bir devlet yapısına hem sıcak bakmıyorlar hem de karşılıklı olarak bağımlı oldukları Slav devletler yakın çevrelerinde İslami temellere dayanan komşular istemiyorlar"

Gazi şöyle devam etmektedir; "Biz komünist devrimin başına gelenlerin İslam devrimine de gelmesini istemiyoruz."

Tajikler, asırlık tarihi ve kültürel bağlarının olduğu İran ve Afganistan'la daha sıkı ilişkiler kurma yanlısıdır. Yeni bir Türkistan kurulması emellerine karşı olup, Rus hegemonyasından çıkıp da bir başka grubun kontrolüne girmeye niyetli değildirler. Beş Orta Asya ülkesinde de faaliyetlerine yasak koyulan İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin temsilcisi Abdullah Yusuf:

"Batılılar İslamdan bahsederken onun sadece fanatik olduğunu söylemekte ve köktenci özelliğini vurgulamaktadırlar. Benim, vurgulamak istediğim bir nokta var; bizim İran'la aramızda bir benzerlik yoktur. İslamiyette Sünnilik ile Şiilik arasında büyük farklılıklar vardır.

Burada devlet başkanı olacak kişinin dini bilgisinin yanında laik bilimlere de vakıf olması gerekir. Pakistan, örneğin bizim için daha uygundur. İhtiyacımız olan şey İslam dininin içinde zaten varolan demokrasi nosyonudur, bu anlamda demokrasi için Kuran'a bir tek söz eklememize gerek yoktur. Bizim insanlarımız için demokrasi hiç bir kısıtlama olmamasıdır. Yönetim tek bir partinin elinde olmayacaktır, herkesi kapsayacaktır, tüm azınlıklar ve etnik gruplar korunacak, özel mülkiyete izin verilecektir. İslam karşıtı politikalara son verilecektir" (4).

Komünist ideolojinin çökmesiyle birlikte İslam belki de onun köktenci şekli Orta Asya'da ve de özellikle Tacikistan'da güçlü bir sosyo-politik güç olarak sahneye çıkabilecektir. Toplumsal huzursuzluk, istikrarsızlık ve ekonomik kriz militan İslama olan eğilimi artırabilir. Oluşan ideolojik boşluk sonucu Özbekistan ve Tacikistan'daki İslami Canlanma Partisi'nin kanatları altında yaratılan muhalefet grupları ve Gazi Ekber Turazhonzoda gibi İslami kesimden isimler, meşru rejimleri İslami kavram ve doktrini kullanarak eleştirmektedirler. Ekonomik sorunlar ile politik ve köktenci İslamın arasında ilişkinin en iyi örneği Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'dan bölümleri içine alan ve İslamın geleneksel ve tarihsel kalesi konumundaki Fergana Vadisi'nde gözlenebilir. Birlik adındaki halkçı, demokrasi yanlısı hareket 1988 yılında kurulmuş ancak bugün Özbekistan'da yasadışı ilan edilmiştir. Birlik yanlıları kültürel ve ekonomik boyutları gözönüne alarak Türkistan'da birlikten yana olup, Rusya ile ilişkilere de önem vermektedirler.

Orta Asya'da İslamın yükselen sesi dış devletlerde bazı sonuçlar doğurmaktadır. Köktencilüğün ya baskın ideoloji ya da devlet düzeni olduğu İran, Afganistan ve Pakistan'ın bölgedeki etkisi artacaktır. İran, sık sık telaffuz edilen İslam devriminin ihracı politikasının aksine bazen maddi yetersizlikler, bazen

imaj, daha fazla ise mezhep ayrılıkları nedeniyle korkulduğu kadar etkili olamamıştır. Türk Hükümeti ise dini merkezlerin tamir ve bakımı ile öğrencilere burslar sağlama politikası gütmüştür. Bir Türkiye kökenli kuruluş olan "Fetih" örneğin tüm eski Sovyetlerde okullar zinciri kurmuştur. Her ne kadar Türk Hükümeti tarafından ilk önceleri tereddütle karşılanmış olsa da, bunun İran'ın varlığına tercih edileceği düşünülmüş, kontrolcü bir yaklaşım sergilenmiştir. Zaten bu ülkelerdeki aileler çocuklarını bu okullara göndermek için yarışmaktadırlar.

İslamiyetin güçlenen rolü bugün en fazla Özbekistan'da hissedilmektedir. Özbekler uzun bir zamandan sonra ilk kez dini vecibelerini serbestçe yerine getirebilmektedirler. Orta Asya'da İslami altyapının en gelişmiş olduğu ülke Özbekistan'dır. Bu da ülkedeki birçok cami, medrese, dini vakıf ve İslami Enstitülerin varlığından anlaşılabılır. Bunların birçoğu ağırlıklı olarak Türkiye ve Suudi Arabistan'ın katkılarıyla restore edilmekte ve onarılmaktadır. Daha muhafazakar bir bölge olarak tanınan Fergana Vadisinde kadınların giyim tarzları da gittikçe kapanmakta, ve birçoğu başlarını örtmektedirler. Yine de İslamiyet buralarda İran'daki gibi algılanmamaktadır. Müslüman olduğunu söyleyen insanların çoğu İslamın beş şartını yerine getirmemekte ve ibadet etmemektedirler. İslamın doktrini bilmekten de uzaktırlar. Steven Grant bunu *eksik İslamlaşma* olarak tanımlamaktadır (6). Kısaca, artan İslami hareket ve merak otomatik olarak İslamın beş şartına uymayı ve tam anlamıyla tapınan Müslümanlar olmayı ve İslama dayanan bir hayat şeklini beraberinde getirmemektedir. Özbek Cumhurbaşkanı Kerimov Kuran'ın Arapçadan Özbekçe'ye kendisi tercüme ettirmiş, ancak İslamı Özbek Anayasası çerçevesinde kontrol altında tutmayı hedeflemektedir. Özbek Anayasasının 31. Maddesine göre "Tüm vatandaşlar vicdan özgürlüğüne sahiptirler. Her vatandaş bir dine mensup olma veya olmama özgürlüğüne sahiptir. Herhangi bir dinin zoraki olarak benimsetilmesi yasaktır" (7). Hükümet Anayasal çerçevede, İslami köktencilik iç veya dış destekli olsun engellemeye kararlıdır.

Tajikistan ve Özbekistan ateist propogandanın İslamiyete olan bağlılığı azaltamadığı iki ülkedir. Örneğin Tajikistan'da 1992 yılında köktenci İslami muhalefet güçlerinin sahneye çıkması, İslamcı grupların milli politik güçleri ham politik ortamda sindirdiklerini ortaya koymaktadır. Öte yandan Özbekistan'da İslamiyeti devlet idaresinin temel taşı haline sokmak isteyen İslami Canlanma

Partisi, Kerimov'un gücünü Birlik ve Erk gibi milli ve laik partilerden daha çok tehdit eden güç haline gelmiştir. Şanlı İslami geçmişi olan Özbekistan milli-dini geleneklerin rönesansını temsil etmektedir.

Sovyet kurumlarının dağılması, ideolojisinin çökmesi ve süregelen ekonomik kriz ile İslam, Orta Asya'da özellikle kimlik arayışı sürecinde önemli bir güç olarak ortaya çıkabilir. Bağımsızlıkla birlikte bu coğrafyaya, müthiş bir İslami canlılık geri gelmiştir. İslamiyet birden bire halkın kimliğini yansıtan önemli bir ortak payda olmuştur. Orta Asya halkı kendilerini Ruslardan ayıran şeyin sadece normatif bir kurallar bütünü olmayıp, aynı zamanda bir hayat biçimi olan İslamiyet olduğunu düşünmektedirler. Artık, Müslüman olduklarını rahatça açığa vurup, İslami kimliklerini ifade eden Orta Asya Müslümanları kendilerini diğer eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinden ayıranın İslamiyet olduğunu anlamışlardır. Çünkü onlara göre İslamiyet, egemenlik ve milliyet kavramlarını içinde barındırmaktadır (8). Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte birçok yeni cami, dini okul, kurs açılmış, insanlar kimlik arayışı içinde yüzlerini İslama dönmüşler, ancak sınır burada çizilmiştir. Orta Asya halkları kişisel inanç sistemlerinin bir parçası olarak İslam ile politik güç olarak İslam arasındaki sınırı çizmektedirler.

Bugün Orta Asya'da politik gündemin önemli bir unsuru sayılan İslam, özellikle kimlik oluşumunda Rusya'nın genişleyen rolüne karşı bir sübap olarak teklifi edilebilir (9). İslamiyet, Müslümanların Slavlardan ayrıldığı bir nokta olmanın yanı sıra, bir hayat felsefesidir de. Orta Asya'da milli duyguların güçlenmesiyle beraber genel bir dini rönesans vardır. Rusya ise İslamın büyüyen gücü karşısında kontrolü elden bırakmamak istemektedir. Tajikistan'daki kriz Rusya'nın İslamiyetin Orta Asya'da artan gücünü nasıl değerlendirdiğinin güzel bir örneğidir. Tajikistan'daki sorun, olayın Afganistan'dakinin bir kopyası gibi gelişmesi korkusunu doğurmuş ve güney sınırların güvence altına alınmasını gerekli kılmıştır. Rusya, Tajikistan'ın İslam devleti olması halinde, kuzeyin İslami köktencilikçe iyice açık hale geleceğini hesaplamıştır. Ve, Afgan Savaşının tatsız anılarına rağmen Rusya'nın Tajikistan'a müdahalesi Yakın Çevresinde İslami faktörün ne kadar ciddiye alındığının bir göstergesidir. Rus dış politikasında etkin iki ekol; Atlantiktçiler ve Avrasyacıların Orta Asya'da İslamiyet konusuna farklı bakış açıları vardır.

ATLANTİKÇİLER

Etno-dini kanışıklıkların Rusya'nın Yakın Çevresinde yaşayan 30 milyona yakın etnik-Rus'un güvenliğini tehlikeye sokacağı ve Rusya'nın müdahalesini gerektireceğini düşünmektedirler. İslami köktencilüğün yayılması potansiyel olarak güney cephesinin güvenlik dinamikleri ile ilintili olduğu için bölgenin güvenliği ve savunması Atlantikçi görüşte önemli bir yere sahiptir. Avrupalılarla Atlantikçilerin İslami tehlike hakkında benzer değerlendirmeleri vardır, ve bu yüzden Ruslar kolaylıkla sözkonusu tehlikeye karşı cephe oluşturabilirler. Yine de ne Orta Asya'da ne de dünya çapında homojen bir İslamdan sözmenin imkanı vardır. Atlantikçiler çıkar ortaklığı nedeniyle Batı'nın Rusya'ya İslami köktenciliği engellemek için inisiyatif vereceğini farzetmektedirler. Böylece, Rusya da Doğulu imajını gizleyerek Orta Asya'yı Batı ile güvenlik işbirliği çerçevesinde uygar devletler seviyesine çıkartacaktır.

AVRASYACILAR

Rus dış politikasının BDT'nin hem iç hem de dış sınırlarını güvence altına alacak şekilde güney kanatla da iyi ilişkiler geliştirmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Orta Asya'nın güvenliği Rusya'nın güvenliğini direkt olarak etkilediği için hayati bir konudur. Rusya'nın çıkarları Orta Asya'daki Rus varlığının da etkileneceği karmaşık etno-vatansal milliyetçilik hareketleriyle zedelenebilir. Güvensiz bir güney, İran, Afganistan ve Pakistan'a davetiye çıkarmak anlamına geleceği için aktivist bir Rus dış politikası elzemdir. Avrasyacılar ilk önce İslamiyetin toptan reddedilmemesi ve muhalefetin dozunun ayarlanması gerektiğini düşünmektedirler. İslam dünyası ve İslamiyet haklı bir güvenlik kuşusu olarak ele alınmalıdır. Rusya'nın Müslüman dünyaya olan coğrafi yakınlığı onun uluslararası ilişkilerini çeşitlendirmektedir. İkinci olarak, Rusya İslamiyetin yayılması ve güçlenmesini önlemek için Batı ile işbirliği yapmamalıdır. Rusya'nın kendi Müslüman vatandaşları, yani kendi iç çevresi ve İslam dünyası ile tarihsel coğrafi bütünlüğü vardır. Rusya tarih boyunca her ne kadar hep İslam ve Türk dünyası ile çevrelenmekten korkmuş ise de Batı dünyası ile ilişkilerini dengelemek ve güvenlik ve savunması için güneyine potansiyel bir ortak gözünüle bakmalıdır. Rusya Slav ve Türk, Ortodoks ve Müslümanın hep sentezini içerdiğinden Türk ve Müslüman unsurlar için bir köprü vazifesi görmüştür. Bu çerçevede, İslamiyeti kontrol edilebilir limitlerde tutup, mümkün olduğu derecede

de etkisini azaltmaya yönelik bir politika izlenmesi gerektiğini düşünmektedirler. Ruslar tarih boyunca İslam karşıtı propoganda ile Müslümanları ateistliğe yöneltmişlerdir. Ancak bugün, çok şehvetli bir İslam karşıtı politikanın ters tepki doğurabileceği düşünülmektedir.

SONUÇ

Dinsel canlanma potansiyel olarak Orta Asya'da iç politik gelişmeleri etkileyebilir. Orta Asya'da geleneksel gücüyle milliyetçilikle eşanlamli olan İslam, ekonomik zorluklarla ateşlendirilip, halkı mobilize ederek bütüncü ve kuvvetli bir sosyal güç olabilir. Yine de, dini altyapılaşmanın henüz tamamlanmamış olması, dinde homojenliğin olmayışı ve mezhep farklılıkları köktenci ve dış destekli bir İslami hareketin gelişmesini önleyecektir. Orta Asya'da İslam, İran'daki gibi bir gelişim süreci ve devrim izleyeceğe benzememektedir. Hükümetler, ihtiyaçları olan yabancı sermaye akışını garanti edebilmek ve etnik gruplar arasında zaten zor sağlanan uyumu muhafaza edebilmek için dinin üzerinde bir çeşit kontrol uygulamaya yoluna gideceklerdir, çünkü en küçük köktenci bir hareket zaten hassas olan etnik dengeleri ve yabancı sermaye akışını tehlikeye sokabilecek niteliktedir. Batılılar çoğu zaman abartılı bir yaklaşımla İslami köktenciliğin kendi güvenlik ve politik istikrarlarına zarar vereceğinden korkmaktadırlar. Onların esas üzerinde durdukları nokta bu ülkelerin sistem değiştirirken yaşadıkları geçiş problemleri ve gereksinimlerinden çok İslami köktenciliğin patlaması ile ilgili yazdıkları senaryolardır. Rusya, sözde İslami tehlikeyi öne sürerek yeni etki alanına haklı bir neden bulmaya çabalamaktadır. Bu bir anlamda, yeni *Monrouski* Doktrinidir. Rus dış politikasının hedefi, politik İslamın çıkarlarını sarsacak ve etki alanını daraltacak bir şekilde büyümemesini garanti altına almaktır.

Orta Asya'da komünizmin coğrafyadan silinmesiyle birlikte oluşan ideolojik boşlukta köktencilığe meyilli bir İslamiyet ruhu beklenebilir, ancak bu konu tüm boyutlarıyla abartılmıştır (10). Orta Asya'da İslam homojen değildir, olamayacaktır ve İslamın geleceği yabancı ve dış destekli ideolojilerden çok, iç dinamiklere bağlı bir gelişim izleyecektir. Dinin sosyo-politik etkisi ekonomik gelişmişlik düzeyi, sosyo-politik kurumların düzeyi, uluslararası aktörlerin etkisi, ve diğer ülkelerdeki trendlerin domino etkisi çerçevesinde değerlendirilmelidir (11).

DİPNOTLAR:

1. Şirin Hunter, "The Muslim Republics of the former Soviet Union : policy challenges for the United States" *The Washington Quarterly* (Yaz 1992), s. 64
2. "Drifting towards danger " *The Economist* (Kasım 1992)
3. Eden Naby, "Ethnicity and Islam in Central Asia " *Central Asian Survey* , 12:2 (1993), s. 153.
4. Sergei Panarin , "Muslims of the former USSR"; dynamics of survival " *Central Asian Survey*, 12: 2 (1993), s. 139.
5. "Old Game Players" *The Economist* , (16 Mayıs 1996), s. 29.
6. Roger Kangas, "The three Faces of Islam in Uzbekistan " *Transition* (29 Aralık 1995), s. 21.
7. Özbekistan Anayasası, Madde 31.
8. Şirin Hunter, *a.g.m.*, s. 66.
9. Steven Grant , "Faith in Central Asia: Kazakistan , Uzbekistan and Islam" *USIA Opinion Analysis*, (14 Şubat 1995).
10. Bernard Lacomte, "Communism confronts Islam . a strange revolution " *L'Express*" (8 Şubat 1993), s. 29.
11. Şirin Hunter, *a.g.m.*, s. 64.

Orta Asya'da Topluluklar-arası Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama

Paul KUBICEK

İmparatorluk ve komünizmden kurtuluş eski SSCB ülkelerinde çok sayıda yeni siyasi gücü ortaya çıkardı. Birçok kimse tarafından, komünizm sonrası dönemin sosyal ve ekonomik sorunlarını ulusal ya da etnik açıdan tarif etmede kullanılan etnik ayrımcılık ve hoşgörüsüz milliyetçiliğin yükselişi dönemin en tehlikeli ve dikkat çekici akımlarından biridir. Sorunlar, toplumu kolaylıkla harekete geçiren ve siyasette çoğulculuğa ve uzlaşmaya engel teşkil eden etnik bir karaktere büründükçe, genellikle sonuç, hem devletler arasında hem de bir devletin kendi içinde siyasi kutuplaşma ve çatışma olmuştur.

Orta Asya bu akımların dışında kalamamıştır. Daha Sovyetler Birliği çökmeyen, Kazakistan'da ve Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki Fergana Vadisi'nde meydana gelen şiddet yüzlerce cana mal olmuştur. Özünde siyasi ve ekonomik sorunlar olabilecekken, bu çatışmalar çok kısa zamanda etnik ve dini bir yapıya bürünmüşlerdir. Tacikistan'da ise, kültürel ve dini ayrılıkların da beslediği daha uzun süreli ve yaygın bir çatışmaya şahit olunmaktadır. Topluluklar-arası etnik ilişkileri özenle idare etmesi gereken diğer ülkelerde de çatışma çıkması ihtimali varolmaya devam etmektedir.

Öte yandan, komünizm sonrası dönemin ulusal elit tabakaları uluslaşma sürecine de girmek zorundadırlar. Bu da beraberinde, tarihin canlandırılması ya da yeniden yazılmasına, mit ve sembollerin oluşturulmasına ve ulusal kültürün ve dilin desteklenmesine duyulan ilgiyi getirecektir. Diğer yandan, Orta Asya devletleri için milliyetçilik ihtiyaç duyulan meşruiyetin kaynağını sağlayacağı için, bu tamamıyla doğal ve gerekli bir eğilimdir. Anthony Smith'in belirttiği gibi,

"Yakın zamanda kurulmuş devletler için, etnik homojenlik ve kültürel bütünlük en başta gelen beklentilerdir. Toplulukların çoğulcu olduğu ve kültürel hoşgörüye ve çoğulculuğa ideolojik açıdan kendini bağladığı hallerde bile, elitler siyasi kültürlerine ait yeni mitleri ve sembolleri öne geçirmek zorundadırlar"(1).

* Doç. Dr. Paul Kubicek Koç Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesidir. Bu makale Haziran 1996'da Kırgızistan'ın Bişkek şehrinde UNESCO tarafından düzenlenen "Ideas of Social Tolerance and Early Prevention of Conflicts" konulu konferansa sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

Fakat bu gözlem temel bir ikileme de işaret etmektedir. Bir grubun veya kültürün diğerinin karşısında yükselmesinin kimliklerini tehdit edeceğinden ve kendilerini ikinci sınıf vatandaş kılacağından korkan ana yerli halkın dışındakiler, yani 1989 sayımına göre Orta Asya'nın toplam nüfusunun %42'si (2), bu çeşit yaklaşımlara karşı pek de hevesli değildir. Görünen o ki, şiddete meydan vermemek için iki tarafça da itinayla halledilmesi gereken nazik bir konudur bu. Çatışmanın çözülmesine yardımcı olacağı, sivil, açık ve liberal milliyetçiliğin yaratılmasını destekleyeceği ve siyasi çoğulculuğun temelini atacağı için, siyasi kültürün hoşgörü ve karşılıklı güven gibi vasıfları yeşertilmelidir. Fakat, bu o kadar kolay bir iş de değildir.

Bu makalede çok-uluslu ve çoğulcu devletlerin yönetilmesi üzerine bazı fikirleri ve toplumsal hoşgörü'nün neleri geliştirebileceğini tartışacağım. Siyasi kültürde değişimler olmadan, özellikle de vatandaşlar arasında daha hoşgörü'lü davranışlar artmadan, yapısal çözümlerin yetersiz kalacağı düşüncesini geliştireceğim. Son olarak, göreceli başarılar ve başarısızlıklara değinerek, bazı Sovyet sonrası devletlerin topluluklar-arası etnik ilişkileri nasıl düzenlediklerini kısaca inceleyeceğim.

ETNİK ÇATIŞMANIN ÖNLENMESİ: GENEL ÖNERMELER

Marx'ın ve modernleşmenin diğer teorisyenlerinin öngörülerine rağmen, ulusal veya etnik kimliğe duyulan bağ zaman içerisinde ortadan kaybolmamıştır (3). Bu bağlar hayati ve güçlüdür. Bazı açılardan modernleşme öncesi bir bölgeyi ifade eden Orta Asya'da, ulusal uyanışın gelişmesi devletleşme projeleri için temel olmaktadır. Sorun; toplumsal istikrarın ve adaletin güvence altına alınabilmesi için, ulusal ve etnik ilişkilerin nasıl doğru bir biçimde yönetileceğidir. Elimizde birbirinden farklı çok sayıda strateji bulunmaktadır. Bunlar iki ayrı gruba bölünebilir: farklılıkları ortadan kaldırmayı veya farklılıkları yönetmeyi amaçlayanlar (4).

Birinci grup, ne yazık ki herkesçe malum olan soykırım veya mecburi göç (etnik temizlik) gibi daha menfur uygulamaları içermektedir. Bu nevi politikalar sorunu ortadan kaldırmak üzere tasarlanmıştır ve belirli bir etnik grubun ya da grupların varlığı baz alınarak tarif edilmektedir. İnsanlık dışı bu uygulamalar kendi içinde sonuca gitse de, adalet ve insan haklarına karşı en cüzi saygıyı duyanlar tarafından bile tasdik edilemezler.

Diğer bir tercih asimilasyon veya bütünleşme (entegrasyon); Sovyet yöneticilerinin tabiriyle *slitatie*'dir. Asimilasyon, ABD veya Sovyetler Birliği'ndeki gibi, ya orijinal kimliği saran bir üst kimlik oluşturmaya çalışarak, ya da Fransız

örneğinde görülen, farklılıkların içinde kaybolacağı tek ve ortak bir etnik kimlik yaratarak gerçekleştirilir. Her iki durumda da asimilasyon, genellikle siyasi toplumsallaşma, ortak bir devlet diliyle eğitim ve kız alıp-verme yoluyla, farklılıkların ortadan kaldırılması veya politik açıdan geçersiz kılınması anlamına gelmektedir.

Öte yandan, asimilasyona, genellikle istemeyen veya bunu bir etnosit, yani kendi kültürlerinin yok edilmesi olarak gören gruplar zorlanmaktadır. Söz konusu gruplardan gelen tepkiyse, kendi kültürlerinin yeniden canlandırılması olabilir ki, bu da siyasi kutuplaşmaya ve şiddete katkı demektir. Birçok Afrika ve Asya ülkesinde benzer bir durum yaşanmıştır. Asimilasyonu hedefleyen projelerin başarısının anahtarı, bir kültürün diğerine empoze edilmesinin imkansız hale getirilmesi için, bütün grupların rıza göstermesidir. Fakat, bu, atalarının topraklarında yaşayan topluluklar (Buhara ve Semerkand'daki Tacikler) ve kendisini aynı devlette yaşayan diğerlerinden açıklıkla ayıran, önceden oluşturulmuş bir kimliğe sahip azınlık grupları (Orta Asya'daki Ruslar, Almanlar, Ukraynalılar ve Koreliler) söz konusu edildiğinde zor olabilir.

İstikrarlı ve etnik açıdan homojen devletlerin yaratılmasına ve halkların self determinasyon taleplerinin yerine getirilmesine yardımcı olacak paylaşma yoluyla da, etnik çatışma önlenebilir (5). Fakat, bu strateji bilinen birçok sorunu da beraberinde getirmektedir: halkların ve bu halklara ait toprakların tanımlanması, yaşaması zor görünen mikro devletlerin kurulması, karşılıklı toprak talepleri, yeni oluşturulmuş anavatanlardaki azınlıkların korunması ve insanların birbirine karıştığı bölgelerde (özellikle de şehirlerde) ne yapılacağı. Ayrıca, bu süreç esnasında, daha kalıcı bir çatışmanın takip edeceği şiddet de takaddüm edebilir. Özet olarak, başarılı ve göreceli açıdan barışçı bir ayrılışın, merkezdeki siyasi elitlerin rızasını da kapsamak üzere, etnik çatışmanın etkisizleştirilmesi konusunda ortak bir politika haline dönüşmesine engel teşkil edecek birçok şartı bulunmaktadır.

Kısacası, etnik sorunların ortadan kaldırılması görüldüğü kadar kolay değildir. Maharet, grup farklılıklarına saygı gösterecek ve toplumsal istikrarı besleyecek şekilde onları yönetebilmektir. Bu doğrultuda birçok proje ortaya atılmıştır. Bunların tarih boyunca en fazla kullanılanlarından birisi, elit işbirliği ya da güç kullanımı yoluyla gerçekleştirilen "*hegemonik kontrol*"dür (6). Kısaca söylenecek olursa, bu strateji etnik çatışmayı engelleyebilir, çünkü gruplardan birisi cebri güçleri kontrol etmektedir ve/veya toplumu harekete geçirecek rakip elitler bulunmamaktadır. Bazıları durdurulamayan kana karşı bu yolu tercih ederken, daha cazip diğer tercihlerin bulunması ve söz konusu metodun

kontrol sisteminin çökerek bir şiddet dalgasına meydan vermeyeceği konusunda bir garantinin verilememesi sebebiyle, bu tür çatışma önleme ya da üstesinden gelme stratejilerinin teşviki zordur. Eski SSCB örneğinde görüldüğü üzere, Rus kontrolü sonunda çökmüştür ve halef devletlerdeki azınlıkların bugün başka bir efendinin yönetimi altında yaşamak zorunda olduklarını söylemek normatif de olsa zor görünmektedir.

Hegemonik kontrolün karşıtı bir yaklaşım, normal sayılan menfaatlerden mahrum kalmış gruplara eğitim, ticaret hayatı ve istihdam sağlama gibi alanlarda öncelik hakkının tanındığı metottur. Amaç, sosyo-ekonomik uçurumun azaltılması, böylelikle etnik hareketlenmenin bir nedeninin ortadan kaldırılmasıdır. Bunlara ilaveten, bu tür politikaların sözkonusu grupların devlete ve hükümete karşı sadakatlerinin satın alınmasına yardımcı olacağı da düşünülebilir. Fakat bu politikaların başarı kaydetmesi için zamana, başka bir deyişle, programlar üzerinde siyasi uzlaşmaya ve uygulanması sürecinde sabıra ve güvene ihtiyaç vardır. Özellikle kaynakların sınırlı olduğu ve hakim grupta ters yönde bir ayrımcılığın muhatabı olabileceği korkusunun bulunduğu durumlarda, yukarıda bahsedilen unsurlar eksik kalabilir. Ayrıca, bu politikalar beklentileri arttırabilir ve göze çarpar bir etkinin hissedilmemesi halinde, daha fazla infiale ve çırgından çıkmış taleplere sebebiyet verebilir.

Etnik zıtlaşmayı iyileştirmeye dönük diğer bir metot, genellikle Arend Lijphart ile anılan anayasalcılıktır. Bu sistemin temeli; belli başlı bütün etnik grupların ortak hükümet edeceği, her bir grubun karar verme mekanizmasında veto hakkına sahip olacağı, fırsatların ve yetki kademelerinin bu grupların toplam nüfus içerisindeki oranlarına göre dağıtılacağı ve her gruba etnik, teritoryal ve kültürel otonominin tanınacağı şekilde iktidar ortaklığına ve elit uzlaşmasına dayanmaktadır. Fakat, bu program birçok sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Bu program her bir grubun sadece tek bir ses halinde hareket edeceğini, liderlik otonomisini varsayar ve temel öngörülerini Belçika, İsviçre ve Hollanda gibi küçük bazı Avrupa ülkelerinde geçerli olarak sınırlı kalmıştır. Ayrıca, en azından elitler arasında hoşgörünün, güvenin ve karşılıklı saygının zaten bulunduğu varsayımından hareket eder. Bu yüzden, derin bölünmelerin vuku bulduğu toplumlar üzerinde bir yarar sağlamaz.

Federalizmin, etnik çekişmenin önlenmesini amaçlayan muhtemel araçların bulunduğu her listeye, tek başına ya da anayasalcılık ile birlikte dahil edilmesi gerekir. Federal sistemler bölgelere hak ve güçler tanıyarak merkezi hükümetin gücünü kısıtlar. Değişik etnik grupların ayrı bölgelerde yaşamaya meyilli oldukları hallerde, bu, sözkonusu grupların kültürel, ekonomik ve siyasi konular

üzerine karar vermelerinde daha geniş bir otonomiden yararlanması anlamına gelmektedir.

Fakat, federalizm her derde deva da değildir. Eleştirmenler, federal düzenlemeleri, bölgesel kimlikleri ülke çapında birlik pahasına güçlendirerek ayrımcılığı tahrik etmekle itham ederler. Sözkonusu kişiler tarafından Kanada, Yugoslavya, SSCB ve Çekoslovakya öğretici tecrübeler olarak verilmektedir. Araştırmalar, federalizmin esasında işlevsel olabildiğini, fakat başarısının federal birimlerin doğası, siyasi sistemin türü (başkanlık ya da oransal temsil), merkezi hükümetin rolü, çıkar gruplarının tutumu ve katılımı ve diğerlerinden az olmamak kaydıyla, siyasi kültür gibi birçok faktöre dayandığını defalarca kanıtlamışlardır.

Bu son noktanın daha fazla üzerinde durulması gerekiyor: Yapısal düzenlemeler, tek başlarına, etnik zıtlaşmaları önlemenin veya çözmenin garantisi olamazlar. Farklılıkları birbirine uygun kılan ve çatışmaların şiddet dışı normlarla çözülmesi gerektiğini tanıyan bir siyasi kültürün gelişmesine dayandırılmadıkları sürece, bu nevi uygulamalar işlev göremezler. Kısacası, siyasi çözümleri mümkün kılabilmek için bir ölçüde karşılıklı anlayışın, güvenin ve hoşgörünün bulunması gerekir. Aksi takdirde, karşılıklı şüphe ve nefretin, kültürel şovenizmin bulunduğu ve karşıt grupları hoşgörmenin ya da onlarla uzlaşmanın istenmediği derinden bölünmüş toplumlarda uzlaştırmaya doğru her adım, ister elit anayasalcılığı, federalizm yoluyla olsun ister birçok farklı türdeki öncelikli yaklaşım yoluyla, ya tasavvur dahi edilemez ya da, en iyi durumda, siyasi açıdan uzun vadeli olamaz. Anahtar, kesinlikle hoşgörünün teşvik edilmesidir.

Bu nasıl yapılabilir? Bazı sosyal bilimciler bu soruyu yanıtlayabilmek için çaba göstermişlerdir. Temelleri modernleşme teorisine dayanan cevapların bir bölümü, endüstrileşme, şehirleşme, gelişmiş haberleşme olanakları, iş bölümü ve toplumlar-arası bağlantının daha kozmopolitan ve hoşgörülü davranışları beraberinde getirdiğini iddia etmektedir. Hoşgörülsüzlük daha ziyade köy veya modern dönem öncesi hayatı çağırıştır ve bir kez o geniş dünya keşfedilirse, zararlı ve dar fikirli görüşlerin üstesinden gelinecektir. Bu yüzden, hoşgörü asriliğin ve medeniyetin ayar damgasıdır. Daha iyi eğitim almış, genç ve şehirli vatandaşların daha hoşgörülü davranışlara sahip oldukları söylenebilir ve, gerçekten de, birçok araştırma bölgesinde bu sonuçla karşı karşıya kalınmıştır. Bu teorinin destekleyicileri, karşılıklı kültürel haberleşmenin ve sivil eğitimin hoşgörülü davranışların teşvik edilmesine yardımcı olacağı görüşündedirler.

Teorilerin diğer bir bölümü, hoşgörü yoksunluğunu hızlandıran faktörler ola-

rak etnik etkileşimin ve rekabetin üzerinde odaklaşmaktadırlar. Başka bir deyişle, özellikle gruplar sınırlı kaynaklar için rekabet etmek zorunda bırakılırsa, tekdüzelikten tatsızlık çıkar. Modernleşme tedirginlik verici bir süreç olabilir ve diğer gruplara karşı düşmanlığı kuvvetlendiren bir boşluk üretebilir. Rekabet sıkça meslek, mülkiyet veya siyasi güç konusunda yaşanmakta ve heterojen toplumlar arasında kendi önceliklerini gerçekleştirmek için, etnik hisleri harekete geçirme arayışında olan siyasi elitler tarafından beslenebilmektedir. Bu durum, Fergana Vadisi'nde 1990 yılında yaşananlarda kesinlikle gözlenebilir. Etnik ayrılık veya modernleşme öncesi hayata dönüş yaşayabilir çözümler olmadığı için, bu teorileri destekleyenler, hoşgörüsüzlüğü azaltmanın muhtemel araçları olarak, sosyal ve ekonomik adaletsizliği hafifletme ve toplumsal hareketlenmeyi testis etmenin üzerinde odaklaşmaktadırlar. Son olarak, dış aktörlerin, çatışmanın önlenmesi ve toplumsal hoşgörünün yükseltilmesi konusundaki olumlu etkisine de değinilmektedir. Ödüllendirme-cezalandırma (havuçlar ve sopalar) yoluyla, harici devletler ve uluslararası organizasyonlar azınlık haklarına saygının, topluluklar-arası etnik tarihin doğru versiyonlarının, kışkırtıcı propagandanın azaltılmasının ve siyasi çoğulculuğun gelişmesinin güvence altına alınmasına yardımcı olabilirler (10). Sovyet sonrası bölgelerde birçok devlet dış yardıma dayandığı için, bu tür hareketler başarı kaydedebilir. Sadece tayin edici statülerin uyarlanması, hoşgörünün halk ve elitler tarafından dahili hayatta uygulanmasını tabi ki hiçbir şekilde garanti edemez, fakat en azından, çatışmayı tahrik edecek şikayeti mucip hallerin azaltılmasını sağlayacaktır. Öte yandan, bazı harici aktörlerin tarafsızlığı tartışma konusu yapılabilir; dış müdahale gayrimeşru addedilebilir ve bir boşluk, hoşnutsuzluk yaratabilir. Bu sebeple, siyasi şartların tek taraflı dayatılması ve devletlerden talep edilmesi yerine, çok uluslu çabalar tercih edilmelidir.

SOVYET VE SOVYET SONRASI DÖNEMİN ETNİK ÇATIŞMA DENEYİMLERİ

Topluluklar-arası etnik ilişkileri düzenlemek için, Sovyet liderleri çok geniş bir strateji sinsilesine başvurmuşlardır (11). Uygulanan politikalar, hedefteki topluluğa ve Kremlin'deki yetkililerin meyillerine göre değişiklik göstermiştir. Fakat, genel anlamda, ulusal muhaliflere uygulanan baskıcı yöntemlerle birlikte Ruslaştırma politikaları en fazla tercih edilen stratejiler olmuştur. Kruşçev'in de sözlerinden anlaşılacağı üzere, "Herkezin Rusça konuşmaya başladığı anda, komünizm kurulacaktı." 1980'lere kadar, Sovyet yöneticileri milliyetler sorununu

gerçekten de çözmüş gözüküyordu. Fakat, ulusal sorunları su yüzüne taşıyan Gorbaçov'un "glasnost ve perestroika"sı oldu. Yerel elitlere ve ulusal/demokratik emeller peşinde koşanlara fırsat ve kaynak yaratarak, bu reformlar, merkeze karşı etnik veya ulusal bilinçlenmeyi harekete geçiren bir yapının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Kaçınılmaz bir şekilde, Parti-devletin kemikleşmiş yapısı yeni güçler tarafından yönlendirilen bu taleplere cevap verememiştir. Eski şikayetler ve nefretlerin günışığına çıkışı, ekonomik çöküş ve liberalleşmiş siyasi ortam, Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden kaybolmasının ve eski imparatorluğun dağılmış birçok parçasında vuku bulan şiddete katkıda bulunacak etnik siyasetin doğuşunun temel nedenleriydiler.

Ardıl devletler SSCB'nin etnik problemlerinin varisi olmuşlardır. Bunlar, hala, Sovyet devletinin yaşadığı krizin ortaya çıkardığı toplumsal aktörleri asimile edebilecek otoriter siyasi sistemleri kurmaya çalışmaktadırlar. Kısacası, etnik çatışma, fiili ya da potansiyel anlamda, bütün bölgede sabit bir faktördür. Muhtemel bir enfeksiyondan hiçbir devlet muaf değildir. Fakat, belirli sonuçları ve tezahürleri gibi, bu çatışmaların kökenleri de devletten devlete değişiklik göstermektedir. Bazı durumlarda, etnik sorunlar yaygın bir şiddetin yaşanmadığı, yumuşak bir tarzda ele alınmışlardır. Diğer bölgeler ise bu kadar talihli olmamışlardır ve geçmişin geleceği meçhul yerlerinde (Transdinyester, Osetya, Abhazya, Çeçenistan, Dağlık-Karabağ, Tacikistan), bugün çok sayıda etnik ya da bölgesel grupların birbirlerine karşı dövuştürüldüğü bir nakarat yaşanmaktadır.

Sovyet sonrası dönemin etnik ve ulusal sorunlarının tam bir araştırması, bu makalenin amacı dışındadır. Mütavazi çabamın gayesi, ikisinin bayağı iyi bir biçimde üstesinden gelindiği, diğer ikisinin ise geniş çaplı şiddete meydan verdiği dört ulusal sorun örneğini incelemektir. Karşılaştırmalar yoluyla, gelecek çatışmaları önleyecek ve toplumsal hoşgörüyü geliştirecek önlemler üzerinde beyin jimnastiği yapmamıza yardımcı olacak bazı dersler çıkarılabilir.

Etnik çatışmayı önlemeye veya çözmeye dönük başarısızlığın en sivri örneği Dağlık-Karabağ'dır. Çatışmanın başlangıcında %75'i Ermenilerden oluşan Azerbaycan sınırları içindeki bu bölge, hem Azeriler hem de Ermeniler tarafından atalarının mirası bir toprak olarak kabul edilmektedir. Konu, Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında, bölgenin Ermenistan'dan Azerbaycan'a transfer edildiği kararlarla daha da bulanıklaşmıştır. Sovyet dönemi boyunca, Azeri yetkililer tarafından baskıya uğradıklarına inanan Ermeniler yoluyla, halk arasında gerilim çok artmıştır.

Gorbaçov'un glasnost'u uygulamaya koyması, bu gizli infialin de su yüzüne

çıkmasına neden oldu. 1986-87 yılları arasında, Ermeniler bölgenin statüsünde değişiklik yapılmasını isteyen başvurularda bulundular ve Şubat 1988'de, Karabağ Sovyet'i, bölgenin Ermenistan'a dahil edilmesini Sovyet yetkililerden resmen talep etti. Ermenistan'daki ve dışındaki Ermeniler de bu akıma katılarak, halkı, ulusal haklar ve talepler adına harekete geçirmeye başladılar. Azerbaycan'da Ermeni katliamları meydana geldi ve Azeri çıkarlarını korumak üzere Halk Cephesi kuruldu. Şiddetin patlak vermesi, durumun daha da kötüleşmesine yol açtı. Moskova bölgenin doğrudan merkeze bağlanmasına çalıştıysa da, bu sadece Ermenistan'da milliyetçi duyguların keskinleşmesine yardımcı oldu. Azerbaycan, olayların ardından Ermenistan'a ambargo uygulamaya başladı. Aralık 1989'da, Ermenistan Yüksek Sovyeti, Karabağ'ın birleşik Ermeni cumhuriyetinin bir parçası olduğu kararını aldı ve, 1990 yılının kışında, Bakü'de Ermenileri hedef alan daha büyük şiddet olayları vuku buldu. Gerçekte, iki taraf arasında bir savaş hali ilan edilmişti ve Ermeniler, 1992 yılında bağımsızlığını ilan etmiş bölgeye bir koridor ile bağlanmak amacıyla, saldırıya geçtiler. 1994 yılından beri hassas bir ateşkesin geçerli olmasına rağmen, Rusya, Türkiye, İran ve AGİT tarafından gerçekleştirilen barış inisiyatifleri süregelen durumda bir ilerleme kaydetmeyi başaramamıştır.

Binlerce cana mal olmuş, iki tarafta da milliyetçi tavırları kuvvetlendirmiş ve çok sayıda mülteci doğurmuş bu çatışma ne ifade etmektedir? Birçok kimse, bu soruya, Ermeniler ve Azeriler arasında tarihten kaynaklanan dini ve etnik düşmanlığa ve çatışma konusu olan objenin, yani toprağın, ulusal kültüre sıkıca bağlandığı ve uzlaşmanın muhtabı olamayacağı olgusuna odaklanarak cevap vermektedir. Bu anlayış, çatışmanın kökünü, milliyetçiliğin gelişmesinde ilk rastlanan ve rasyonellikten daha etkili taraflarında aramaktadır.

Yaşadığı birçok tarihsel karışıklığa karşı duyarlı hale gelmiş Ermenilere göre, Dağlık-Karabağ'ın statüsündeki değişme tarihsel bir yanlışı doğru hale getirecektir. Ayrıca, bu konudaki görüşlerini ulusal self-determinasyon hakkına dayandırmaktadırlar. Azeriler de toprak iddialarını öne sürmekte ve sınırlarla bir kez oynanmaya başlandığı takdirde, Azerbaycan'dan diğer grupların ve bölgelerin de ayrılmak isteyecekleri endişesini taşımaktadırlar.

Fakat, halkların etnik mahiyette siyasi elitler ve entellektüeller tarafından harekete geçirildiği olgusuna değinmeden, bu çatışmanın belirli bir toprak parçasına bağlılıktan doğan ilk milliyetçi duygular sebebiyle ortaya çıktığı suçlamasında bulunulamaz. Glasnost, politik yatırımcılara, milliyetçiliği güçlenmeleri ve kendi önceliklerini gerçekleştirmek amacıyla bir araç olarak kullanmaları için iyi bir fırsat vermiştir. Bu, çatışmayı haklı çıkarmak için, söz-

konusu kimseler tarafından yeni bir tarih yazıldığı anlamına gelmez; toprak üzerindeki geçmiş düşmanlıklar ve önceki talepler kendi programlarını uygulamaya koymada bir çıkış noktası olarak hizmet görmüşlerdir. Fakat, milliyetçi güçler, genellikle rakibi şeytanlaştıracak ve çatışmaya bir çözüm bulunmasını engelleyecek biçimde, tarihi yansıtırırken bitaraf olmaktan uzaktırlar. Bu sebeble, entellektüeller çatışma hakkındaki suçlamaların büyük bir bölümünü üstlenmelidirler (13). Ayrıca, halk bir kez harekete geçirilince, siyasi liderler, zayıf veya topluma karşı sadakatsiz olarak nitelendirilecekleri korkusuyla, uzlaşmayı kabul edemeyecek kadar zor bir durumda kalmışlardır.

Bunlara ilaveten, sorumluluğun bir kısmı, kendi çıkarları için çatışmada taraf olmuş yada onu kullanmış harici aktörlere aittir. Mesela, Gorbaçov döneminde, topluluklar-arası çatışmalar bir kesim tarafından reformları baltalamak amacıyla, diğer bir kesim tarafından da daha fazla liberalleşmeye duyulan ihtiyacı göstermek için kullanılmıştır. Sonraları, kendi dindaşlarına önceden istidat vermiş Rusya ve Türkiye, çatışan taraflarda uzlaşmaz tutumların yer etmesine yardımcı olmuş ve tarafsız arabulucular olarak saygınlıklarını kaybetmişlerdir. Ayrıca dış aktörler, maddi ve manevi destek sağlayarak savaşanları cephede hakim olacakları konusunda cesaretlendirmiş, dolayısıyla, AGİT inisiyatifindeki barış görüşmeleri de sonuçsuz kalmıştır. Barış için toprak ya da nüfus mübadelesi teklifleri de bir netice vermemiştir.

1996'ya gelindiğinde, bir düzenlemenin sağlanacağı konusunda bazı işaretler görülmektedir, fakat bu, kalplerdeki bir değişimin yerine, bıkkınlığın bir sonucudur. Bu uzlaşmanın nasıl bir şekil alacağı (federal bir Azerbaycan, yenilenmiş bir otonomi, yerel düzeyde iktidar paylaşımı vs.) daha açıklık kazanmamıştır ve eğer barış bölgeye gerçekten gelecekse, uluslararası camia aktif ve olumlu bir rol üstlenmek zorundadır.

Karabağ'ın tam aksine, Baltık devletleri, etnik sorunlarını düzenleme çabasının bir neticesi olarak, şiddetin patlak vermesini engellemeyi başarmışlardır (14). Oradaki esas sorun, birçok Baltık vatandaşının Sibirya'daki çalışma kamplarına gönderildiği II. Dünya Savaşı esnasında bölgeye yerleşmiş hatırı sayılır bir Rus azınlığının varlığıdır. Bu Ruslar, işgalci ya da kolonyalist, en cömert durumda ise muhacir olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca, Rus olmayan diğer bütün ülkelerdeki hemcinsleri gibi, ekonomik ve siyasi liderlikte toplam nüfus içindeki oranlarının çok üstünde pay sahibi olmuşlardır.

Bağımsızlıktan bu yana, Baltık devletlerindeki en sıkıntılı konu, vatandaşlık yasasının oluşturulmasıdır. Nüfusun %80'den fazlasının Litvanyalı ve %10'undan daha azının Rus olduğu Litvanya'da bu konu çok çabuk ve kolay

bir biçimde çözümlenmiştir: Kasım 1989'da, Litvanya, iki yıllık bir bekleme süresinin ardından, devlete bağlılığını beyan edecek her ülke sakinine vatandaşlık teklif etmiştir.

Letonya ve Estonya'da ise olaylar daha farklı gelişmiştir. 1989 sayımına göre, Letonyalılar ülke nüfusunun sadece %52'sini oluştururken, Estonyalılar anavatanlarında nüfusun %62'sine sahiptirler. Etnik rekabet teorilerine uygun olarak, iki ülkedeki insanlar da Rusların etkisi konusunda son derece hassastırlar. Bu duygular ilk vatandaşlık yasalarına da yansımıştır. Vatandaşlık hakkı otomatik bir biçimde II. Dünya Savaşı öncesi yerleşmiş ülke sakinlerine (15) ve onların torunlarına tanınmıştı. Bu, bir tedbir olarak Rus göçmenlere karşı düzenlenmişti. Vatandaşlığa geçmek isteyen kimse, üç ile dokuz sene arasında bekliyor, yeni anayasaya bağlılığını belirtiyor ve yerel dili konuşabildiğini kanıtlıyordu.

Belirtilen son şart, iki ülkenin dilinin Rusçaya hiç benzememesi ve bu devletlerde yaşayan Rusların büyük çoğunluğunun bu dilleri konuşamaması sebebiyle, ayrımcı olarak nitelendiriliyordu. Ruslar insan hakları ihlalleri ve sosyal ayrımcılık suçlamalarında bulunmuşlardı. Belirli yerlerde, özellikle de kuzeydoğu Estonya'da, nüfusunun %90'ının Rus olduğu Narva dolaylarında gerilim çok artmıştı. Dışişleri Bakanı Kozirev, Baltık devletlerini jeo-stratejik gerçeklerden haberdar olmaları konusunda uyardı -ki bu bazı Rus taleplerinin yatıştırılması için Baltıklıların çaba göstermeleri konusunda yapılmış o kadar ustaca bir uyarı da değildir- ve Yeltsin de Baltık devletlerinden Rus birliklerinin çıkarılmasını etnik Rusların gördükleri muameleyle ilişkilendirdi.

Fakat, kışkırtıcı retorik şiddete meydan vermedi ve 1995 yılına gelindiğinde olaylar sakinleşmişti. Bu muhtemel çatışmanın göreceli bir biçimde üstesinden gelinmesi neyi anlatmaktadır? Birçok yanıt bulunabilir. Biri, Rusların çoğunun bölgeye yakın zamanda yerleşmiş olmaları sebebiyle, temel etnik sorunların, başka yerdekilerin aksine, tarihsel bir düşmanlık yaratmadığıdır. Çatışma, pazarlık yapılması mümkün olmayan tarihsel toprak talepleri yerine, uzlaşmanın muhatabı olabilecek bazı haklar konusundaydı. Ayrıca, Ruslar "kendi" toprakları üzerinde yaşamadıkları için, ayrılık taraftarı değillerdi ve araştırma sonuçları, bu şıkkı, Narva'dakilerin dışında çok az sayıda Rusun desteklediğini ortaya koymaktadır. Toprağa tarihi bağların bulunmadığı bu örnekte, gerektiğinde ülkeden ayrılma obsiyonu, mesela Karabağ'a nazaran çok daha anlaşılır olmuştur.

Diğer çözümler, İskandinav etkisindeki barışçı bir siyasi kültür ve geçmişteki demokratik hükümet deneyimleri olabilir. Realpolitik de bir rol oynamıştır. Bal-

tık devletleri jeo-stratejik gerçekleri kabul etmişlerdir ve Ruslarla kabaca oynamanın işlerine gelmeyeceğinin de bilincindedirler. Son olarak, yasaların liberalleşmesi, vatandaş olmayanlara geniş ekonomik ve sosyal hakların tanınması ve bunların yerel seçimlere katılmasının sağlanması konularında baskı yapan uluslararası camiaya da bazı ödünler verilmeliydi. Avrupa İmar ve İskan Bankası'ndan verilen krediler etnik azınlıklara tanınan ayrıcalıklara tabi kılınmış ve Baltık devletlerinin Avrupa'ya katılma emellerini vatandaşlık yasaları tehdit eder hale gelmişti.

Bu iki örnek birçok konuda aydınlatıcıdır. İlk, toprak yerine haklar üzerindeki anlaşmazlıkların çözümlenmesi çok daha kolaydır. İkinci, egemen ulusu bir anavatana bağlayan ve azınlıkların endişelerini görmemezlikten gelen milliyetçi fikirler, topluluklar-arası etnik harmoniye zarar vericidir. Fakat, görünen o ki, çok az sayıda insan tarafından farkına varıldığı için, bu noktanın tekrar tekrar üzerine basılması gerekmektedir. İnsanlar tamamen harekete geçirilmeden ve şiddet patlak vermeden önce, çatışmaya engel olmak için uzlaşmacı tasarruflara ihtiyaç vardır, çünkü eşik bir kez geçildiği vakit, siyasi bir topluluğun idamesi için gerekli olan güvenin yeniden sağlanması imkansızdır. Son olarak, eğer tutarlı bir tutum takınırsa, devletler gene kendi içinde müttefikler bulabilirse ve hatırı sayılır bir ödül cazibesine ve ceza gücüne sahipse, uluslararası camia olumlu bir rol oynayabilir.

Orta Asya'ya dönülecek olunursa, geniş çapta çatışmaların vuku bulduğu sadece tek bir örnek vardır: Tacikistan. Diğer yerlerde, 1990 yılından bu yana, muharebe hatları çizilmeden topluluklar-arası etnik ilişkilerin üstesinden gelinmiştir. Bölgeler arası farkların, ekonomik sorunların, toplum ve devlet liderlerince kullanılan milliyetçi retorik, İslami uyanışın ve sınırların Sovyet yetkilileri tarafından yapay bir biçimde çizilmiş olduğu olgusunun etnik temellere dayanan birçok karşılıklı toprak talebine hız kazandırdığı düşünültürse, bu şaşırtıcı olabilir. Pek de iyimser olmayan bir gözlemcinin ifade ettiği gibi, "Bu bastırılmış tezatlar nasıl bir şekil alırsa alsın- sosyal patlama, devletler-arası toprak çekişmeleri, yerel ve kültürel düzeyde topluluklar arası mücadele veya ıslami aktivitelerin bir patlaması- bütün bu hareketlerin etnik bir rengi bulunacak ve çoğu şiddete meydan verecektir"(17). Fakat bugün itibarıyla, çatışma ihtimali mutlak bir biçimde bulunmaya devam etse de, bu öngörü doğru çıkmamıştır. Bu vaziyet nereden kaynaklanmaktadır?

Belirli meselelerin detaylı bir biçimde incelenmesinden önce, Güney Kafkasya gibi diğer bölgelerin aksine, Orta Asya'da toplumlar-arası etnik çatışmanın niçin fazla vuku bulmadığı konusunda, bazı genel nedenler öne sü-

rülebilir. Bunlar, şehirleşmenin daha düşük oranını, etnik bilincin de üstünde yer alan ortak İslami bağları, klan kimliğinin güçlü rolünü, siyasi hareketlenmenin bulunmayışını, ateşli milliyetçilerle birlikte hareket eden ya da onları zaten ortadan kaldırmış olan otoriter yöneticileri, göçebe geleneklerini (böylelikle belirli bir toprak parçasına duyulan bağ daha azdır) ve açıklıkla biçimlenmemiş ulusal tarihlerin bulunmayışını içermektedir. Tabii ki, tamamen etnik türlerin dışında, bu devletlerde çatışmaya neden olacak başka faktörler de bulunabilir (ideolojik, kabile, bölgesel) ve gruplar ulusun ne olduğu ve etnik yada sivil anlamda mı tanımlanması gerektiği konusunda anlaşmazlığa düşecekleri için, uluslaşma süreci çatışma doğurabilir.

Tacikistan'da yaygın bir şiddete dönüşerek başarısız kalmış bir uluslaşma örneği görülmektedir. Birçok kimse tarafından buradaki çatışma yarı-etnik olarak nitelendirilmiştir. Muhalif güçler Hocent'deki (Leninabad) komünist yanlısı grubun egemenliğine karşı çıkınca, çatışma bölgesel elitler, İslamcılar ve demokratlar arasında ideolojik bir çekişme olarak başladı. Bir koalisyon hükümeti kurulmuş, fakat Kasım 1992'de çökmüştür ve böylelikle farklı güçler tarafından bölgesel güç merkezleri oluşturulmuştur. Hocent ve Kulyab'da çok güçlü olan komünist yanlısı güçler, buralarda yaşayan etnik Özbekler arasında da yandaş bulmuşlardır. Birçoğunun İslamın daha radikal kanadını benimsemiş olduğu Kurgan, Garm ve Pamiri grupları bu komünist yanlısı blokun karşısında yer almıştır. İstikrar sağlamak için ülkedeki bütün muhalif akımları bastırmaya çalışan Rahmanov Hükümeti'ne Rusya ve Özbekistan destek vermektedir. Fakat, bu yürütmemiştir ve hassas bir ateşkesin varlığına rağmen, terör devam etmektedir. Tacikistan, ülkeye tam bir kaos getiren, kabileler-arası, dini ve nomenklatura çekişmelerinin ağına gömülmüştür.

Bu çatışmanın şiddeti ve süresi neyi ifade etmektedir? Bir açıdan, Moskova tarafından bazı belli klanların daha fazla himaye gördüğü Sovyet dönemine kadar çatışmanın kökenleri takip edilebilir ve Sovyet iktidarının sona erişiyile, daha az ayrıcalıklara sahip grup daha fazla adalet ve temsil gücü için bastırmaya başlamıştır. Ayrıca, Hocent klanı bir açıdan da çok fazla Sovyet ve Özbek yanlısı ve etnik bağlamda Tacik topraklarında işgalci olarak nitelendirilmiştir. Muhalifleri rejime karşı harekete geçirdiği ve laik kesimlerde yeni bir İran olacakları korkusu yarattığı için, İslamiyet de anahtar bir rol oynamıştır. Bunların dışında, Rusların müphem rolüne, bölgeye akıtılan silahlara ve Rusya, Özbekistan ve Afganistan gibi harici güçlerin manevralarına da değinilmelidir. Bu esnada, Tacikistan'da, akan kanın artması daha büyük düşmanlıkların yerleşmesine yardımcı olmuş ve itidal çağrısı yapan sesleri kısmıştır.

Cihadi mi benimsediği yoksa komünist prosedürlere göre mi düzenlendiği farketmeyen siyasi kültür de barış düzenlemelerini zorlaştıran bir faktör olarak suçlanabilir. Bu şartlar altında, uzlaştırıcı tasarrufların gerçekleştirilmesi çok zordur ve ayrılığın herhangi bir çeşidi belki de en yaşayabilir çözüm olacaktır (18).

Tacikistan'ın aksine, Kırgızistan ve Kazakistan'da daha az topluluklar-arası etnik çatışma yaşanmıştır. Fakat, özellikle Kırgızistan'ın Oş bölgesinde ve Kazakistan'daki Ruslar (özellikle de Kozaklar) arasında sıkıntı var olmaya devam etmektedir. Azınlıklar arasında bazı sesler ayrılık çağrısı yaparken, öte tarafta ise "Kazaklar için Kazakistan!" sloganları yükselmeye başlamıştır. Bunlara ilaveten, kabile veya klan bölünmeleri iki ülkede de olası devlet ve ulus kurucularının canını sıkırmaktadır. Fakat, bereket versin ki, Tacik tecrübesinin tekrarı yaşanmamaktadır.

Bu durum nasıl hasıl olmuştur? Sorunun cevabı, bir açıdan, etnik (yada bölgesel) hareketlenmenin tehlikelerini ve şiddetin patlak verdiği bir zıtlaşmayı çözenin zorluğunu açıkça gören Orta Asya'daki liderlerin ve muhalefet gruplarının çıkardığı derslere dayandırılabilir. Devlet liderleri daha medeni bir ulus tanımlaması oluşturmayı seçmişlerdir. Ayrıca, azınlık gruplarına da geniş imtiyazlar verilmiştir. Örnekler, geniş vatandaşlık yasalarını, Rusçanın bir dil olarak sahip olması gereken haklara saygıyı, Rusça eğitimi ve Kazakistan'da Rusların çoğunlukta olduğu şehirlerde toprak mülkiyeti hakkını (Kazakistan'da kırsal bölgelerde toprak mülkiyeti yasaklanmıştır) kapsamaktadır. Büyük ölçüde iki ülkedeki zayıf İslami gelenekler sebebiyle, din de siyasi bir güç olarak harekete geçirilmemiştir.

Topluluklar-arası etnik ilişkilerin başarılı bir biçimde yürütülmesi jeo-politik ve somut gerçeklerin varlığına da mal edilebilir. Mesela, Kazakistan'da-Kazak olmayanlar ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktadır ve aşırı etnik politikalar hem sözkonusu nüfusu ayrılık için bastırmaya teşvik edebilir, hem de Rusya'nın onlar adına müdahale etmesine gerekçe olabilir. Başkan Nazarbayev'i, BDT bünyesinde daha fazla entegrasyonun öncülerinden biri kılan Rusya'ya bağımlılık da önemli bir faktördür. Ayrıca, ekonomilerini yeniden yapılandırmaya çalışan Kazakistan ve Kırgızistan'da, bu süreçte mutlak surette ihtiyaç duyulan teknik münevver kesim ve vasıflı işçiler arasında etnik Rusların ağırlığı, nüfus içerisindeki oranlarının çok üstündedir. Rusların tümünün terketmesi halinde ki zaten çoğu ülkeden ayrılmıştır, sağlıklı bir ekonominin yaratılması çok zor olacaktı. Son olarak, Rusya'nın Rus diasporasına duyduğu ilgi ve bu konudaki rolü gayet açıklıkla ortadadır ve Rusya'nın başvurduğu söylemi aksiyona dönüştürürken kullanacağı sopası da mevcuttur. Dağlık-Karabağ ve

Tacikistan örneklerinde, Rusya'nın çıkarları sarih ve çatışmanın sona erdirilmesi için çok az sayıda kaynak vakfedilmiştir.

Kırgızistan'da, Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov tarafından desteklenebilecek Özbek irredantizmine duyulan endişe, nüfusun bu kesiminin (Kırgızistan nüfusunun %13'ü) soğutulmasına dönük manevralara karşı caydırıcı olmuştur. Esasen, Kerimov ve Akayev arasında zımni bir anlaşma hüküm sürmektedir: ayrımcılık ve yeni bir Oş hadisesi olmayacak, karşılığında da Özbekistan mevcut sınırları tanıyacak.

Ayrıca, Baltık örneğinde olduğu gibi, rekabet halindeki gruplar arasında ilk milliyetçi duygulardan kaynaklanan çatışma ihtimalinin temelleri oldukça zayıftır. Ruslar göçmendir ve Kazakistan'ın kuzeyi dışında, Orta Asya'nın Rusya'nın bir parçası olduğunu iddia etmemektedirler. Buradaki koşullardan hoşnut olmadıkları takdirde, terk edebilirler. Yerli halk için, ulusal bilinç yeni bir hadisedir ve tarih araştırmaları ayrılıklar yerine, genelde benzerlikleri keşfetmektedir. Bu, bölgede Müslümanlar-arası çatışmaların olmadığı anlamına gelmez; fakat, bu tür çatışmalar kabileler-arası bir karaktere bürünme eğilimindedirler ve etnik bilinçlenmeyi iliklerine sindirmemişlerdir. Kısacası, Azeri ve Ermenilerin aksine, Özbeklerin Kazaklardan nefret etmesi için tarihsel nedenler söz konusu değildir.

Son olarak; acaba bu ülkelerin bölgenin en az otoriter devletleri olmaları ve atılımın büyük bölümünü ekonomik reformlar bağlamında gerçekleştirmeleri tesadüf müdür? Bu, Nazarbayev ve Akayev'in gerçek demokratlar oldukları anlamına gelmez. İktidarlarını sağlamlaştırmak, basın özgürlüğünü kısmak ve popüler katılımı belirli bir noktada tutmak amacıyla yaptıkları manevralardan da görüleceği üzere, gerçek birer demokrat değildirler. Fakat, iki ülkede de yasal muhalefet mevcuttur ve bazıları Kazakistan'a "tepeden inme demokrasi"nin bir örneği yakıştırmalarını dahi yapmaktadırlar.(19) Rekabete bir derece izin vererek, siyasi taleplerin ifade edilmesi için gerekli kanallar yaratılmıştır ve bu, popülist ve milliyetçi hareketlenmeleri önlemeye yardımcı olabilir. Ayrıca, bazıları ekonomik rekabetin (özellikle de mülkiyet dağılımının) etnik bir karaktere dönüşebileceğini zannetmesine rağmen, ekonomik liberalleşmenin ortaya çıkardığı fırsatlar etnik çatışmadan bir çıkış yolu sağlamıştır.

Kısacası, Tacikistan'ın aksine bu devletlerde gördüklerimiz, hoşgörünün tezahürü, farklılığın kabul edilmesi ve farklı olanlara ayrıcalık tanınması konusunda istekliliktir. Elitler, klan ve etnik kimliğin de üzerinde bir devlet kimliği yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Bu süreç, sivil barış ve kucaklaşma yönünde ilerlemektedir.

ÇATIŞMALARIN ÖNLENMESİ KONUSUNDA İLERİYE DÖNÜK BİR BAKIŞ

Bu devletlerin bugünkü durumları gözönüne alındığında ne yapılabilir ve etnik çatışma ihtimali nasıl azaltılabilir? Görünen o ki, etnik kimliği değil, devlet kimliğini takviye eden politikaların devam ettirilmesi ihtiyacı bulunmaktadır. Tabii ki, değişim bu devletlerde de vuku bulacaktır, fakat bu, uyum sağlanmasına ve güven duyulmasına imkan verilecek şekilde, derece derece gerçekleştirilmelidir. Siyasi temsil için kotaları ve etnik grubun dil, kültür ve dini politikalar gibi endişelerine tesir edecek temel yasalarını içeren anayasal bir sistem kurulabilir. Fakat bu tür yasalar salt çoğunluklarla geçirilmelidir ve etkilenecek grubun rızası alınmalıdır. Oransal temsili öngören siyasi sistemler, topluluklar-arası koalisyon kurulmasının teşvik edilmesine yardımcı olacaktır. Bazılarının bunun bir devlet kimliği oluşturulmasını karmaşık bir hale getireceğinden ve ayrılıklılara bir güç merkezi olarak hizmet edeceğinden korkmasına rağmen, hem Kazakistan hem de Kırgızistan toprak federalizmi konusuna olumlu bakmaktadır. Eğer gerçekleştirilebilirse ve eğer kazançlar dengelenebilirse (elbette, iki büyük "eğer"), etnik rekabeti etkisiz kılacak bir başka alternatif, ekonomik büyümedir.

Fakat, daha önce de vurguladığım gibi, bu tür çabalar toplumsal hoşgörüye dayandırılmadığı müddetçe, başarısızlığa uğrayacaklardır. Tabii ki, gücün bir bölümünün intikali veya iktidar paylaşımı gibi yapısal reformların uygulanması, iyi niyetin hasıl olmasına yardımcı olacak ve hoşgörünün doğabileceği bir ortam sağlayacaktır. Ayrıca, belirli bazı grupları açıkça kayıranlara nazaran, ayrımcılıktan uzak politikaların toplumsal hoşgörüye yeşerteceği ortadadır. Fakat, bunların ötesinde ne yapılabilir?

İnsanlar barış içerisinde yaşamaya alışacağı ve hoşgörünün faydalarını öğreneceği için, bazıları mülayım bir otokratın yönetimi altındaki istikrarı savunabilir. Bu çözüm, içlerinden en açığının yöneticilerin mülayım kalmasının nasıl güvence altına alınacağı olan, birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Meselenin daha da özüne incek olursak, eğer rejim alternatif tercihleri teşvik etmezse, insanlar hoşgörüden ne anlayacaklar ve hoşgörü nasıl özgürce uygulayacaklar.

Fakat, hoşgörü belki de sivil eğitim yoluyla "öğrenilebilir." Modernleşme teorisine uygun olarak, buradaki beklenti, dünyayı seyretmenin farklı yollarının açılmasının ve demokratik vatandaşlık anlamında bir eğitimin daha kozmopolitan ve hoşgörü bireyler yaratacağıdır. Bu mümkün olabilir, fakat eği-

timin telkin edici bir yapıya dönüşmesi konusunda riskler olduğu gibi, öğretilenin, varolan çevreyle tutarlı olmaması halinde, sorunlar da ortaya çıkabilir. Ayrıca, güçlü bir ulusal geleneğin bulunmadığı toplumlarda, taraflardan birinin dünyadaki geçmişinin ya da bugünkü durumunun emniyetsizliği, alternatif bir usulde sorunların nasıl çözülebileceği arayışı yerine, sadece savunmacı bir tutumu teşvik edebilir.

Eğitim her derde deva olmadığı halde, eğitimin hoşgörüsüzüğün yükselmesine katkıda bulunmasını önleyecek çabalar gösterilebilir. Birilerini kurban kılma ve suçlamanın yanısıra, diğerlerinin bastırılmasıyla sonuçlanan ulusal zaferlere de odaklanılması bertaraf edilerek, ulusal tarihler objektif bir biçimde öne çıkarılmalıdır (20). Belirtildiği gibi, bu, sınırlar ötesi entellektüel işbirliği veya denetleme gibi uluslararası çabalar yoluyla kolaylaştırılabilir. Böyle bir yaklaşım tecavüzkar ve dışarıdan empoze edilecek sansüre duyulan korkuyu harekete geçirici olmakla birlikte, açık tartışmayı garanti altına alarak uygulanabilir. Ümit edilen, hoşgörülü bir toplumun ayar damgası olan farklı bakış açılarının özgürce tartışılmasının, düşüncelerin serbest piyasasının daha düzgün bir biçimde işlemesine izin vermesi, böylelikle de en iyi tercihlerin hakim kılınmasıdır. Hedef, dogmanın hüküm sürmesinin önlenmesi ve fikirlerin tartışılması ve mücadeleyle davet edilmesidir.

Netice olarak, toplumsal hoşgörü, modernleşme ya da gruplar-arası münasebet ile sihirlice yaratılan bir şey değildir. Etnik rekabeti azaltacak gayretler gösterilmelidir. Devlet elitleri de politikalara şekil vermek ve başkalarına örnek olmak suretiyle, anahtar bir role sahiptirler. Ulusal tarihleri yazan aydınlarla birlikte, sözkonusu elitler kendi gruplarının diğerleri pahasına büyümesi günahını reddetmelidirler. Özellikle toplumsallaşmanın hoşgörünün artmasına karşı çalıştığı hallerde, bu zordur, fakat, karar vericilere inatçı politikaların sonuçlarını öğretmeye yardımcı olabilecek lüzumundan fazla örnek bulunmaktadır. Önemli haiz bir başka faktör, siyasi liberalleşmedir ki, neticede, bütün toplumlara has çatışmalardan meşru bir kaçış yolu bulunulabilir ve çözümlere olaylar kontrolden çıkmadan önce ulaşılabilir. Ayrıca, dış aktörler devlet politikalarının tetkikine yardımcı olabilirler ve uluslararası camiaya kabul edilme de belirli standartların yerine getirilmesi şartına bağlanmalıdır. Bununla beraber, çatışmanın meşru bir biçimde ve şiddete mahal vermeden ele alınabilmesi için, toplumsal hoşgörü kesinlikle artırılmalıdır. Bu, siyasi bir öncelik halini almalı ve konferans salonlarının ötesinde, toplumda yeşertilmelidir.

DİPNOTLAR:

1. Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (London: Blackwell, 1986), s.147.
2. Orta Asya'yı Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı içine alacak şekilde tarif ediyorum. Titular nüfusun dışındaki milliyetlerin oranı Kazakistan'da %67; Kırgızistan'da %48; Tacikistan'da %38; Özbekistan ve Türkmenistan'da %29'dur. Bölgedeki en geniş diaspora Ruslar (9.5 milyon) ve Özbeklerdir (2.4 milyon). Bu rakamlar için, bkz: *Central*

Asian Monitor, no.3, 1992, 39-40.

3. Modernleşme konusunda Marxist ve Anglo-Amerikan eserlerin bir eleştirisi için, bkz: Zvi Gitelman, "Development and Ethnicity in the Soviet Union," *The Post-Soviet Nations*, Alexander Motyl (ed.), New York: Columbia University Press, 1992.
4. Bu yaklaşımların bir tasnifi için, bkz: John McGarry ve Brendan O'Leary, *The Politics of Ethnic Conflict Regulation* (Londra: Routledge, 1993). Etnik anlaşmazlıkların çözümü veya önlenmesi yollarını tartışan ansiklopedik ve orijinal bir kaynak için, bkz: Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985).
5. Ayrılgı liberal bir bakış açısıyla savunan bir görüş için, bkz: Michael Lind, "In Defense of Liberal Nationalism," *Foreign Affairs* 73(3), Mayıs/Haziran 1994, 87-99.
6. Ian Lustick, "Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism Versus Control," *World Politics* 31, 1979, 325-344.
7. Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies* (New Haven: Yale University Press, 1977).
8. Bu perspektiflerin hoş bir tetkiki için, bkz: Randy Hodson, Dusko Sekulic ve Garth Massey, "National Tolerance in Yugoslavia," *American Journal of Sociology* 99(6), Mayıs 1994, 1535-1536.
9. Bkz: Sarah Belanger ve Maurice Pinard, "Ethnic Movements and the Competition Model: Some Missing Links," *American Sociological Review* 56(4), 1991, 446-457; Susan Olzak ve Joane Nagel (ed.) *Competitive Ethnic Relations* (Orlando: Academic Press, 1986).
10. Teklif edilen bu tür bir politika için, bkz: Ted Hopf, "Managing Soviet Disintegration: A Demand for Behavioral Regimes," *International Security* 17(1), Yaz 1992, 44-45; Jack Snyder, "The New Nationalism: Realist Interpretations and Beyond," *The Domestic Bases of Grand Strategy*, Richard Rosecrance ve Arthur Stein (Ithaca: Cornell University Press, 1993).
11. Sovyet deneyimini teferruatlıca anlatan baş eser, Walker Connor'unkidir. Bkz: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1984).
12. Bu bölüm ağırlıklı olarak aşağıdaki yazarlardan derlenmiştir: Patrick Donabedian ve Claude Mutaftian, *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno Karabakh* (Londra: Zed Books, 1994); Vitaly Naumkin, "Experience and Prospects for Settlement of Ethno-National Conflicts in Central Asia and Transcaucasia," Naumkin ed., *Central Asia and Transcaucasia* (Londra: Greenwood, 1994); Audrey Altstadt, "O Patria Mia: National Conflict in Mountainous Karabagh," *Ethnic Nationalism and Regional Conflict: The Former Soviet Union and Yugoslavia*, Raymond Duncan ve G. Paul Holman (Boulder: Westview, 1994); Shireen Hunter, *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict* (Washington: CSIS, 1994).
13. Sergei Panarin, "Political Dynamics of the New East (1985-1993)," Naumkin (ed.), *Central Asia and Transcaucasia*, 95-96. Bakü'de görüşmelerde bulunan Snyder'in çıkarımı (1993) da benzer konumdadır.
14. Bu bölüm aşağıdaki yazarlardan derlenmiştir: Lowell Barrington, "Domestic and International Consequences of Citizenship in Soviet Successor States," *Europe-Asia Studies* 47(5), 1995, 731-763; Graham Smith, Aadne Aasland ve Richard Mole, "Statehood, Ethnic Relations and Citizenship," Graham Smith (ed.), *The Baltic States* (New York: St. Martin's, 1994); Tolvo Raun, "Ethnic Relations and Conflict in the Baltic States," Duncan and Holman (ed.), *Ethnic Nationalism and Regional Conflict: The Former Soviet Union and Yugoslavia*.
15. İki dünya savaşı arasında bu devletler bağımsızdı ve Molotov-Ribbentrop anlaşmasının bir neticesi olarak, SSCB'ne dahil edildiler. Bu sebepten, Baltıklar yarım yüzyıl boyunca Sovyet işgali altında yaşadıklarını ve yeni bir devlet kurmak yerine, sadece eski statülerini restore ettiklerini söylüyorlardı.
16. Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*.
17. Sergei Panarin, "Political Dynamics of the New East (1985-1993)," s.87.
18. Görünür sorun, tabii ki, aynı Tacik devletlerinin Özbekistan ve Afganistan tarafından yutulması ve ekonomik açıdan uzun ömürlü olamaması ihtimaliydi.
19. Kiaras Gharabaghi, "Development strategies for Central Asia in the 1990s: in search of alternatives," *Third World Quarterly* 15(1), 1994, s.109.
20. Tabii ki, tarih bertaraf edilemeyen taraflı unsurlar içerir. Benim burada kastettiğim ise, sadece bir grubu diğerine karşı öne çıkartan ve çok az yada asla bilimsel ve tarihsel değeri bulunmayan açık bazı mitler veya önyargılardır.

YENİ ÖZBEK KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA KADINLARIN ROLÜ

Topluumsal cinsiyete dair kurallar ve söylemler toplumsal grupların kendilerini tanımlamasında belirleyiciliğe sahiptir. Anderson'un da belirttiği gibi, uluslaşma süreçlerinde yeni imgeler ve semboller harekete geçirilir (1). Devletin yeni biçimini meşrulaştırmak ve desteklemek üzere yeni ideolojiler ortaya çıkar. Kadın meselesi'nin parametreleri de bu kimlik ve meşruiyet arayışı sürecinde şekillenir. Kadınlar devlet kurma süreçlerinde sık sık toplumsal amaçların ve kültürel kimliklerin göstergeleri haline gelmektedirler. Bir yandan o toplumun diğer toplumlardan farkını temsil ederek bir anlamda sınırlarını oluştururlarken, öte yandan kültürel kimliğin taşıyıcılığı işlevini üstlenmektedirler (2). Bazı siyasi projelerde modernleşme ve ilerlemeyi simgeleyen kadınlar, bazılarında kültürel öze-dönüşün (authenticity) ve dini ortodoksinin merkezinde yer alırlar. Bundan yola çıkarak yeni Özbek kimliğinin oluşumu ve bu süreçte kadınların rolü, bu yazının odak noktasını oluşturmaktadır. Yazının temelini oluşturan veriler 16 Ağustos-11 Ekim 1995 tarihleri arasında Taşkent'te yapılan alan çalışması sonucu elde edilmiştir (3).

DEVLETİN TOPLUMSAL CİNSİYET SİYASETİ

Özbekistan'da devletin toplumsal cinsiyet siyasetine bakıldığında ilk dikkati çeken şey kurumsal örgütlenmedir. Hükümete bağlı Kadın Komitesi (*Hatın Kızlar Komiteti*) benzeri bir örgütlenme Sovyet döneminde de mevcuttu. Ancak Özbekler'in deyimiyle "cemaatçılık" esasına dayalı olarak çalışmış ve bürokratik bir kurum olması nedeniyle çok da etkin olamamıştı. 1991'den sonra "Cemaatçılık Teşkilatı", "*Hatın Kızlar Komiteti*" adını alarak en küçük idari birim olan mahalleler de dahil olmak üzere ülke çapında aktif ve örgütlü bir biçimde çalışmaya başlamıştır. Komite genel başkanı Dilber Gulamova aynı za-

* Aslı ÖZATAŞ, ODTÜ Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans Programı Araştırma Görevlisi. Bu makalenin yazılması sırasındaki yönlendirmeleri ve değerli eleştirileri için Prof.Dr. Ayşe Ayata ve Yrd. Doç.Dr. Ayşe Sakıntı'ya teşekkür ederim.

manda başbakan yardımcısıdır. Kerimov'un 2 Mart 1995 tarihli "ferman"ına göre (Kerimov'un kararlarına ferman denmektedir) her idari birimin yöneticisinin yardımcısı kadın olmalıdır ve bu kadınlar aynı zamanda o birimdeki Hatın Kızlar Komitesi'nin de başkanı olacaklardır. Böylelikle kadınların her düzeyde temsil edilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır.

Mahalle Hatın Kızlar Komiteleri rayondaki (10-15 mahalleden oluşan bölge) komiteye, rayon komiteleri şehir komitesine, şehir komitesi de Taşkent'teki Komite Genel Merkezi'ne bağlıdır. Ayrıca fabrikalar, üniversiteler, enstitüler ve tüm iş yerlerinde Hatın Kızlar Komiteleri bulunmaktadır. Bu noktada, bireyin günlük yaşamında ve toplumsal ilişkilerinde büyük bir belirleyiciliğe sahip olan mahallelerde komitenin nasıl bir işlev üstlendiğine bakmak sosyolojik açıdan anlamlı olacaktır.

Geleneksel bir Özbek kurumu olan mahalle bürokratik bir kuruma dönüştürülerek Sovyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Mahalle komitesi tarafından ideolojik kampanyalar, seminerler düzenlenerek bu türden etkinliklerin üst Sovyet kurumlarına aktarılması mümkün olabilmıştır. Sovyet döneminde mahallelerin yalnızca ideolojik yönü ile ilgileniliyorken yeni Özbek devleti meşruiyetini geleneğe başvurarak sağlamaya çalıştığından bu geleneksel kurumu yaygınlaştırmaktadır. Geleneksel olmayan "apartman"larda yaşayan ve yine gelenekten farklı olarak Asya'lı olmayanları da içeren mahalleler de oluşturulmaktadır.

Mahalle Hatın Kızlar Komitesi 8-10 üyeden oluşur. Üyeler arasında farklı rol ve görev dağılımları vardır. Örneğin bir üyenin görevi örgütlenme işleri iken (düğünler, bayramlar, kutlamalar, cenazeler gibi) diğer komite üyeleri mahallede yaşayanlardan, hangi ailenin ne durumda olduğundan haberdar olmak zorundadır. Komite üyeleri dışında her sokakta "köçe başlığı" denen sokak sorumlusu kadın ve erkekler vardır. Bunların görevi ise sokak sakinlerine rehberlik yapmaktır. Komite'nin asli görevi ailelere her konuda öğüt vermek, yardım etmektir. Bu, ihtiyacı olanlara iş bulma ve maddi yardımı da kapsar. Yoksul ailelere, dullara ve çok çocuklulara Kerimov'un fermanıyla ayda 400 som'luk para yardımı yapılmaktadır. Bunu "aksakal" adı verilen mahalle yöneticisiyle birlikte mahalledeki herkesin durumunu bilen komite organize eder. Bunun dışında çocuk yetiştirme gibi konularda öğüt vermek, karı-koca, gelin-kaynana anlaşmazlıklarında arabuluculuk yapmak da komite üyelerinin görevleri arasındadır. Gerçekten de düğünlerde, doğum ve ölüm olaylarında mahalle bireyleri arasında yoğun bir dayanışma olduğu gözlemlenmiştir. Komite üyeleri, ayrıca, kadınlarla sohbetler, "meclis"ler, soru-cevap geceleri, seminerler

düzenlemektedirler. Bu toplantılara doktorlar, hukukçular, pedagoglar davet edilmektedir. "İyi bir kadın nasıl olmalı?", "Gelin-kaynana ilişkileri nasıl olmalı?", "Kız çocuk nasıl yetiştirilmeli?" gibi "kadınlara gerekli konular" olduğu düşünülen konular üzerine konuşulmaktadır.

Gündelik hayatın idame ettirilmesinde, Mahalle Hatın Kızlar Komitesi'nin çalışmalarının dışında, kadınların bir başka etkinliği de din alanındadır. Dini eğitim halk arasında artmaktadır. "Atın-ay" denen yaşlı kadınlar isteyen kadınlara ve kız çocuklarına ücretsiz dini eğitim vermektedirler. Erkekler ise bağımsızlıktan sonra yeniden açılan medreselere gitmektedirler. Taşkent'te kadınlar için de bir Kadın Medresesi bulunmaktadır.

Komite üyeleri mahalledekilerin tavsiyesi üzerine seçilmektedir. Üyeler henüz para almamaktalarsa da bu konuda bir hükümet kararı çıkmak üzeredir.

Genel Başkan Dilber Gulamova'ya göre komitenin amacı "Pazar ekonomisine geçiş devrinde kadınları iktisadi, siyasi ve toplumsal yönden güçlendirmek"tir. Komitenin ilkeleri hak eşitliği sağlamak, kadınlara imtiyazlar tanımak, kadın ve çocukları korumaktır. Bu bağlamda Özbekler'in en çok üzerinde durdukları nokta kadını (aslında "ana"yı) ve çocuğu korumaktır. Kadınlar iki yıl ücretli, bir yıl ücretsiz olmak üzere üç yıl doğum izni kullanabilmektedirler. Bu süre içinde çalışma yerleri/iş hakları korunmaktadır. Çocukların 3 yaşından sonra gidebilmeleri için çocuk bahçeleri de mevcuttur. Devlet 16 yaşına gelene kadar her çocuk için annelere "nafaka" ödemektedir. Gulamova, "Böylelikle kadınların okumaları, çalışmaları ve çocuklarını büyütmeleri için gerekli koşullar yaratılıyor" demektedir. Komite, ayrıca, mahallelere dek örgütlenerek halk arasında Özbek manevi özelliklerini, örf ve adetlerini korumayı, güçlendirmeyi ve Ruslaşmayı önlemeyi de amaçlamaktadır.

Bağımsızlıktan sonra çeşitli kesimlerden Özbek kadınları tarafından birçok demek kurulmuştur: Girişimci Kadınlar Derneği, Bilim Kadınları Derneği gibi. Ancak devletten en çok destek gören demek, amacını millet için her yönden "sağlam" çocuk yetiştirmek olarak belirleyen, iki yıl önce kurulan "Sağlam Evlad Uçun" Derneği'dir. Bir hayır kuruluşu görünümündeki demek Sağlık, Eğitim ve "İçtimai Teminat" Bakanlıklarına yol gösterici rol oynamaktadır. Her ilde ve ilçede şubeleri, görevlileri bulunan derneğin amaçları ana ve çocuğun doğru beslenmesini sağlamak, doğum oranının yüksekliği sonucu ortaya çıkan anemiyle savaşmak, bağışıklık sistemini iyileştirmek, isteyen ailelere doğum kontrolünde yardımcı olmak, başarılı çocuklara, yetim ve sakatlara, çok çocuklu ailelere yardımda bulunmak ve her ilde yoksul ailelere ucuz ilaç veren eczaneler açmaktır.

Haftalık "Aile ve Cemiyet" gazetesini çıkaran dernek, "Sağlam Evlad Uçun" adlı bir de dergi çıkarmak istemektedir.

Kadınlara tanınan diğer imtiyazlar ise yine temelde ana sağlığı üzerinedir. 16-49 yaş arasındaki kadınlar polikliniklerde ücretsiz muayene olabilmektedirler. İki yaşına kadar bebekler için temel gıda maddeleri ve ucuz ilaç temin edilmektedir. Hamile kadınlar ücretsiz tedavi olmaktadır. 12 yaşına kadar çocuğu olan kadınlar çocukları hastalandığı takdirde 15 güne kadar çalışmama izni alabilmektedirler. Sovyet döneminde de mevcut olan bu tür tedbirlerin bağımsızlıktan sonra süreleri uzatılmış ve kapsamı genişletilmiştir. Eski sistemdeki örgütlenme biçimleri kadının kamusal alana çıkmasını engörtüyorken, bağımsızlık sonrasında eskiden kopuşun ve bir tür kültürel özselcilikle (essentialism) geleneğe dönüşün vurgulanmasıyla kadının, mahalle düzeyinde geleneksel dayanışma örüntüleri çerçevesinde, yeniden özel alana çekildiği gözlenmektedir.

Özbekistan'da kadın meselesi tartışmalarında hakim olan söylem "korumacılık"tır. Kadınlar kimden, neden korunmaktadır? Bu sorunun yanıtı, aslında, yeni rejimin eski rejimle hesaplaşması ve farkını ortaya koyarak meşruiyetini buraya dayandırması olarak da görülebilir. Buna bağlı olarak bir diğer soru da, hem tüm gün dışarıda çalışan, "fedakar anne ve eş" olarak ev işleri ve çocuk bakımını da üstlenen, hem de geniş aile ve mahalleye karşı sorumlulukları olan Özbek kadınının bu konumunu, şikayetçi olmak bir yana, nasıl gururla içselleştirip yeniden ürettiğidir.

SOVYET MİRASI

Özbekistan'da kadınlar kırsal alanda işgücünün %90'ını, kentte ise %58'ini oluşturmaktadırlar. Sağlık sektöründe %82, eğitimde %70, ticarete %50'den fazla, servis sektöründe %60, bilim alanında %61 oranında kadın çalışmaktadır. Bu rakamların Sovyet sisteminin Orta Asya'da gerçekleştirdiği dönüşümün ürünü olduğu inkâr edilmemektedir. 1917'den önce 33 yıl olan ortalama ömür Sovyet devrinde kadınlar için 70, erkekler için 68'e çıkmıştır. Çocuk ölümleri azalmış, güçlü bir sağlık sistemi oluşturulmuş, eğitim düzeyi artmıştır. Bolşevik Devrimi'nden önce çalışmayan, çarşaf/peçe içindeki Orta Asya kadını toplumsal yaşama katılmıştır. Ancak Özbekistan'da bugün tartışılan, Sovyet rejiminin kadınları emeklerinden yararlanmak için eğitmiş, özgürleştirmiş olduğu, bunu zaman zaman zor kullanarak yaptığı ve eşitlik adına ağır işlerde çalıştırarak kadının kadınlığını yok etmiş olduğudur.

1925'te Komünist Parti Merkez Komitesi'nde Kadınlar Bölümü kurulmuştur.

Komünist Parti Orta Asya Bürosu 1927'de yerli halk arasında feodalizm kalıntılarına karşı (erken evlilik, başlık parası, çok eşlilik, vb.) savaşma kararı almıştır. Birçok kongre, konferans düzenlenmiştir. 1929-30'dan itibaren Orta Asya kadınlarını özgürleştirmek, haklarını erkeklerle eşit hale getirmek için "Hücum Hareketi" başlamıştır. Bu, eskiliğe, feodalizm kalıntılarına karşı hücum anlamına gelmektedir. Şehirlerde, rayonlarda Kadın Bölümleri kurulmaya başlanmıştır. Hukuki danışmanlık merkezleri, kadın klüpleri, çiftçi kadın evleri, Kızıl Ev'ler, kadınlara özel okullar açılmıştır. Amaç kadınları bilgilendirmek, özgürleştirmek, toplumsal yaşama katmaktır.

Hücum Hareketi çok güçlü ve etkili olmuştur. Birçok kadın başını açmış erkeklerin karşı koymasını engellemek için de örtünmeyi yasaklayan bir kanun kabul edilmiştir. Kadınlar 1930'dan itibaren erkeklerle birlikte kolhozlarda çalışmaya başlamışlardır. 1930-31'e gelindiğinde Özbekistan ve Türkmenistan'da pamuk üretiminde kolhozcuların %80'ini kadınlar oluşturmaktadır.(4)

Sovyet dönemi boyunca kadın meselesi siyasi bir mesele olarak görülmektedir, çünkü kadın toplumsal, ekonomik yaşama katılmazsa toplumda sosyalist kültür oluşturmak mümkün olmayacaktır. Bu nedenle bir yandan kültürel merkezler açılırken bir yandan da feodalizmin ve geleneksel olanın simgesi olarak görülen dine karşı propaganda sürdürülür.

Komünist Parti Kadınlar Bölümü ve Kadın Komiteleri 1930'da Stalin tarafından kapatılır. Gerekçe olarak artık kadın meselesinin çözülmüş olduğu gösterilir. Stalin'in ölümünden sonra kadın meselesine ilgi yeniden artmaya başlar. Ancak yazılan kitap, makale ve tezlerde yalnızca kadının özgürleşmesi ve sosyalizmin zaferleri anlatılmaktadır. Elli yıl boyunca literatür bundan ibarettir. Sistemin başarısının bir göstergesi olarak kadın meselesinin çözülmüş olduğu görüşü hakim olur.

Sisteme yönelik eleştiri ancak "perestroika" ile birlikte başlar. İlk tartışılan konu da "kadın emeği" olur. Kadınların iş koşullarının çok ağır olduğu üzerinde durulur. Bu dönemde gazete ve dergilerde 2-3 yıl süren tartışmalar yer alır. Temel soru kadınların eve dönmemesinin gerekli olup olmadığıdır. Genel kanı kadınların çok çalışmakta, çok yıpranmakta ve dolayısıyla çocuklarıyla yeterince ilgilenememekte olduklarıydı ki topluma en önemli katkılarının aslında bu olduğu savunulur.

Özbekistan'da 1980'lerin sonunda 1990'ların başında "Tumaris" adlı feminist bir hareket ortaya çıkar. Adını Özbek tarihinde Arap baskıncılarına karşı mücadele eden bir kadın kahramandan alan Tumaris, Birlik Hareketi/Partisi içinde yer almaktadır ve bu hareketle birlikte onun da faaliyetlerine son verilir.

Görüşleri sadece partinin yayın organlarında yazılmış olduğundan bugün bunlara ulaşmak oldukça zordur. Mülakat yapılan Özbekler'e göre Tumaris kadının çalışmama ve örtünme hakkını savunmaktadır. Bu nedenle Tumaris'in kapatılmış olmasından memnuniyet duyduklarını ifade etmektedirler.

SONUÇ

Bütün bu tartışmalardan sonra bugünkü Özbekistan'da "kadın meselesi" üzerine genel fikir şöyle özetlenebilir: Eskiden Orta Asya'da kadına feodal, ataerkil bir yaklaşım mevcuttu. Sovyet döneminde bununla mücadele edilmişti. Ancak kadınlar artık ucuz iş gücü olarak görülmekte, sömürülmekteydiler. Bu da eşitlik olarak gösterilmekteydi. Daha çok kadın kolhoza çıksın diye kadınların kol gücünden yararlanılmasının propagandası yapılıyordu. Bunun bir çok olumsuz etkisi olmuştu. En önemlisi annelerin çocuklarıyla yeterince ilgilenememesiydi. Ayrıca kadına feodal yaklaşım hala sürüyordu.

Ancak bugün de kadın emeğinden vazgeçmek mümkün görünmemektedir. Kadınların eve dönmeleri ekonomik bir krize neden olabilir. O halde, Özbekistan'da yaygın olan görüşe göre çözüm toplumsal korumanın artırılmasında, kadına ve dolayısıyla anaya ve çocuğa daha çok imtiyaz tanınmasındadır.

Yine bu görüşe göre ülkede kadın meselesi yoktur. Bu mesele tartışılmış ve çözülmüştür. Az da olsa şikayet edenlerin öne sürdüğü nokta ise yine piyasa ekonomisine geçişin zorlukları nedeniyle kadınların çok çalışmak zorunda kalmaları ve çocuklarına yeterince zaman ayıramamalarıdır.

Hiç üzerinde durulmayan nokta Özbek kadınlarına "anne"lik ve "eş"likten başka bir kimlik tanınmaması ve kadınların kamusal alanda mazbutluk (modesty) kodları çerçevesinde akrabalık ilişkileriyle tanımlı olarak "ablalar" ve "kız-kardeşler" olarak varolmalarıdır. En resmi iş yerinde dahi hitapların abla, ağabey ve kardeş şeklinde olması ensest tabusunu çağrıştırarak kamusal alandaki kadının cinselliğini ortadan kaldırmaktadır (5).

Kanımcı, eski rejimle bağların koparılıp yeni bir devletin kurulması aşamasında kadınların tartışmaların odak noktasını oluşturmaları bu söylemlerin "özne"leri olmalarından değil, daha çok bu söylemleri mümkün kılan zemini oluşturmalarından kaynaklanmaktadır. Kadınlar yine kendi adlarına konuşamamakta, başka bir bağlamda, başka bir siyasi projede üzerlerine söz söylenmektedir. Böylece, iki rejim arasındaki fark simgesel olarak kadınlar tarafından temsil edilmektedir.

Bu noktada aslında Bengal üzerine yazmış olan Chatterjee'nin kuramsal çer-

çevesinden yararlanmak mümkündür. Chatterjee'ye göre milliyetçi düşünce sömürgecilğe karşı mücadelesinde kültürü maddi ve manevi alan olarak ikiye ayırmaktadır. Bilim, teknoloji ve ekonomik örgütlenme biçimleri maddi alanda yer almaktadır. Sömürgeci devlet gücünü bunlardan aldığından onunla başa çık- mak için bu teknikler öğrenilmelidir. Ancak bu her alanda taklit anlamına gel- memektedir. Taklit sömürgeciyle sömürge arasındaki farkı ortadan kaldırarak ulusal kimliğe ve kültüre zarar verecektir. Manevi alan, bozulmamış öz ko- runmalı ve güçlendirilmelidir. Milliyetçi söylemin bu ayrımı gündelik yaşamda toplumsal mekandaki bir ayrıma tekabül eder. Kamusal alan dışsal, bizi et- kileyen ve belirleyen maddi alandır. Özel alan ise özümüzü, gerçek kimliğimizi temsil eder, yani manevi alandır. Kamusal alanı erkek, özel alanı kadın temsil etmektedir. Bu durumu geleneksel herhangi bir ataerkil toplumdakinden farklı kılan ikiliğin içinde farklı bir biçimde doldurulmasıdır. Sömürgeci, sömürge üye- rinde, maddi alandaki gücüyle kamusal alanda egemenlik kurmuştur. Ancak bunu özel alanda gerçekleştirememiştir. Bu nedenle ulusal kültürü ve özü temsil eden özel alanın korunmasına devam edilmelidir. Bu da bu alanın simgesi ha- line gelen kadınların sorumluluğuna girmektedir.(6)

Ancak kadınların şikayetçi olmamalarından da anlaşılacağı gibi bu pasif bir süreç değildir. Özbek örneğinde bu kadınlar eğitilmiş ama Ruslaşmamış, ulusuna karşı yükümlülüklerini bilen kadınlardır. Manevi özelliklerini yitirmiş Rus ka- dınlarından da, bu sorumluluğun farkında olmayan eski kuşak Özbek ka- dınlarından da üstün durumdadırlar. Bu kimliklerinden, geleneğin ve kültürel değerlerin taşıyıcıları olmaktan, yeni devletin kuruluşunda oynadıkları rolden gurur duymakta ve sisteme gönüllü olarak onay vermektedirler. Bunu ba-ğımsızlıkla özdeşleşmeye, Sovyetler Birliği'yle ayrılmaya verilen onay olarak dü-şünmek mümkündür.

DİPNOTLAR:

1. Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities*, Verso, London.
2. Kandiyoti, Deniz (1987), "Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case", *Feminist Studies* 13 (2) Summer, 317-38., Chatterjee, Partha (1990), "The Nationalist Re- solution of the Women's Question" in *Recasting Women: Essays in Colonial History*, Kumkum Sangari and Sudesh Vaid (eds.), Rutgers University Press, New Brunswick, Chat- terjee, Partha (1993), *The Nation and Its Fragments*, Princeton, Princeton University Press., Moghadam, Valentine (1994), *Gender and National Identity: Women and Po- litics in Muslim Societies*, Zed Books Ltd., Karachi., Molyneux, Maxine (1991), "The Law, the State and Socialist Policies with Regard to Women: the Case of the People's Democratic Republic of Yemen 1967-1990" in D. Kandiyoti (ed.) *Women, Islam and the State*, Mac- Millan; Hong Kong.
3. Bu yazıda Hatın Kızlar Komitesi Genel Başkanı ve Başbakan Yardımcısı Dilber Gulamova, Özbekistan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü'nden Dr. Dilaram Alimova, Dr. Dana Ziyeva, Taşkent Devlet Üniversitesi Ahalışınaslık Laboratuvarı'ndan Prof. Dr. Memleket Rahmanova Burieva, "Sağlam Evlad Uçun" Derneği Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Naima Mahmudova ve Taşkent Kökçe Mahallesi Hatın Kızlar Komitesi Başkanı Dinara Asadullayeva ile yapılan de- rinlemesine mülakatlardan yararlanılmıştır.
4. Alimova, Dilaram Agzamovna (1991), *Zhenskii vopros v credney Azii: Istoria, Izuc- henia i Covremennie Problemi*, Izdatelstvo "Fan" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent.
5. Kandiyoti, a.g.e., (1987) s.328.
6. Chatterjee, Partha , a.g.e., s.237-240

Çarlık Rusyası, SSCB ve BDT Devirlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci

Hasan KANBOLAT

Cumhuriyet, özerk cumhuriyet, özerk bölge, kent, kasaba, köy, akarsu, göl, dağ, ova, okul, üniversite, tiyatro, sinema, fabrika, cadde, sokak, meydan, durak, park vb. yer adları bir toplumun yaşam biçimini, gelenek ve göreneklerini, kültürünü, ekonomik gelişim seviyesini, siyasi tarihini, bir bütün olarak uygarlık seviyesini gösteren özellikler taşır. Geçmişten süzülüp günümüze kadar gelen bu yer adlarının siyasi kararlarla değiştirilmesini kültürel eserleri yıkmakla eşdeğer ölçüde bir tür vandalizm olarak ele almak gerekir (1). Yer adlarında yapılan değişimlerin arkasında yatan en önemli neden, bir ülkeye hakim olan ideolojinin kendinden önceki ideolojileri halkın hafızasından silme çabasıdır. Bu nedenle, halkın hafızasındaki olayların, adların, tarihin ve kültürün silinmesi için kullanılan metodların en etkililerinden biri olarak yer adları değişimi ortaya çıkmaktadır. Yer adlarındaki sorumsuzca ve sıkça yapılan değişim, önemli bir kültür kaybına yol açmakta, halkın hafızasını silmekte, tarihi ile olan bağlarını gevşetmekte, bazan da kesmektedir.

Yer adları bilimi, dilbilimin bir kolunu oluşturduğu gibi halkbilimi, coğrafya, tarih, dil gibi insan ve doğa ile ilgili farklı alanları da bir arada kapsamaktadır. Coğrafyanın aynası olan yer adları için Puşkin araştırmacısı Nadejdin: "Yer kaptır. İnsan tarihini coğrafi adlar belirtir" demiştir (2). Bir ülkenin coğrafyasında yer alan adlar, o coğrafya üzerinde yaşayan uygarlıklar ve en önemlisi coğrafyanın yaşadığı siyasi tarih süreci hakkında araştırmacıya değerli bilgiler vermektedir. Geçmişe dönük birer pencere olan yer adları bölgenin yer yapısından, ikliminden, bitki örtüsünden ve canlılarından da etkilendiği için kentlerin, caddelerin, sokakların, nehirlerin, dağların v.b. yerlerin tanıtım kartıdır. "Çarlık Rusyası, SSCB ve BDT Devirlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci" adlı bu makalede yer adları, siyasi tarih açısından ele alınarak tarihin çeşitli devirlerinde söz konusu olan coğrafyaya hükmeden siyasi iktidarlar tarafından resmen değiştirilen yer adları incelenmiştir.

* Hasan KANBOLAT TİKA'da uzman olarak çalışmaktadır.

Çarlık Rusyası ve SSCB devrinde yaşanan sürgün-soykırım-etnik temizlik ve kolonizasyon -sömürgeleştirme- süreci içinde köy adlarına varıncaya kadar yer adları değiştirilmiştir. Yeni ad Bolşevik ihtilali ve/veya Komünist Partisi'ni hatırlatan tarihi bir gün veya o yeri işgal eden Rus -SSCB devrinde Bolşevik- komutanın, alayın, Çarın bir akrabasının -SSCB devrinde Bolşevik bir liderin, askerinin, bürokratin, Komünist Parti yöneticisinin, Bolşevik bir aydının- adı olmuştur. Çarlık Rusyası, SSCB ve Rusya Federasyonu devirlerinde gerek Büyük Rusya ve gerekse Büyük Rusya dışı egemen olunan coğrafyada yer adları başkente (St. Petersburg ve Moskova'da) egemen olan ideoloji doğrultusunda sürekli ve sistemli olarak değişime uğramıştır. Örneğin: I. Petro tarafından kurulan St. Petersburg kentinin adı 1914 yılında "burg" eki Almanlığı anımsattığı gerekçesiyle Ruslaştırılarak "Petrograd" olarak değiştirilmiştir. Bolşevik İhtilali sonrası kentin adı 1924 yılında "Leningrad" olarak tekrar değiştirilmiştir. SSCB'nin çözülmesi sonrası Rusya Federasyonu'nda Rus milliyetçiliğinin yavaş yavaş Bolşevik mirasın yerini tamamen almasıyla kentin adı 1991 yılında tekrar değiştirilerek tarihi adı olan "St. Petersburg" adına dönüşmüştür (3). Görüldüğü gibi eski SSCB alanındaki en önemli kentlerden birinin adı, 80 yıllık bir zaman dilimi içinde Rusya'da meydana gelen her büyük değişimle birlikte başkente hakim olan resmi ideolojiye uygun olarak tekrar değişmiştir.

ÇARLIK RUSYASI DEVRİNDE YER ADLARINDA DEĞİŞİM SÜRECİ

Çarlık Rusyası, devrinin diğer imparatorlukları olan Büyük Britanya ve Fransa gibi, bir sömürge imparatorluğudur. Çağının sömürge imparatorluklarından farkı coğrafyasının kesintisiz, tek parça olmasıdır. Çarlık Rusyası, işgal ettiği topraklarda aşırı bir Ruslaştırma politikası uygulamıştır. Finlandiya haricinde işgal edilen ülkelerin özgün kurumları ortadan kaldırılmıştır. Rusça zorunlu öğretim dili olmuştur. Bürokrasi Ruslardan oluşturulmuştur. Yalnızca Rus kültürünü benimseyenlere ve/veya Ruslarla evlenenlere yükselme şansı verilmiştir. Yerel diller yasaklanmıştır. Yerleşim yerlerine Rus ve/veya Hristiyan kültürünü taşıyan adlar verilmiştir. Polonya'nın adı bile "Vistül Ülkesi" olarak değiştirilmiştir (4).

Çarlık Rusyası'nda ve/veya işgal edilen topraklarda yer adları genel olarak: 1. Çar ailesinin adları; 2. Çarın bürokratlarının, bakanlarının, generallerinin, valilerinin, kahramanlarının adları; 3. Hristiyan azizlerinin, ileri gelenlerinin ad-

ları; 4. Yerleşim yerine ilk göç eden Rus çiftçilerin, köy ağalarının adları; 5. Yerleşim yerine gelen veya buradan geçen önemli misafirlerin adları; 6. Yeni yerleşim yerine göç etmeden önce Rusya'da oturulan mahalle, köy veya kasabanın adı; 7. Yerel adların Rusça telaffuzunun zorluğu ileri sürülerek takılan Rusça adlar; 8. Yerel adı değiştirilmeyen adlarda Rusça dilbilgisi kuralları (5) ve telaffuzunun resmen kabul edilmesi ile değişim yaşanmıştır. Bu değişim sırasında işgal edilen topraklarda sömürge mantığıyla hareket edilerek yerli halkın onayına gereksinim duyulmamıştır (6).

"Vladimir", "İvangorod", "Yuriyev" gibi Rus kentleri kurucuları olan çarların adını taşımaktadır. Tarihte "Büyük" ve "Deli" lakapları ile tanınan I. Petro (1689-1725)'da "Petrovsk" (halen Saratovsk oblastında -vilayetinde- rayon -ilçe merkezidir) ve "Petrovski Zavot" (halen Petrozavodsk), "Yekaterinburg" (Büyük Petro'nun eşi Katarina Aleksiyeвна'nın onuruna verilmiş bir addır) kentleri ile bu ilkeyi izlemiştir. Büyük Petro sonrası gelen çar ve çariçeler de aynı ilkeyi izlemişlerdir. "Yelizavetgrad", "Yekaterinodar", "Pavlograd", "Yelizavetna", "Petrovna" II. Katerina (1762-96) dönemlerinde verilen yer adlarındandır (7). Kırgızistan'ın işgali sonrası da Kırgızlar tarafından kutsal bir dağ olarak kabul edilen Ala-Too'nun adı "Aleksandrovskiy" olarak değiştirilmiştir (8).

Çarlık Rusyası devrinde, ülkenin yaşadığı tarihi olaylar da yer adlarında etkili olmuştur. Çarlık Rusyası'nın Finlandiya'yı işgalinden sonra İsveç Kralı'nın adını taşıyan "Vassa" kentinin adı I. Nikola (1825-55)'nın onuruna "Nikolaştad" olarak değiştirilmiştir. "Kiisk" köyü de kent statüsüne yükseltildince bu yerleşim yerinin adı Mariya Aleksandrovna'nın onuruna "Mariinsk" olarak değiştirilmiştir. Ob nehri üzerine köprü yapılıncaya köprüye II. Nikola (1894-1917)'nin onuruna "Novonikolayevsk" adı verilmiştir (9).

Çarlık Rusyası ve SSCB alanı içindeki yer adları siyasi tarih açısından incelendiğinde, yer adlarının özellikle Çarlık Rusyası'nın Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru genişlemeye başladığı XVII-XVIII. yy.'dan itibaren devlet politikası olarak ele alındığı ve bu nedenle sürekli bir değişim süreci içinde olduğu görülebilir.

Çarlık Rusyası'nda yerel yer adlarının değiştirilerek yerine Çar ve ailesinin adlarının takılmasına sıkça rastlanılmıştır. Örneğin: Kırgızistan'da Tüp rayonunda (ilçesinde) bulunan "Karakunuz" köyünün 51 köylüsü imzaladıkları dilekçe ile köylerinin adının Çar II. Nikola (1894-1917)'nin onuruna "Nikolayevski" olarak değiştirilmesini talep etmişlerdir. Köylülerin bu talebi 17 Temmuz 1903 tarihinde kabul edilmiş ve aynı yıllarda kurulan birçok Rus köyüne de Çar II. Nikola'nın adı verilmiştir. 1904 yılında II. Nikola'nın Alek-

seyavka adı verilen bir oğlu da olunca Kırgızistan'da bulunan "Oytal" adındaki bir Rus köyü, 19 Eylül 1904 tarihinde verdiği dilekçe ile adını Çar'ın oğlunun onuruna "Alekseyevski" olarak değiştirmek istemiştir. Köyün bu isteği 21 Kasım 1904 tarihinde kabul edilmiştir. Aynı şekilde Kırgızistan'da bulunan "Karabayevka" köyündeki Ruslar, köylerinin adını "Köyden göçen Karabay adlı Kırgız aileye ait bir müslüman adı olduğu için" sevmediklerini verdikleri bir dilekçe ile belirterek köyün adının "Alekseyevskoye" olarak değiştirilmesini talep etmişlerdir. Köyün bu talebi 5 Mayıs 1910 tarihinde kabul edilmiştir (10). 1864 yılında tamamlanan Kuzeybatı Kafkasya'nın işgali sonrası yer adlarının Ruslaştırılması süreci içinde de Yekaterinodar (bugünkü Krasnodar Kray)'da bulunan köylere takılan Çar II. Nikola (1894-1917)'nin çocuklarının adları da -Alekseyevka, Tatyanaovka, Mariya- Çarlık Rusyası devrinden günümüze kadar korunmuştur (11).

Çarlık Rusyası'nda yer adlarının değiştirilmesinde Çar ve ailesinin yanında Çar'ın bakanlarının, generallerinin, valilerinin, müfettişlerinin, gezginlerinin ve aziz adlarının da gözönünde bulundurulduğu görülmektedir. Örneğin: Kırgızistan'da 1887-1899 yılları arasında Ceti-Su bölgesinin komutanlığını yapan G. İ. İvanov'a yaranmak isteyenler birçok köye, mahalleye onun adını vermişlerdir. Bugün bile Bişkek'in Isık-Ata rayonunun (ilçesinin) merkezi "İvanovka" adını taşımaktadır. İvanov'dan sonra Ceti-Suu'nun yönetimine gelen ve Oş'un ilk belediye başkanı da olan Mihail Efremoviç İvanov (1899-1907)'un gözüne girmek için Verniy'e bağlı Çilik ve Karam köylerinin beyleri 21 Nisan 1907 tarihinde yazdıkları dilekçe ile Çilik'in adının "İonovskiy", Karam'ın adının İonov'un eşi Olga'dan dolayı "Olginskaya" olarak değiştirilmesini istemişlerdir. İonov bu talepleri kendisinin bunu hakketmediğini ifade ederek geri çevirmiştir. Ancak, Bişkek'in Araşan adlı Rus köyünün teklifiyle 28 Ocak 1911 tarihinde bu köy "İonovskoye", Alay dağlarının bir yaylası da "Olginskaya Işın" olarak adlandırılmıştır. İonov'dan sonra Ceti-Suu'nun valisi olan Samsanov ile Folbaum ve Çar'ın Savunma Bakanı Suhomlinovskiy ile Stolipin'in adları da birçok köye, mahalleye yeni ad olarak verilmiştir (12). Bişkek'in Karabulak köyüne 1868 yılında yerleşmeye başlayan Rus çiftçiler 18 Kasım 1899 tarihinde verdikleri dilekçe ile köyün Kırgızca adını kullanmak istemediklerini ve köyün adının Azız Arhangel Mihail'in anısına (13) "Mihaylovkiy" olarak değiştirilmesini talep etmişlerdir. Rus köylülerin bu talebi 14 Mart 1900 tarihinde kabul edilmiştir (14). Prejevalsk (Karakol)'a bağlı bir köy olan Cerges'in adı da köylünün 2/3'nün talebi üzerine, Kırgızistan'a müfettiş olarak gelip bu köyden geçen senatör Palen'in onuruna onun adı ile değiştirilmiştir (15). Bu örnekte de görüldüğü gibi

tesadüfen gelip geçen konuklara bile yaranmak isteyenler onların adları ya-
şadıkları yerlerin adı yapmakta hiç tereddüt etmemişlerdir.

Kuzey Kafkasya'nın Çarlık Rusyası tarafından işgalinin 1864 yılında ta-
mamlanmasından itibaren başlayan sürgün-soykırım-etnik temizlik ve ko-
lonizasyon politikası, yüzyıldan az bir süre içinde Moskova'nın üç farklı devlete
(Çarlık Rusyası, SSCB, Rusya Federasyonu) başkent olmasına rağmen hiç ke-
silmeden devam etmiş, bölgenin özellikle kültürel, siyasi ve etnik yönden yavaş
yavaş Ruslaştırılması politikası günümüze kadar devam etmiştir. Bu nedenle
SSCB döneminde Kuzey Kafkasya dışındaki bölgelerde Çarlık Rusyası'nı ha-
tırlatan yer adları sovyetleştirilirken, Kuzey Kafkasya'da Çarlık Rusyası tarihini
ve bölgenin Çarlık Rusyası tarafından işgalini hatırlatan adlara dokunulmamış,
bilakis XIX. yy'da gerçekleşen işgali hatırlatan adların takılması SSCB dö-
neminde de sürdürülerek Ruslaştırma politikasına kesintisiz devam edilmiştir.
Örneğin: Kuzeybatı Kafkasya'da (özellikle Krasnodar ve Stavropol Kray'da)
bugün birçok yerleşim yerinin adı hâla XIX. yy ortalarında bölgeyi ele geçiren
Çar II. Aleksander (1855-81)'in komutanları Lazarev, Golovin, Zass, Geyman,
Reyevski'nin adlarını taşımaktadır. Kafkas-Rus savaşında yer alan Rus alay-
larının adları olan Mingreli, Apşeron, Navaginski, Erivanski'de eski yer-
leşim yerlerine yeni ad olmuştur (16).

Çarlık Rusyası'nın işgal ettiği topraklara yerleşen Rus ve Ukraynalı göç-
menlerin köylerinin, akarsularının, dağlarının vb. yerlerinin adlarını da yeni yer-
leştikleri yerlere taşıdıkları görülmektedir. Ancak bu ad taşıma/değiştirme sı-
rasında yerli halklar yok sayılmış, düşünceleri alınmamıştır. Kırgızistan'da 1912
yılıının sonbaharında kurulan Moldovanka, Petropovlovka, Poltavka bu tip de-
ğişime örnektir (17). Ruslar yerleştikleri yeni yerlere Rusya'nın da adını ta-
şımışlardır. Kırgızistan'da Büyük Kemin'de 1912 yılında kurulan Novorossiisk
(Yeni Rusya) köyü (18) ve Kuzeybatı Kafkasya'da Krasnodar Kray (Eyaleti) için-
de bulunan günümüzün Rusya Federasyonu'nun Karadeniz'deki en önemli li-
manlarından biri olan Novorossiisk örnek olarak verilebilir. Novorossiisk'in Os-
manlı Devleti tarafından kullanılan adı "Soğucak"tır. Bu kentin 1864 yılında
tamamlanan Çarlık Rusyası işgali öncesi Adige halkı tarafından kullanılan tarihi
adı ise "Tsemez" dir.

Çarlık Rusyası ve SSCB devirlerinde yerli halkların bulunduğu adları de-
ğiştirilmeyen yerlerin de yerel dillerdeki telaffuzları yerine Rusça telaffuzları
resmi olarak kabul edilmiştir. "Alma-Ata" (Almatı), "Aşhabat" (Aşgabat), "Isık-
Kul" (Isık-Köl) bu tip yüzbinlerce örnekten sadece birkaçıdır.

SSCB DEVRİNDE YER ADLARINDA DEĞİŞİM SÜRECİ

Devletin var olduğu her yerde yer adlarında değişimi siyasi iktidar be-
lirlenmiştir. SSCB'de siyasi iktidar, yer adlarını sokak adlarına varncaya kadar
yöre halkını düşünmeden değiştirmiş, yöre halkının tarihi ve kültürel geçmişini
yok saymış, yeni bir tarih, yeni bir kültür, yeni bir insan tipi (Sovyet insanı) ya-
ratmaya çalışmıştır. Bu çabanın sonucunda bulunduğu coğrafyaya siyasi, tarihi,
kültürel açıdan yabancılaşmış köksüz ve yapay yer adları ortaya çıkmıştır. Mos-
kova'da bulunan "Komünist Rayonu" bulunduğu coğrafyaya yabancılaşmış
yer adlarına verilebilecek örneklerden sadece biridir (19).

SSCB'nin ilk kurulduğu yıllardan başlayarak Çar hanedanını hatırlatan "Ye-
lizavedgrad", "Yelizavedpol", "Nikolayevsk", "Aleksiyevsk" gibi Çar ailesine ait
adlar ile çar, prens, prenses, vb. gibi adlar içeren yer adları, hızla Bolşevik
Ekim Devrimi'ni hatırlatan yer adları ile değiştirilmiştir. Örneğin: "Sa-
revokokşaysk", "Krasnokokşaysk" olarak; "Sarevosançursk", "Sançursk" olarak;
"İmperatorsk Limanı", "Sovetskaya Limanı" olarak değiştirilmiştir (Rusça Sar-
Çar, Krasno: Kızıl). Özellikle Romanov hanedanının adını taşıyan yer adları
SSCB'nin ilk yıllarında silinmiştir (20). Örneğin: "Romanov-Na-Mumane" ken-
tinin adı 1917 yılında "Murmansk" olarak; Beyaz Rusya'da bulunan "Ro-
manovo" kentinin adı 1918 yılında "Lenino" olarak değiştirilmiştir. Ancak
SSCB'nin coğrafi büyüklüğü SSCB'nin 70 yıllık ömründe Çar hanedanını ha-
tırlatan bütün yer adlarının değiştirilmesine yetmemiş, yukarıda örnekleri ve-
rilen Kuzey Kafkasya'daki yerleşim yerlerinin yanında, "Aleksandriya", "Ma-
riinsk", "Pavlograd", "Pavlovsk" gibi bazı yer adlarında günümüze kadar
gelebilmıştır (21).

Çarlık Rusyası aydınlarından bazılarının adlarını taşıyan yer adları da SSCB
devrinde değiştirilmiştir. Örneğin: Çarlık devrinde Orta Asya'yı araştıran ünlü
Rus gezgini Prejevalsk'a yaptığı araştırmalardan dolayı general rütbesi verilmiş,
Kırgızistan'da bir kente de adı verilmişti. SSCB devrinde adı "Kara-Kul" olarak
değiştirilen kentin adı Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra 1992
yılında tarihi adı olan "Karakol" a tekrar kavuşmuştur (22).

1917 yılında Çarlık Rusyası'nın başkenti olan St. Petersburg'da yaklaşık
1500 kadar bulundukları yerle özdeşleşen anlamları olan önemli köprü, mey-
dan, cadde, sokak vb. adı bulunuyordu. 1917 Ekim Devrimi sonrası bu adların
500 kadarı değiştirilmiş ve 400 kadan da tamamen haritadan silinmiştir. Böy-
lece Ekim Devrimi sonrası eski yer adlarının yaklaşık 1/3'ü kalabilmiştir. Yeni
adlar "Bağımsızlık Köprüsü", "Birlik Köprüsü", "Proleter Diktatorya Meydanı",
"Yoldaş Sokağı", "Köy Fakiri Sokağı", "Sovyetler Caddesi", "Çalışkanlar Adası"

gibi Bolşevik ideolojiye uygun sloganlar ile doldurulmuştur. Bu slogan yer adlarının bir kısmının kullanılmasına SSCB'nin dağılması sonrası da devam edilmiştir (23). Çarlık Rusyası'na başkentlik yapmış iki büyük kent olan St. Petersburg ve Moskova'da yer adlarındaki değişim diğer kentlere göre çok daha büyük oranda olmuştur. Moskova'nın SSCB'nin başkenti olmasından dolayı Sovyet devlet adamlarının adları "Malenkov Sokağı", "Huruşov Sokağı" gibi kentdeki yer adlarına sıkça verilmiştir (24).

İzlenen devlet politikası sonucu çok sık bir biçimde değiştirilen yer adlarına 1917 Ekim Devrimi sonrası genelde Lenin, Stalin gibi Bolşevik önderlerin adları (25) veya "Oktabirski" (Ekim), "Pervomayski" (Bir Mayıs), "Sovetski" (Meclis), "Komsomolski" (Genç Komünist), "Pobeda" (Zafer), "Savetskaya" (Sovyet), "Svaboda" (Bağımsızlık), "Udarni" (Öncü), "Komünarsk" (Birlik), gibi Bolşevik Ekim Devrimi'ni hatırlatacak adlar verilmiştir (26). SSCB döneminde Lenin'in ilk iktidar yıllarında 8 küçük yerleşim yerine "Lenin" adı verilmiştir. 1918 yılında da "İvaşenkova" köyünün adı Troçki'nin onuruna "Troçsk" olarak değiştirilmiştir (Samara vilayetinde bulunan bu köyün günümüzdeki adı "Çapayevsk"dir) (27). Ayrıca iktidara gelen liderin adı büyük bir kente ad olarak verilmişse, bu kentin civarındaki küçük yerleşim yerlerinin adları da liderin çalışma arkadaşlarının adlarını taşıyacak ve Bolşevizmi hatırlatacak şekilde değiştirilmiştir. Örneğin: Stalinabadskaya Oblastı (Vilayeti)'nin rayonları (ilçeleri) Mikoyanabad, Oktayabirsk, Kirovabad, Kuybişev, Ordjonikidze, Kaganoviç adlarını taşımıştır (28).

1926 yılında SSCB Merkez Karar Komitesi 1917 yılında başlamış olan din ve din adamlarının adlarını taşıyan yer adlarının değişimini durdurmuştur. Bu nedenle SSCB'de genelde din teması içeren yer adları değiştirilmeden kullanılmaya devam edilmiştir. Örneğin: Moskova'da halen "Arhangelskoye", "Spaskoye", "Nikolskoye", "Voskresenskoye" gibi adlar kullanılmaktadır (29).

Çarlık Rusyası'nda devlete beyaz renk egemen olmuştur. SSCB devrinde ise devletin resmi rengi kırmızı olmuştur. Bu nedenle SSCB döneminde adında "beyaz" içeren yer adları, "kırmızı" ile yer değiştirmiştir. Örneğin: "Velikoknajiskaya" (Büyük Prens)'nin adı "Proletarskaya", "Generalski'nin adı "Krasnoarmeski" (Kızılordu), "Dvoranski" (Toprak sahibi)'nin adı "Kristiyanski" (Çiftçi), "Belikluç" (Beyazanahtar)'ın adı "Krasnokluç" (Kızılanahtar), "Liman"ın adı "Krasnaliman" (Kızılman), "Baki'nin adı "Krasniyebaki" (Kızıl Baki) olarak değiştirilmiştir. Bazı kentlerin adı tamamen kırmızı renge bağlı olarak değiştirilmiştir. Örneğin: "Krasnograd" (Kızılkent), "Krasnoznamensk" (Kızılbayrak), "Krasnomaysk" (Kızıl Mayıs), "Krasniluç" (Kızılışık) (30). Bazı kentlere de içinde

"Kızıl" (Kırmızı) içeren adlar takılmıştır. Örneğin: "Krasnodar" (Kızılhediye) (Eski adı: Yekaterinodar), "Krasnogvardeysk" (Kızıltümen) (Eski adı: Gatçina), "Krasnokokşaisk" (Eski adı: Işkar-Ola), "Karsnouralsk", "Krasnovodsk" (Kızilsular), "Krasnoyarsk" (Kıpkızıl), "Krasnoye" (Kızılı) (31).

SSCB'de uygulanan yer adlarında değişim her zaman olumsuzla doğru olmamıştır. Bazı anlamı hoş olmayan, kişi lakaplarından, toprak sahibi adlarından kaynaklanan "Balda" (Sersem), "Durak" (Deli), "Astalop" (Kalın kafa), "Svinya" (Domuz), "Bardak" (Genelev), "Sople" (Sümük) gibi adlar taşıyan yer adları da SSCB döneminde değiştirilmiştir. Ayrıca -yazar Nekrasov'un romanlarında da yer alan- fakirlerin oturduğu yerlere takılan "Galodniye" (Aç), "Niyesit" (Yarı tok), "Niyel" (Aç karın), "Goremika" (Bela) gibi yer adları da SSCB döneminde değiştirilmiştir. Ancak hoş olmayan veya fakirliği belirten yer adlarının yeni adları da siyasi tarih açısından ilginçtir. Bu yerlerden bazılarına "Voşproletaryata" (Proleter Başkan), "Komüntern" (Uluslararası Komünizm), "Komünarn" (Komün Başkanı), "Novıbıt" (Yeni Yaşam), "Novıstrul" (Yeni Kuruluş), "Parişkaya Komün" (Paris Komünü) adları takılmıştır (32).

SSCB'de takılan saçma yer adlarına da rastlanılmıştır. Örneğin: "Aramatnoye" (Mis kokan), "Otratnoye" (Sevindirici), "Svedloye" (Aydın), "Solniçnoye" (Güneşli), "Ukromnoye" (Mütevazı), "Uyutnoye" (Huzur), "Yarkoye" (Parlak), "Yasnoye" (Şeffaf) (33).

Lenin'in ölümünden sonra Çarlık Rusyası'na başkentlik yapmış olan St. Petersburg'un adı Leningrad olarak değiştirilmiştir. Böylece Bolşevik liderlerin adlarının yalnızca küçük yerleşim yerlerine verilmesi dönemi kapanmış, büyük yerleşim yerlerine de verilmesi dönemi açılmıştır. Böylece 1941 yılına kadar SSCB'nin 24 büyük kentinin adı değiştirilmiştir. Bu kentlerden 20'sine 1924-1940 yılları arasında Lenin, Stalin, Vorosilov, Kalinin, Ordjonikidze, Frunze, Kirov, Molotov, Kuibişev, Petrovski, Sverdlov gibi Bolşevik liderlerin ve Gorki, Jambıl, Çkalov gibi Bolşeviklere yakın aydınların adları verilmiştir. Örneğin: Bu değişim sırasında "Perm" in adı "Molotov", "Samara"nın adı "Kuibişev", "Vi-atka"nın adı "Kirov", "Gence"nin adı "Kirovabad", "Zinovievsk" in adı "Kirovograd", "Khibinogorsk" un adı "Kirovsk", "Tver" in adı "Kalinin", "Königsberg" in adı "Kaliningrad", "Bişkek" in adı "Frunze", "Nikolsk-Ussuriyski" nin adı "Voroşilov", "Lugansk" in adı "Voroşilovgrad", "Alçevsk" ve "Stavropol" un adları "Voroşilovsk" olarak değiştirilmişti (34). Yerleşim yerlerine Bolşevik liderlerin, Sovyet devlet adamlarının yanında K. Marks ve F. Engels'in adı da verilmiştir (35).

Benzeri süreç içinde örneğin Özbekistan'da da yerleşim yerlerine Sverdlov,

Şaumyan, Babuşkin, Kirov, Frunze, Kuybişev, Ordjonikidze ve Şçors'un adı verilmiştir (36). Bununla yetinilmeyerek Rus-Sovyet kuklası Özbek yöneticilerin adları da yerleşim yerlerine verilmiştir. Örneğin: Özbekistan SSC'nin ilk Devlet Başkanı olan Sovyet işbirlikçisi Ahunbabayev'in adı cumhuriyet içinde 40'a yakın kent ve köye verilmiştir (37).

SSCB'de özellikle II. Dünya Savaşı öncesi (38) ve savaş sırasında Almanlara yakın olabileceği düşünülen halklara uygulanan sürgün politikası sonrası da söz konusu halkların yaşadığı yerlerin adlarında hızlı bir değişim yaşanmıştır. Volga Almanlarının, Kırım Tatarlarının, Kalmukların, Karaçayların, Çeçenlerin, İnguşların, Balkarların, Ahıskalıların (Mesketlerin) sürgünü sonrası ya yer adları hemen değiştirilmiş ya da kentlerin, kasabaların, köylerin bütünüyle terk edilmesi ile yerleşim yeri tamamen kaybolmuş ve haritadan silinmiştir (39). Böylece halklar gibi yer adları da etnik temizliğe, soykırıma ve asimilasyona uğramıştır. Volga kıyısındaki Alman kenti "Pavoljiya" örneklerden sadece biridir (40). Savaş döneminde askerlerin şehit düştükleri yerlere de şehitlerin adları yöre halkına danışılmadan verilmiştir (41).

SSCB'de yer adlarının değişimi, SSCB Merkez Karar Komitesi'nin kararına dayanarak yapılmıştır. 1923-1936 yılları arasında 12 yer adının değişimi kararı kabul edilmiştir. 1 Haziran 1936 yılında SSCB Merkez Karar Komitesi yer adlarındaki değişimin durdurulması yönündeki bir karar kabul etmiştir. Ancak bu karara rağmen ad değişimleri bütün hızıyla devam etmiştir. 11 Eylül 1957 yılında SSCB Merkez Karar Komitesi yaşayan devlet adamlarının adlarının yer adı olarak verilmemesi yönünde bir karar almıştır. Bu tarihten sonra alınan kararlarda dayanak olacak olan bu karara göre devlet adamlarının adları ancak ölümlerinden sonra yer adı olabilecektir (42). Aslında yer adlarının değişimini frenlemeyi amaçlayan 11 Eylül 1957 tarihli karar, tam tersine yaşamayan kişilerin adlarının yer adı olarak verilmesi yolunu açmıştır. Böylece Bolşevik veya Komünist liderler dışındaki kişilerin adları da yer adı olarak takılmaya başlanmıştır. Bu tip yer adlarına örnek verilecek olursa: "Dimitrovgrad" (Bulgaristan Komünist Partisi Genel Sekreteri), "Georgiu-Dej" (Romanya Komünist Partisi Genel Sekreteri), "Kotvald", "İvano-Frankovsk", "Stahanov" (43) (Örnek işçi), "Tolyati" (İtalyan Komünist Partisi Genel Sekreteri), "Torez", "Şevçenko" (Ukraynalı yazar). 1957 yılı kararına dayanarak değiştirilen yer adları da kişilerin ölümü sonrası tekrar yer adı olarak verilmiştir. Örneğin: Kızıl Ordu generalleri olan Budyonni'nin adı "Budyonovsk", Varşilov'un adı da "Varşilovgrad" olarak kent adı olmuştur (44).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yer adlarında değişim sıklaşmış, adı defalarca değiştirilen kentlere bile rastlanılmaya başlanmıştır. Örneğin: "Rıbinsk" kentinin adı 1946-1957 yılları arasında "Şçerbakov", 1984-1989 yılları arasında "Andropov" olarak değiştirilmiştir. "Svyatoy Krest" kentinin adı ise dört defa değiştirilmiştir (45). SSCB döneminde yüzlerce kasabanın, köyün adı "Oktiabrskii" (Ekim Devrimi), "Komsomolsk" (Genç Komünist Birliği), "Pervomaiskoie" (Bir-mayıs), "Krasnoarmeisk" (Kızılordu), "Krasnogvardeisk" (Kızılmuhafızlar), "Krasnyi Oktyabr" (Kızıl Ekim), "Krasnye Barrıkadi" (Kızıl Barikat), "Komüntern" (Uluslararası Komünizm) gibi Sovyet mirası adlarla değiştirilmiştir. Özellikle Lenin ve Stalin adlarından türetilmiş adlar da binlerce yerin adı olarak kabul edilmiştir: "Lenina", "Leninabad" (Hokand, Aleksandra Eşcata), "Leninakan" (Gümrü, Aleksandropol), "Leningori", "Leninka", "Lenino", "Leningrad" (St.Petersburg), "Leninogorsk" (Ridder), "Leninskii", "Leninizm", "Leninjol", "Stalina", "Stalino" (Donetsk), "Stalinsk", "Stalinskii", "Stalinskaya", "Stalinskoye", "Stalinogorsk" (Novokuznetsk), "Stalingrad" (Tsaritsin, Volgograd), "Stalinabad" (Duşanbe), "Stalinir" (Tskhinvali) bu yer adlarından bazılarıdır (46).

Görüldüğü gibi, II. Dünya Savaşı sonrası hiçbir bilimsel araştırma yapmadan ani bir şekilde aceleyle yapılan yer adı değişimleri sonucunda çok sayıda benzer yer adı ortaya çıkmıştır. Ayrıca hemen hemen her bölgede bölgenin coğrafyası ile ilgili uydurma adlar da ortaya çıkmıştır. Örneğin: Deniz kıyısında olan kente "Vızımore" (Denizkıyısı), ırmak kıyısında olan kente "Poreçıye" (İrmakboyu), ovada bulunan kente "Krasnayadalına" (Kızılova), göl kıyısında bulunan kente "Rıbaçıye" (Balıkçı) adı verilmiştir (47).

Komünist veya Bolşevik liderlere ait bazı adlar da yer adı olarak takılmıştır. Örneğin: Lenin (1870-1924)'in doğduğu yer olan Simbirska'nın adı "Ulyanovsk" (Lenin'in soyadı) olarak değiştirilmiştir (48). "İliçevsk" (Lenin'in babasının adı), "Sergo" (Ordjonikidze'nin adı), "Rozovka" (Rosa Lüksemburg'un adı), "Lüksemburg" (Rosa Lüksemburg'un soyadı) bu tip yer adlarına giren diğer örneklerdir (49).

SSCB döneminde takılan yer adlarının en önemli özelliği, yaşamla bağlantısının az olması ve siyasi duruma göre yer adının sıkça değiştirilmesidir. Siyasi ortama göre yer adları o kadar sık değiştiriliyordu ki bazı yer adlarının adı daha adı verilen kişi yaşarken değiştiriliyordu. Örneğin: Stalin döneminde Ordjonikidze'nin adını taşıyan bazı yer adları değiştirilmiştir (50). "Slutsk" kentinin adının "Pavlovsk", "Varşilovsk"un adının "Stavropol" olarak değiştirilmesi gibi bazı yer adlarının değişiminde ise herhangi bir mantık izlenmemiştir (51).

SSCB'de yer adlarında son büyük değişim 1972 yılında uzakdoğu bölgesinde Çin kökenli coğrafi adların kaldırılması ile ilgili yapılmıştır. Bu değişim diğer bölgelere göre daha sakin bir ortamda yapılmıştır (52).

Yaşayan devlet adamlarının adlarının yer adı olarak verilmemesi yönündeki 1957 tarihli karar, 1982-1985 yılları arasında son kez uygulanmıştır. Böylece birçok kente Ustinov, Brejnev, Andropov ve Çermenko'nun adı verilmeye başlanmıştır. Halk tarafından benimsenmeyen ve sevilmeyen bu Komünist Partisi liderlerinin adlarının yer adı olarak verilmesi büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu hoşnutsuzluk köylerin, kasabaların, kentlerin, caddelerin, sokakların, meydanların, köprülerin, otobüs, tren ve metro istasyonlarının, havaalanlarının, limanların, stadların, tiyatro ve sinemaların, adaların, dağların, küçük büyük akarsuların, kanalların, göllerin, plajların, kanalların, ovaların, ormanların, koruların, parkların, çöllerin, sarayların, fabrikaların, okulların, üniversitelerin kısacası yer adı olan bütün birimlerin tarihi adlarına tekrar kavuşması yolunda büyük bir halk hareketinin başlamasına yol açmıştır (53). Bu halk hareketi sonucunda, 1988 yılında Sovyet Kültür Bakanlığı'nda yer adları ile ilgili oluşturulan kurulda yer adlarının konulmasında ve değiştirilmesinde yasal yetkinin nasıl kullanılacağı konusu çözümlenmiştir. Yapılan yasal düzenlemeyle eski ve yerleşmiş yer adlarının tarihi anıt sayılması ve devletçe korunması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında 1980'li yılların sonunda Ustinov, Brejnev, Andropov ve Çermenko'nun yanında Stalin'e yakın Jdanov, Varşilov ve Kalinin'in adlarını taşıyan tüm eski kent, köy, rayon, okul vb. yerleşim yerlerinin adları değiştirilmiştir. Böylece kentler tarihi adlarına tekrar kavuşmaya başlamıştır. Örneğin: bu değişim süreci içinde "Gorki" adının kaldırılması sonucu kent tarihi adı olan "Nijni-Novgorod"a tekrar kavuşmuştur (54).

SSCB döneminde yaşanan yer adlarının Sovyetleştirilmesi ve bazılarının Ruslaştırılması süreciyle örneğin: "Minsk", "Moskova", "Gorki" ("Nijni Novgorod"), "Donets" kentlerinin sokak adlarının %70'i aynı adları taşıyor hale gelmiştir. Sovyetleştirme ve kısmen Ruslaştırma sonucunda, ülke çapında Kirov'un adını taşıyan 150, Kalinin'in adını taşıyan 100, Kuybişev'in adını taşıyan 40 yerleşim yeri olmuştur (55). Stalin'in 1954 yılında ölümünden sonra 23 kente "Kirov", 16 kente "Lenin", 12 kente "Stalin", 8 kente "Ordjonikidze", "Voroşilov", "Djerinski", "Kakanoviç", "Kalinin", "Kuybişev", 6 kente "Molotov", 4 kente "Budiyonni", 3 kente "Sverdlov"un adı verilmiştir (56). Bazı kentlerin adında meydana gelen değişim bir siyasi tarih geçitini andırmaktadır. Örneğin: Gence - Yelizavetpol - Gence - Kirovabad - Gence; Ribinsk - Şerbakov - Ribinsk - Andropov - Ribinsk; Lugansk - Voroşilovgrad - Lugansk - Voroşilovgrad

- Lugansk; Vladikafkas - Ordjonikidze - Djaudjikau - Ordjonikidze - Vladikafkas. Bazı yerleşim yerlerinin adları da, ya değiştirilmesi unutulduğundan ya da değiştirilmesi teklif edilmesine rağmen değişimin çeşitli nedenlerle gerçekleşmemesinden dolayı aynı kalmıştır (57).

BDT DEVRİNDE YER ADLARINDA DEĞİŞİM SÜRECİ

SSCB döneminde siyasi iktidarın yer adlarında yaptığı sorumsuzca değişim halkın tarihi ile olan bağlarını gevşetmiş, bazan da kesmiştir (58). SSCB'yi oluşturan 15 Birlik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına kavuşmasıyla, Rusya Federasyonu da dahil olmak üzere bütün cumhuriyetlerde Gorbaçov döneminde başlamış olan ekonomiden kültüre, tarihten dile kadar her alanda SSCB mirasından olabildiğince uzaklaşma ve bu mirası silme dönemi hızlanmıştır. Söz konusu bu dönem içinde yer adlarında da SSCB döneminin izlerinin hızla silindiği görülmektedir (59).

1992 yılında Rusya Federasyonu Parlamentosu'nda Parlamento Başkanı Ruslan Hasbulatov'un desteği ile *Tarihi Miras Komisyonu* oluşturulmuştur. Bu komisyonda özellikle kent, cadde ve sokak adlarının değiştirilmesi için çaba gösterilmiştir. Rusya Federasyonu'nda yer adlarının değiştirilmesi Rusya Federasyonu Parlamentosu dışında federe cumhuriyet (60), özerk bölge ve kent parlamentolarına aittir. Örneğin: Moskova Kenti Parlamentosu'nda *Tarihi Yer Adları'nın Verilmesi Komisyonu* bulunmaktadır (61).

Rusya Federasyonu gibi bağımsızlıklarını ilan eden diğer Birlik Cumhuriyetlerinde de milliyetçiliğin yükselmesiyle paralel olarak yer adlarında değişim süreci hızlanmıştır. Ancak sömürgecilik siyaseti gereği Çarlık Rusyası'ndan itibaren dil ve kültür içeriği bakımından Ruslaştırılan, Sovyetleştirilen ve Rusça telaffuzları resmen kabul edilen yer adlarının hızla terk edilmesi, telaffuzların yerel dillerde olmaya başlaması bu cumhuriyetlerde yaşayan Rusları ve Rus kültürünü benimsemiş diğer azınlıkları rahatsız etmiştir. Bu değişim süreci içinde örneğin: Çarlık Rusyası ve SSCB devirlerinde Rusça telaffuzları olan "Alma-Ata" ve "Aşhabad" resmi ad iken, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlığı sonrası Kazak telaffuzu ile "Almatı" ve Türkmen telafuzu ile "Aşgabat" olarak resmi ad olarak kabul edilmiştir (62).

DİPNOTLAR:

1. Y. M. Pospelov, *İmena Garadov: Vçera i Segodniya (1917-1992)*, Russkiye Slavari Yayınları, Moskova 1993, s. 6.
2. Y. M. Pospelov, *a.g.e.*, s. 17.

3. Y.M. Pospelov, a.g.e., s. 128-129.; Jean Ellestein, **Devrimlerin Devrimi**, Çeviren: Kerem Kurtgözü, Başak Yayınları, Ankara 1986., s. 62.
 4. Elleinstein, a.g.e., s. 30-31.
 5. Yerel adların sonuna -skiy, -sk, -ka, -ge gibi Rusça takılar getirilmiştir. Örneğin: Kırgızistan'da 1860-70'li yıllardan itibaren başlayan yerel adların Ruslaştırılması çabaları içinde Talas: Talaskiy olarak kullanılmaya başlanmıştır. (Atlas Kırgızskoy SSR, Moskova 1987, s. 29).
 6. Kıyas Moldokasımtegin, Kırgızistan'da Yer İsimlerinin Değiştirilmesi, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 2, Sayı: 4, Kış 1995 / 96, Ankara., s. 107.; Atlas Kırgızskoy SSR, s. 29.
 7. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 12.
 8. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 106.
 9. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 12.
 10. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 108, 109.
 11. Hamid Neğuç, Yerleşim Yerlerimizin Adları Nereden Geliyor?, **Sosyalistçeske Adıgey** gazetesinin 9.06.1990 tarihli nüshasından naklen **Kafkasya Gerçeği**, Sayı: 2, Ekim 1990, Samsun, s. 32.
 12. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 110.
 13. XIX. yy.'ın sonlarından 1901 yılına kadar Fergana Vadisi'nde kurulan 7 Rus ve Ukraynalı köyünün (Pokrovskoye, Nikoleyevskoye, Uspenskoye, Blagovesenskoye, Spasskoye, Rojdestvenskoye) 5 tanesinin adı Hristiyan dinine dayanmaktadır. 1907 yılında da Bişkek köylerinden bazılarına-Voznesenskiy, Arhangelskiy, Novopokrovskiy gibi Hristiyan dinine dayanan adlar verilmiştir. (Bkz: Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 112).
 14. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 112.
 15. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 114.
 16. Hamid Neğuç, a.g.m., s.28-32.
- Çarlık Rusyası gibi SSCB'nin de Kuzey Kafkasya halklarından çekindiği, bu nedenle Kuzey Kafkasya'nın tekrar ayağa kalkmaması için bölgenin tamamen Ruslaştırılmasına devam edildiği yer adlarındaki değişim incelendiğinde de görülmektedir. Örneğin: Krasnodar Kray'da bulunan "Soçi" kenti yakınlarındaki Adıge-Şapsığ bölgesinde tarihi yer adlarının kökü köy adlarına varıncaya kadar SSCB döneminde kazanmıştır. Örneğin: "Thağepş" köyünün adı ilk önce "Kirov", daha sonra "Boji Vodi" olmuştur. Aynı bölgede adı sovyetleştirilen köyler ise şunlardır (İlk ad eski, ikincisi sovyetleştirilen yeni ad): "Aguye": "Kuybişev", "Şekheçey": "Bolşoy Kışmay", "Tkhakho": "Malıy Kışmay", "Şoyko": "Bolşoye Psevuşkho", "Kodyşehabl": "Maloye Psevuşkho" köyü. Bkz: Genrikh Ananenko, Şapsığ Ulusal Rayonu'nun Tarihçesi, Adıge Maq'n 18.1.1991 tarihli nüshasından naklen **Kafkasya Gerçeği**, Sayı: 5, Temmuz 1991, Samsun, s. 9. Kuzey Kafkasya'da değiştirilen yer adları üzerine ayrı yeten Bkz: Miralay İsmail Berkuk, Büyük Harpte Şimali Kafkasyadaki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekatı ve Muharebeleri, 64 sayılı **Askeri Mecmua'nın** tarih kısmı, 1 Eylül 1934, Sayı:35, İstanbul.; General İsmail Berkuk, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 9.; Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Kaf-Der Yay., Ankara 1995, s. 147.; **Dagestanskaya ASSR Administrativno-Territorialnoye Deleniye**, Mahaçkala 1980; s. 39, 48, 89, 98, 103; Atlas Dagestanskoy ASSR, Moskova 1980, s. 29; Cevdet Hapı, Kafkasya III (Tarihsel, Nüfus, Koloni Dönemi), **Kafdağı**, Yıl: 3, Sayı: 31/32, Ağustos/Eylül 1989, Ankara, s.12.
17. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 115.
 18. Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 115.
 19. Ş. Jelilov, E. Beğmatov, A. Böriyev, S. Zinin, H. İbrahimov, Ş. Temurov, T. Turgunov, S.

Karayev, **Toşkent Şahri va Vilayati Toponimlari Muammolari**, Toşkent Şahar Hakimligi - Öz Fa Tilşunashlik İnstituti - Özbekistan Madaniyat Fondi - Özbekistan Mahalla Fondi, Taşkent 1995, M. Safarov, K. Tahirov, "Taşkent Şahirindeki Muvakkat Caynomlerinin Paydabolishi ve Ulerlin Salbi Akibetleri", s. 52.; Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 6.; **Atlas Kırgızskoy SSR**, s. 29.

20. Çarlık Rusyası'nda Romanov hanedanının adı 1917 Bolşevik devrimine kadar Çar hanedanına yaranmak isteyenler tarafından sıkça yer adı olarak takılmaya devam edilmiştir. Örneğin: Kırgızistan'da bulunan "Tayalı-Ark" köyünün adı 1910 yılında "Romanovskoye" olarak değiştirilmiştir. (Bkz: Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 109).
21. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 9.
22. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, **Türkili Haritası ve Ona Ait İzahlar**, A. Kural Basımevi, İstanbul 1943, EK: "Türkili Haritası"; Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 10.; Kıyas Moldokasımtegin, a.g.m., s. 114, 115.
23. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 7.
24. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 7.
25. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 6.
26. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 15.
27. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 13.
28. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 6.
29. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 10.
30. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 11, 12.
31. "Krasnodar" vb. Maddeler, **New Century Cyclopedia of Names (N.C.C.N.)**, Vol. 2, New York 1954, s. 2330.
32. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 11.
33. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 16.
34. "Voroshilov" Maddesi, N.C.C.N., Vol. 3, s. 4043; "Frunze" Maddesi, N.C.C.N., Vol. 2, s. 1656.; "Kalinin" Maddesi, N.C.C.N., Vol. 2, s. 2237, 2238; "Kirov" Maddesi, N.C.C.N., Vol. 2, s. 2298, 2299.; "Kuibyshev" Maddesi, N.C.C.N., Vol. 2, s. 2338, 2339.; "Molotov" Maddesi, N.C.C.N., Vol. 2, s. 2785, 2786.; Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 13.
35. Ş. Jelilov, E. Beğmatov, A. Böriyev, S. Zinin, H. İbrahimov, Ş. Temurov, T. Turgunov, S. Karayev, a.g.e., M. Safarov, K. Tahirov, "Taşkent Şahirindeki Muvakkat Caynomlerinin Paydabolishi ve Ulerlin Salbi Akibetleri", s. 52.; Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 13.
36. Ş. Jelilov, E. Beğmatov, A. Böriyev, S. Zinin, H. İbrahimov, Ş. Temurov, T. Turgunov, S. Karayev, a.g.e., M. Safarov, K. Tahirov, "Taşkent Şahirindeki Muvakkat Caynomlerinin Paydabolishi ve Ulerlin Salbi Akibetleri", s. 52.
37. Ş. Jelilov, E. Beğmatov, A. Böriyev, S. Zinin, H. İbrahimov, Ş. Temurov, T. Turgunov, S. Karayev, a.g.e., S. Karayev, "Özbekistan Oykonimlerinin Toponomik Leksikası", s. 57.
38. Sovyet tarihinde II. Dünya Savaşı "Büyük Anavatan Savaşı" olarak geçer.
39. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Isabelle Krindler, The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update, **Soviet Studies**, Vol. XXXVIII, No. 3, July 1986, s. 387-405.
40. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 6.
41. Y. M. Pospelov, a.g.e., s. 15.

42. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 8.
43. SSCB'de Mayıs 1935 tarihinden itibaren "Herşeyi kadro belirler" sloganı yerine "Herşeyi teknik belirler" sloganı kullanılmaya başlanmış, rekabeti arttırmak amacıyla madalyalar dağıtılmaya başlanmış ve Stahanovizm adı ile tanınan "Örnek işçi" yaratma hareketi başlamıştır. Bkz.: 1917'den 1986'ya Sovyetler Birliği Nereden Nereye, **Zemin**, Sayı: 2, Kasım 1986, İstanbul, s. 73.
44. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 14.
45. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 3.
46. Martin Gilbert, **Soviet History Atlas**, Routledge & Kegan Paul, London 1979, s. 36-37.; "Lenin" Maddesi **N.C.C.N.**, Vol. 3, s. 2430, 2431.; "Stalin" Maddesi, **N.C.C.N.**, Vol. 3, s. 3688, 3689.; **Atlas Kirgizskoy SSR**, s.29.
47. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 15.
48. "Lenin" Maddesi **N.C.C.N.**, Vol. 3, s. 2430, 2431.
49. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 14.
50. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 14.
51. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 14.
52. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 16.
53. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 15.
54. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 15.
55. Hamid Neğuç, **a.g.m.**, s.28, 31, 32.
56. Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 14.
57. Değişim Sovyet mantığına göre gerçekleşseydi örneğin: "Moskova'nın adı Lenin'in SSCB'nin kurucusu olmasından dolayı "Leninsk", Kırım'da bulunan "Bahçesaray" kenti üzerine Puşkin'in bir eseri olduğundan bu kentin adı da "Puşkingrad" olabilirdi. Bkz: Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 15.
58. Örneğin: Günümüzde Rusya Federasyonu gençliği Tolstoy'un "Savaş ve Barış" adlı romanını okuduğu zaman olayların geçtiği "Austerlitz", "Tilzit", "Kuokkala" gibi kentleri haritada bulması zordur. "Tulskaya Vilayeti"nde bulunan XIX. yy.'ın ünlü kapıcısı "Lihvinsk'in adı da "Çekalin" olarak değiştirilmiştir. "St. Petersburg'da bulunan tarihi "Sarskoselski Lisesi" ve ünlü "Petershof Çağlayanları'nın adları da günümüze ulaşamamıştır. Bkz: Y. M. Pospelov, **a.g.e.**, s. 16.
59. Eski Birlik Cumhuriyetleri'nde yer adlarında meydana gelen değişime örnekler için bkz: Joan Padro, The Marketization of Russian, **Russia & The Successor States Briefing Service**, Vol: 2, No: 1, February 1994, UK, s. 51-54.; **Foreign Names Information Bulletin**, No: 1 February 1992, No: 2 June 1992, No: 3 October 1992, No: 4 February 1993, No: 5 September 1993, No: 6 December 1993, Prepared by U.S. Board on Geographic Names Foreign Committee Staff, Published by the Defense Mapping Agency; G. Y. Meşediyev, **Zagafgaziyanın Azerbaycan Toponomileri**, Elm Yayını, Bakü 1990; B.E. Bugadov, **Türk Uluslarının Yer Yaddaşı**, Elm Yayını, Bakü 1994.; **Kirgizskaya Respublika Administrativno-Territorialnoye Deleniye**, Kirgiz Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Yüksek Kurulu Yayını, Bişkek 1993., s. 95.; S. Ataniyazov, M. Begliyev, M. Sögov, **Türkmenistanın Velayatlarının, Etraplarının, şehirlerinin, şehirçelerinin ve Ovalarının Atları**, Ruh Yayını, Aşgabat 1995.
60. Örneğin: Rusya Federasyonu'nda bulunan Kabarday-Balkar Cumhuriyeti'nde SSCB'nin dağılması sonrası Çarlık Rusyası'nın XIX. yy'da bölgeyi işgalini hatırlatan yer adlarını hızlı bir şekilde değiştirme hareketi yaşanmaktadır. "Nartkale" kentinde 1 Haziran 1993 tarihine kadar

onlarca sokak ve caddenin adı sovyet adlarından temizlenerek yerel adlar takılmıştır. Buna göre kentte adı değiştirilen caddelerden bazıları şunlardır (İlk ad eski, ikincisi yerel yeni ad): "Djerjinski": "Şapsığ", "Krasnaya": "Kazanoko Jabağı", "Kalinin": "Wubh", "Komsomolskaya": "Natuha", "Kirova": "Bjeduğ", "Ordjonikidze": "Abzah", "Frunze": "Abaza", "Suvorov": "Mahoş", "Timuryazev": Abhazy kahramanı "Hasan Alhas" caddesi (Eski Caddelere Yeni Adlar, **Nart**'in 13/1993 tarihli nüshasından naklen **Kafkasya Gerçeği**, Sayı: 12, Nisan 1993, Samsun, s. 80). Yer adlarında hızlı değişimin en belirgin örneği olan Dudaev yönetimindeki Çeçenistan'da yer adları havaalanına varncaya kadar tek taraflı olarak değiştirilmiştir. Örneğin: "Çeçenistan"ın adı "İçkeriya", "Grozni'nin adı "Sunçkale", "Grozni Havaalanı'nın adı "İmam Mansur Havaalanı" olarak değiştirilmiştir.

61. Rusya İlimler Akademisi'nin Dilbilim ve Edebiyat Başkanlığı'nda Başkan Yardımcısı ve Toponomi üzerine uzman olan Dilbilimci Prof. Dr. Neruznak Vladimir Petroviç, 1992 yılında Rusya Federasyonu Parlamentosu'nda Parlamento Başkanı Ruslan Hasbulatov'un desteği ile Tarihi Miras Komisyonu'nu oluşturmuştur. N. V. Petroviç bu komisyonda özellikle kent, cadde ve sokak adlarının değiştirilmesi için çaba göstermiştir. Şubat 1992 tarihinde Rusya Federasyonu'nda oldukça liberal bir dil yasası çıkmıştır. Dil yasasına ek karamame ve R. Hasbulatov'un bütçeden sağladığı ödenek ile Moskova'da Ulusal Diller Enstitüsü kurulmuştur. Bu Enstitü'nün Başkanı N. V. Petroviç olmuştur. Enstitü'nün amacı Rusya Federasyonu'nda bulunan dilleri araştırmak ve Parlamento'nun kabul ettiği liberal dil yasasının yürümesini, gerçekleşmesini sağlamaktır. Ancak Enstitü, kendisi ile aynı işi yapan Rusya İlimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü'nün Sosyolingüistik Bölümü'nün yerine kurulan Rusya İlimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Ulus ve Dil Araştırma Merkezi ile yetki çakışmasını yaşamıştır. Bu nedenle Ulusal Diller Enstitüsü kadrosunu kuramamış, N. V. Petroviç'inde Ulusal Diller Enstitüsü'nden ayrılarak Moskova Kenti Parlamentosu'nda Tarihi Yer Adları'nın Verilmesi Komisyonu'nda çalışmaya başlamasıyla kendisini toparlayamamıştır (Bu bilgi, Rusya İlimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü Uzmanı **Bulat Valeyev**'den alınmıştır.).
62. Ş. Jelilov, E. Beğmatov, A. Böriyev, S. Zinin, H. İbrahimov, Ş. Temurov, T. Turgunov, S. Karayev, **a.g.e.**, R. Daniyarov, "Özbek Toponimlerinin Özga Dillarda İfadalanışı Edilmesi Masalalanga Dair", s. 32.

Kitap İncelemeleri

Sovyetler Birliği ve Rusya'da Milliyetçilik Sorunu

The Nationality Question in the Soviet Union and Russia
Helene Carrere d'Encausse
Norwegian Nobel Institute
1995, Scandinavian University Press
Oslo

Ali Kemal KÜÇÜKCAN

Günümüzde dünyanın birçok yerindeki dostane ilişkilerin tehdit altında olması ve yer yer de bozulmasının en büyük nedenlerinden biri şüphesiz milliyetçilik ve ilgili problemlerin yükselişi. Nitekim, yakın geçmişte, Sovyet Rusya ve Sovyet Rusya tarafından yönetilen ülkelerdeki komünist sistemin çöküşünün en büyük nedeni de milliyet ve milliyetçilik duygularının dirilişi.

1993'te Richard Pipe'nin bahar konferansları kapsamında, "Komünizmin yükselişi ve çöküşü" konusunda verdiği iki konferans, Norwegian Nobel Institute'nun çok ilgisini çekince, Enstitü, 1994 konferansları için de, Rusya ve Sovyet tarihi konularında dünyanın tanınmış uzmanlarından Fransız profesör Helene Carrere d'Encausse'yi davet etti.

Fransız akademisine seçilen üçüncü kadın olan profesör d'Encausse, 19-22 Nisan 1994 tarihleri arasında, milliyet ve milliyetçilik kavramlarının yükselişi ile komünizm arasındaki ilişkiler hakkında verdiği konferansını "Rusya ve Sovyetler Birliği'nde Milliyet Sorunu" adı altında kitap haline getirdi. Geçtiğimiz yıl yayınlanan kitap, komünizmin merkezi Sovyetler Birliği'nin dağılması ile, yazarın, bu dağılmanın nedeni kabul ettiği milliyetçilik hareketlerinin yükselişi arasındaki ilişkiyi özetliyor.

Halen Institut des Sciences Politiques'de görev yapmakta olan d'Encausse, kitabı genel olarak iki bölümde kaleme almış. 1978'de yazdığı "L'Empire eclate" adlı kitabında Sovyetler Birliği'nin yıkılacağına yıllar önce işaret eden profesör d'Encausse, kitabın birinci bölümünde, Rusya'nın egemenliği altındaki milletlerle olan ilişkilerini, Sovyet komünist sisteminin bu milletler üzerindeki baskıcı tutumu, ve özellikle de Sovyet komünist sistemin yıkılmasının sebebi olan milli bilincin yükselişi sonucunda ortaya çıkan sıcak çatışmaları analiz ediyor.

İkinci bölümde, ülkenin multi-etnik kompozisyonu ışığında, eski Rus komünist devletin geleceği ve eskiden Rus ve Sovyet İmparatorluklarının birer parçası olan, yeni bağımsız sınır devletleriyle ilişkilerine dikkat çekiyor yazar. Profesör d'Encausse, bu bölümde aynı geçmiş ve kaderi paylaşan yeni devletlerin, ortak amaçları olan "güçlü ve bağımsız devletlerin modernizasyonu ve gelişmesi adına" dostça ilişkiler kurmak için, baskı altındaki geçmişlerini ne dereceye kadar unutabileceklerini tartışıyor.

* Ali Kemal KÜÇÜKCAN, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Yaklaşık yirmi yıldır Rus ve Sovyet tarihi üzerine çeşitli kitaplar yazan profesör d'Encausse, kitabın sonunda, 1978'de yazdığı kitabında olduğu gibi bir tahminde bulunarak, adeta kaynayan bu bölgede, yeni kurulan "Bağımsız Devlet Topluluğu'nun (BDT) 15 eski Sovyet cumhuriyetini tekrar yakınlaştıracığını ve biraraya getirebileceğini iddia ediyor.

Gürcistan'da bağımsızlık hareketlerinin başlaması, beraberinde bu bölgede yaşayan Rus ve diğer azınlıklara karşı düşmanca tavırları da getirdi. Bu tutumlara katlanmak istemeyen azınlık gruplar, Abazalar örneğinde olduğu gibi, birer birer ayrılmak istemeye başladılar. Gürcü bağımsızlık hareketlerinin başlatıcısı Gamsahurdia'nın yerine geçen Şevardnadze, ülkede düzeni sağlamayacağını anlayınca, ülkenin koruyucu bir güce ihtiyacı olduğunu düşünmeye başladı. Bu nedenle de çareyi BDT'ye katılmakta buldu.

Yazara göre, bağımsız devletlerin kendi iç çatışmalarını bastırma çabası veya Azeri-Ermeni savaşında olduğu gibi, tarafların Rusya'dan savaşı sona erdirmek için yardım beklemleri, liderlik rolünü Rusya'nın oynayacağı bir BDT'ye yaklaşma nedenlerinden biri sadece.

Rusya'ya liderlik yolunu açan bir diğer önemli neden ise, yeni devletlerin içinde bulundukları ekonomik durum. Örneğin Ukrayna. Bağımsızlığını kazandıktan sonra kendi kaynaklarını kullanarak ekonomi düzenini kendi başına kurmaya çalışan Ukrayna'da, enflasyonun 1993'te yüzde onbinlere ulaşması ve de Rusya'nın ekonomik ve endüstriyel kaynaklarından yoksun olması, Ukrayna'yı ekonomik bir krize sürükledi. Bağımsızlıktan hemen sonra Avrupa Birliği hayalleri kuran Ukrayna, Birliğe alınmayınca, sorunun çözümünü çaresiz BDT çatısı altında aramaya yöneldi. Diğer devletlerde de durum pek farklı olmadığından, ekonomik yetersizlikleri bu devletlerin BDT'ye yakınlaşmalarında çok önemli bir rol oynuyor.

Orta Asya'da önem kazanan bir diğer faktör de "fundamentalizm". Sovyetler Birliği'nin dağılması, İslam dünyasının bölgeyle ilgili politik planlarını harekete geçirdi. İran, Afganistan ve hatta Pakistan için 50 milyon eski müslümanı içine alan bir "müslüman ittifak sistemi" kurma çabası, birden artan bir önemle gündeme geldi.

Şubat 1994'te, Benazir Bhutto'nun on ülkeli bir İslam ittifakı (beş Orta Asya cumhuriyeti ve Afganistan, Azerbaycan, İran, Pakistan, Baluchistan) önerisiyle karşılaşan Orta Asya devletleri, özellikle İran'ın kendi sınırlarındaki fundamentalist etkilerinden çekinerek ve ayrıca fundamentalizmin Pakistan ve hatta Türkiye'de bile tehlikeli boyutlara ulaştığını gerekçe göstererek eski ortaklarına yaklaşmayı tercih ettiler.

Yukarıda belirtilen argümanlara dayanan profesör d'Encausse, liderliğini Rusya'nın yapacağı bir BDT'nin, bağımsız devletleri yakınlaştıracığı ve hatta tekrar birleştirebileceği görüşünde. Ancak bu liderlik, yazara göre yeni bir imparatorluk kurma serüveni anlamına gelmiyor.

Bakalım daha önceki tahmininde haklı çıkan d'Encausse bu tahmininde de haklı çıkacak mı?

ÖZERKLİK TEN CUMHURİYETE ADİGE

Özerklikten Cumhuriyete Adige

A. Aslan Carımov

T.C. Dışışleri Bakanlığı TİKA Yayını,

Eylül 1996 Ankara, 220 Sayfa, ISBN 975-7307-32-7.

Hasan KANBOLAT

Adige Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Aslan Carımov'un, 27 Temmuz 1922 tarihinde Özerk Bölge olarak kurulan Adige'nin, 5 Ekim 1990 tarihinde nasıl Cumhuriyet haline geldiğinin kilometre taşlarını aktaran "Özerklikten Cumhuriyete Adige" kitabı, özellikle SSCB'nin nasıl dağıldığı ve Rusya Federasyonu içerisindeki cumhuriyetlerin devlet olabilmek için nasıl mücadele verdikleri üzerine yoğunlaşan araştırmacılar için önemli bir kaynaktır.

Türkiye'ye akraba cumhuriyetlerden biri olan Adige Cumhuriyeti, coğrafi açıdan Avrupa kıtasının güneydoğusunda, kuzeybatı Kafkasya'da, siyasi açıdan ise Rusya Federasyonu içerisinde bulunan 7.800 km² yüzölçümü ve 450.000 nüfusu olan küçük bir cumhuriyettir. Ancak tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan bu küçük cumhuriyete adını veren Adige halkı XVIII. yy'da günümüzün Krasnodar ve Stavropol eyaletlerini (kraylarını), Rostov-Na Donu vilayetini (oblastını), ve Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes ile Osetya topraklarının bir kısmını içeren coğrafyaya, XIX. yy'da bir milyonun üzerinde bir nüfusa sahipti. Dünya arkeoloji literatüründe Maykop (Miyekuape) kültürü olarak bilinen eski bir kültürü olan Adigelerin Çarlık Rusyası ile bağımsızlığını korumak için yaptığı savaşlardan dolayı soykırım ve etnik temizlik içeren acı dolu yakın tarihi ve 1866, 1878, 1906, 1921, 1944 ile II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda yaşanan sürgün sonucu günümüzde dünyanın 45 ülkesine dağılmış bulunan on milyon civarında bir Adige diasporası mevcuttur. Adige topraklarının işgalinin 1864 yılında işgal edilmesi sonrası kuzeybatı Kafkasya'da sürdürülen kolonizasyon politikasının SSCB devrinde böl ve yönet politikası ile sürdürülmesi sonucunda Adige halkı dört farklı idari birime bölünmüş (Adige, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes Cumhuriyetleri ve şapsığ Özerk ilçesi -1921 ile 1941 yılları arasında var oldu-), dört farklı halk, dil, kültür ve alfabe yaratılmaya çalışılmıştır.

Türk Kurtuluş Savaşı kahramanı, milletvekili, büyükelçi, yazar Fuad Carım, gazeteci Nimet Arzık ve 1974'de Ermeni terörünün ilk kurbanı olan T.C. Vatikan Büyükelçisi Taha Carım ile muhtemelen aynı sülaleden olan Aslan Carımov'un 1995 yılında Rostov-Na Donu'nda yayınlanmış olan "Region Vı Yedinom Prostranstve Rossi, Na Materialah Respubliki Adige" (Bölgenin Rusya Ticari Pazarındaki Yeri, Adige Cumhuriyeti'ne ait Bilgiler) adlı bir kitabı daha bulunmaktadır.

* Hasan KANBOLAT, TİKA'da uzman.